

ISSN 2617-4154

ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІРПІНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЧАСОПИС

СЕРІЯ: ПРАВО

ВИПУСК 3 (16) 2024

ІРПІНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЧАСОПИС

- ІРПІНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЧАСОПИС
- IRPIN LEGAL CHRONICLES
- STATE TAX UNIVERSITY

Випуск 4 (17) 2024

ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІРПІНСЬКИЙ
ЮРИДИЧНИЙ
ЧАСОПИС

Науковий журнал

Випуск 4 (17)

Ірпінь • ДПУ • 2024

ISSN 2617-4154
УДК 34:33(477)(08)

*Засновник: Університет державної фіскальної служби України
Заснований 2018 року*

*Продовжуване видання (виходить у міру накопичення матеріалу)
Мови видання: українська, англійська*

Ідентифікатор друкованого медіа: R30-02576

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу «Інтернет» рішенням Вченої ради
Державного податкового університету (протокол № 5 від 30.10.2024)*

Редакційна колегія: д-р юрид. наук, професор *В. В. Топчій* (голов. ред.); канд. юрид. наук, доцент *О. М. Бодунова* (заст. голов. ред.); д-р юрид. наук, с.н.с. *Н. Б. Новицька* (заст. голов. ред.); канд. юрид. наук, доцент *Н. А. Лугіна* (відп. секретар); д-р юрид. наук, доцент, *Ю. І. Аністратенко*; д-р юрид. наук, професор *В. Т. Білоус*; д-р юрид. наук, професор *С. В. Бобровник*; д-р юрид. наук, професор *О. Г. Боднарчук*; д-р юрид. наук, професор *Л. М. Касьяненко*; д-р юрид. наук, професор *О. Є. Костюченко*; д-р юрид. наук, професор *Н. А. Литвин*; д-р юрид. наук, професор *Т. О. Мацелік*; д-р юрид. наук, професор *Н. В. Никитченко*; д-р юрид. наук, професор *А. М. Новицький*; канд. юрид. наук, доцент *Л. В. Омельчук*; д-р юрид. наук, професор *О. П. Рябченко*; д-р юрид. наук, доцент *Ю. Ю. Рябченко*; д-р юрид. наук, професор *П. В. Цимбал*; д-р юрид. наук, професор *І. В. Чеховська*; д-р юрид. наук, професор *А. Є. Шевченко*; д-р юрид. наук, професор *Asar Isa oglu Sadigov* (Азербайджан), *Janusz Orłowski*, doctor nauk prawnych Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie (Poland).

Ірпінський юридичний часопис : науковий журнал / редкол. : **В. В. Топчій** (голов. ред.) та ін. – Ірпінь : Державний податковий університет, 2024. – Випуск 4 (17). – 300 с. – (Серія : право).

У виданні вміщені наукові статті, присвячені актуальним проблемам юридичної науки та практики.

Науковий журнал започатковано з метою опублікування результатів наукових досліджень проблем правової науки, теоретико-прикладних проблем правового забезпечення фіскальної політики держави, удосконалення законодавства та правозастосування.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами теорії права та правозастосування.

Науковий журнал індексується в Google Scholar,

Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського.

Розміщений на відкритій інформаційній платформі OJS Державного податкового університету.

DOI (digital object identifier) – цифровий індикатор об'єкта привласнюється науковим статтям видання.

Редакція журналу веде систематичну роботу із включення наукового видання до міжнародних електронних бібліотек, каталогів та наукометричних баз даних з метою входження в світовий науковий інформаційний простір, підвищення рейтингу журналу та індексів цитування його авторів. Наразі редколегія провадить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 08205, Ірпінь, Київська обл., вул. Університетська, 31,
e-mail: irpin-yur-chas@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

У разі посилання на матеріали збірника наукових праць «Ірпінський юридичний часопис» потрібно використовувати транслітеровану назву «Irpinskyi yurydychnyi chasopys», або «Irpın legal chronicles».

© Державний податковий університет, 2024

STATE TAX UNIVERSITY

**IRPIN LEGAL
CHRONICLES**

The Scientific Journal

Issue 4 (17)

Irpin • STU • 2024

ISSN 2617-4154
UDC 34:33(477)(08)

*Founder: University of the State Fiscal Service of Ukraine
The scientific journal «Irpın legal chronicles» was founded in 2018
Continued edition (released with the accumulation of material)
Languages of edition: Ukrainian, English*

Print media identifier: R30-02576

*Recommended for printing and Internet distribution by the decision of the
Academic Council of the State Tax University (protocol № 5, 30.10.2024)*

Editorial Board: Dr., Professor V. V. Topchiy (Editor-in-chief); Ph.D. in Law, Docent O. M. Bodunova (deputy Ed.); senior researcher N. B. Novytska (deputy Ed.); Ph.D. in Law, Docent, N. A. Lugina (co-ed.); Dr., Associate Professor, Yu. I. Anistratenko; Dr., Professor V. T. Bilous; Dr., Professor S. V. Bobrovnik; Dr., Professor O. G. Bodnarchuk; Dr., Professor L. M. Kas'yanenko; Dr., Professor O. E. Kostyuchenko; Dr., Professor N. A. Lytvyn; Dr., Professor T. O. Matselyk; Dr., Professor N. V. Nikitchenko; Dr., Professor A. M. Novytsky; Ph.D. in Law, Docent L. V. Omelchuk; Dr., Professor O. P. Ryabchenko; Dr., Associate Professor Yu. Yu. Ryabchenko; Dr., Professor P. V. Tsymbal; Dr., Professor I. V. Chekhovska; Dr., Professor A. Eu. Shevchenko; Dr., Professor Asar Isa oğly Sadygov (Azerbaijan), Janusz Orłowski, doctor nauk prawnych Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie (Poland).

Irpın legal chronicles : The Scientific Journal / Editorial Board : V. V. Topchiy (Editor-in-chief) and others. – Irpın : State Tax University, 2024. – Issue 4 (17). – 300 p. – (Series : Law).

The edition contains scientific articles devoted to the actual problems of legal science and practice.

The scientific journal was founded with the purpose of publishing the results of researches on problems of legal science, theoretical and applied problems of legal provision of the state fiscal policy, improvement of legislation and law enforcement.

The journal is intended for researchers, lecturers, postgraduates, students and anyone who is interested in law theory and law enforcement.

The Scientific Journal is indexed by Google Scholar,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

The scientific journal is located on the open information platform OJS of the State Tax University.

DOI digital object identifier is assigned to the scientific articles of the edition.

The editorial board carries out systematic work on integration of the scientific edition to the international electronic libraries, catalogs and scientometric databases with the purpose of entering the world scientific information space, increasing the rating of the journal and the citation indices of its authors. The editorial board is currently working on the inclusion of the scientific journal in Scopus and Web of Science.

Address of the editorial board:

31, Universitetskaya str., Irpın, Kyiv region, Ukraine, 08205
e-mail: irpin-yur-chas@ukr.net

The use of the materials published in the journal is allowed in case of obligatory referring to an information source.

Referring to the materials of the scientific journal «Irpın legal chronicles» one must use the transliterated title «Irpınskyi yurydychnyi chasopys» or «Irpın legal chronicles».

© State Tax University, 2024

ЗМІСТ

Теорія та історія держави і права

Бодунова О. М., Яцик Т. П.

Особливості реалізації права на доступ до інформації
щодо правотворчої діяльності (в контексті ст. 6
Закону України «Про правотворчу діяльність»)..... 11

Вітюк Д. Л., Підгородецький В. О., Лугін С. В.

Захист та реалізація прав українських військовополонених в умовах сьогодення..... 19

Волошин М. В.

Взаємодія релігії та права в релігійно-правовому регулюванні:
юридичний та релігієзнавчий аналіз..... 28

Косілова О. І., Кримчанін Б. А.

Порушення прав і свобод людини та громадянина на тимчасово
окупованих територіях України в умовах повномасштабного вторгнення рф..... 35

Савченко Д. О.

Делеговане правосуддя в церковному судочинстві в Середні віки 45

Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право

Гончаренко А. В.

Латентність ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів):
поняття, причини виникнення та методи запобігання 53

Ковальова М. В., Шевченко А. О.

Проблеми інституційної спроможності митних органів щодо здійснення
протидії та попередження контрабанди й порушення митних правил..... 67

Мілімко Л. В.

Докази в кримінальному провадженні та провадженні про адміністративні
правопорушення: порівняльно-правовий аналіз..... 77

Новицька Н. Б., Новицький А. М.

Відповідальність за податкові правопорушення великих платників податків 86

Сало П. І.

Момент виникнення бюджетної заборгованості з відшкодування
податку на додану вартість у процедурі судового оскарження 94

Терепа С. В.

Відповідальність у сфері оподаткування за Податковим кодексом України..... 104

Сидорчук Л. А., Єфіменко В. О.

Поняття «державний зовнішній фінансовий контроль» 113

Шарандін О. О.

Порівняльно правові аспекти визначення фінансово-правового статусу
політичних партій в Україні та закордонних державах
(практика Польщі та Німеччини)..... 123

*Цивільне право і цивільний процес; трудове право; сімейне право;
міжнародне приватне право*

Лаговська Н. В., Романенкова А. Ю.

Удаваний договір дарування як порушення права
переважної купівлі частки в спільній частковій власності..... 134

Костюченко О. Є.

Зміна парадигми у стратегії виживання
(на прикладі соціально-трудоких відносин).
Частина 2: зміст та обсяг соціально-трудоких прав 142

Котович І. О.

Проблеми застосування інституту додаткового рішення в цивільному процесі 155

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право

Камінський С. В.

Кримінально-правове забезпечення запобігання контрабанди:
зарубіжний досвід..... 163

Касьянов І. О.

Примирення з неповнолітнім підозрюваним:
кримінологічний аспект правосуддя, дружнього до дитини 171

Клименко І. Ю.

Механізм реалізації заходів запобігання розбоїв, вчинених неповнолітніми..... 183

Секо С. О.

Кримінологічна характеристика організованої злочинності у сфері економіки 191

Третяк В. В.

Кримінально-правова охорона господарських відносин 200

Чекараміт К. С.

Кримінологічна характеристика сучасної злочинності неповнолітніх 210

*Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза;
оперативно-розшукова діяльність*

Кухленко Д. С.

Відеоконференція в судовому засіданні як механізм реалізації
захисту суб'єктів кримінального провадження 217

Лугіна Н. А., Покорська Я. І.

Спеціальне досудове розслідування в умовах воєнного стану в Україні..... 225

Омельчук Л. В., Гулієва З. Н.

Реалізація права на правову допомогу в кримінальних провадженнях
щодо воєнних злочинів в Україні 234

Топчій В. В.

Молекулярно-генетична експертиза в кримінальному процесі
в умовах воєнного стану 245

Мілевський О. П., Тарасюк Т. І.

Провадження окремих слідчих (розшукових) дій
у кримінальних провадженнях проти довілля 252

Свінцицький А. В.

Зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту
прав і законних інтересів особи під час кримінального провадження 260

*Міжнародне право***Анісімова М. Ф., Кононенко В. П.**

Міжнародна екологічна безпека в умовах агресивної війни росії проти України:
поняття, наявні проблеми та реакція світової спільноти 268

Чернецька О. В.

Воєнні злочини в системі кримінально протиправних посягань:
міжнародна та європейська практика 282

Фокін Я. Ф.

Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права
під час російської військової агресії: Міжнародний кримінальний суд
як механізм притягнення Росії до відповідальності 290

CONTENTS

Theory and history of state and law; constitutional law

Bodunova O. M., Yatsyk T. P.

Features of implementation of the right to access to information regarding law-making activity (in the context of article 6 of the law of Ukraine «On law-making activity»)..... 11

Vityuk D. L., Pidhorodetskyi V. O., Luhin S. V.

Protection and realization of the rights of ukrainian prisoners of war in today's conditions 19

Voloshin M. V.

Interaction of religion and law in religious and legal regulation: legal and religious studies analysis..... 28

Kosilova O. I., Krymchanin B. A.

Violation of human and civil rights and freedoms in the temporarily occupied territories of Ukraine during the full-scale invasion of the russian federation 35

Savchenko D. O.

Delegated justice to the ecclesiastical judiciary in the Middle Ages..... 45

Administrative law and process; financial law; informational law

Honcharenko A. V.

Dark figure of evasion of taxes, fees (mandatory payments): definition, reasons, ways of prevention 53

Kovalyova M. V., Shevchenko A. O.

Problems of institutional capacity of customs authorities in countering smuggling and violation of customs rules and their prevention 67

Milimko L. V.

Evidence in criminal proceedings and proceedings on administrative offenses: comparative legal analysis..... 77

Novytska N. B., Novytskii A. M.

Responsibility for tax offenses of large tax payers..... 86

Salo P. I.

The moment of occurrence of budget debt for reimbursement of value added tax in the procedure of judicial appeal 94

Terepa S. V.

Responsibility in the field of taxation according to the Tax Code of Ukraine 104

Sydorchuk L. A., Yefimenko V. O.

The concept of «state external financial control»..... 113

Sharandin O. O.

Comparative and legal aspects of the identification of the financial and legal status of political parties in Ukraine and foreign states (practice of Poland and Germany) 123

*Civil law and civil procedure; family law; international private law***Lagovska N. V., Romanenkova A. Yu.**

Fraudulent gift deed as a breach of the right of pre-emptive purchase
of a share in joint shared ownership 134

Kostiuchenko O. Ye.

Paradigm shift in survival strategy (on the example of social and labor relations).
Part 2: content and scope of social and labor rights 142

Kotovykh I. O.

Problems of application of the additional decision institute in a civil process 155

*Criminal law and criminology; Penal law***Kaminsky S. V.**

Criminal law enforcement of smuggling prevention: foreign experience 163

Kasianov I. O.

Reconciliation with a juvenile suspect:
a criminological perspective on child-friendly justice..... 171

Klymenko I. Yu.

Mechanism for implementation of measures for the prevention
of robbery committed by minors 183

Seco S. O.

Criminology characteristics of organized crime in the economic sphere 191

Tretyak V. V.

Criminal protection of economic relations 200

Chekaramit K. S.

Criminology characteristics of modern juvenile crime..... 210

*Criminal procedure and criminalistics; forensic examination;
operational-search activity***Kukhlenko D. S.**

Video conference at the court as a mechanism for implementing
the protection of the subjects of criminal proceedings 217

Luhina N. A., Pokorska Ya. I.

Special pre-trial investigation in the conditions of martial law in Ukraine 225

Omelchuk L. V., Huliieva Z. N.

Implementation of the right to legal assistance in criminal proceedings
regarding war crimes in Ukraine 234

Topchii V. V.

Molecular and genetic expertise in a criminal process under
the conditions of the state of martial 245

Milevskiy O. P., Tarasiuk T. I.

Conduct of individual investigators (search) actions
in criminal proceedings against the environment 252

Svintsytskyi A. V.

Foreign experience in providing procedural guarantees
of the protection of the rights and legal interests
of a person during criminal proceedings 260

*International law***Anisimova M. F., Kononenko V. P.**

International environmental security in the conditions
of russia's aggressive war against Ukraine: concepts,
existing problems and the world community's reaction 268

Chernetska O. V.

War crimes in the system of criminal offences: international and european practice 282

Fokin Ya. F.

Responsibility for violations of international humanitarian law
during russian military aggression: the International Criminal Court
as a mechanism for holding Russia to accountability..... 290

Теорія та історія держави і права

УДК 340.13

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.11-18

О. М. Бодунова,

д-р юрид. наук, доцент,

e-mail: olesalasuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-9179-5985;

Т. П. Яцик,

канд. юрид. наук, доцент,

Державний податковий університет

e-mail: zvezda171088@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-4207-4633

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ ЩОДО ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (В КОНТЕКСТІ СТ. 6 ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ПРАВОТВОРЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ»)

*У статті розглянуто особливості реалізації права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності в контексті ст. 6 Закону України «Про правотворчу діяльність». Одним із ключових завдань правотворчої діяльності в Україні є адаптація національного законодавства до міжнародних стандартів. Це охоплює не лише врахування положень універсальних міжнародних конвенцій, договорів та актів, прийнятих впливовими міжнародними організаціями, такими як ООН, ЮНЕСКО, ЮНСІТРАЛ, але й дотримання принципів і стандартів *acquis communautaire* – нормативно-правової системи Європейського Союзу.*

Цей процес охоплює гармонізацію українських законів з правовими нормами ЄС, а також їх імплементацію з метою забезпечення однакових стандартів і підходів. Така адаптація має сприяти інтеграції України в європейський правовий простір, що передбачає дотримання європейських принципів, таких як верховенство права, захист прав людини, економічні свободи тощо.

Останнім часом в Україні правотворчій діяльності приділяється все більше уваги. Після прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність», який уперше законодавчо закріпив процес творення права в нашій державі, важливе значення мають гарантії на

доступ до інформації щодо правотворчої діяльності, які дають змогу зробити цей процес максимально прозорим.

Охарактеризовано законодавчі гарантії забезпечення права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності, а саме: 1) обов'язок суб'єктів правотворчої діяльності надавати та оприлюднювати інформацію щодо правотворчої діяльності в порядку, обсягах та строки (терміни), визначені законом; 2) доступ до засідань представницьких суб'єктів правотворчої діяльності в порядку, визначеному законодавством України; 3) здійснення державного та громадського контролю за дотриманням права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності; 4) визначення законом юридичної відповідальності за порушення законодавства України про доступ до публічної інформації.

Підсумовано, що законодавством передбачено достатні гарантії забезпечення права на доступ до публічної інформації. Проте, аналізуючи норми права, виникає питання, що охоплює «інформація щодо правотворчої діяльності». Задля усунення цієї прогалини потрібно законодавчо визначити її перелік.

Ключові слова: правотворчість, нормотворчість, право на доступ до інформації, нормативно-правовий акт, право на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності, гарантії.

Постановка проблеми. Правотворча діяльність у теорії права – це процес створення, змінення, призупинення або скасування правових норм, який здійснюється уповноваженими суб'єктами, такими як державні органи та суб'єкти громадянського суспільства [1, с. 342]. Водночас на перше і найбільш загальне уявлення про правотворчу діяльність указує сам термін «правотворча діяльність» – як на певний вид діяльності, що є формою інтелектуально-вольової активності людини, пов'язаної з правом, зокрема з творенням права.

Одним із ключових завдань правотворчої діяльності в Україні є адаптація національного законодавства до міжнародних стандартів. Це охоплює не лише врахування положень універсальних міжнародних конвенцій, договорів та актів, прийнятих впливовими міжнародними організаціями, такими як ООН, ЮНЕСКО, ЮНСПРАЛ, але й дотримання принципів і стандартів *acquis communautaire* – нормативно-правової системи Європейського Союзу.

Цей процес охоплює гармонізацію українських законів з правовими нормами ЄС, а також їх імплементацію з метою забезпечення однакових стандартів і підходів. Така адаптація має сприяти інтеграції України в європейський правовий простір, що передбачає дотримання європейських принципів, таких як верховенство права, захист прав людини, економічні свободи тощо.

Останнім часом в Україні правотворчій діяльності приділяється все більше уваги. Після прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність», який уперше законодавчо закріпив процес творення права в нашій державі, важливе значення мають гарантії на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності, які дають змогу зробити цей процес максимально прозорим. Саме тому є доцільним, актуальним і своєчасним дослідження вищевказаних питань.

Бодунова О. М., Яцик Т. П. Особливості реалізації права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності (в контексті ст. 6 Закону України «Про правотворчу діяльність»)

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєве значення в розумінні цієї проблематики мають загальнотеоретичні праці вчених С. Алексєєва, Д. Бахраха, В. Копейчикова, А. Малька, Н. Матузова, В. Сорокіна, Л. Томаша, Л. Явича, які розкрили концептуальні засади інституту правотворчості загалом. Не менш важливими для ознайомлення є також загальнотеоретичні праці й сучасних фахівців теорії держави та права: С. Гусарева, М. Кельмана, О. Мурашина, О. Тихомирова, М. Цвіка тощо, які надали нові інтерпретації загальнотеоретичним засадам інституту правотворчості.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є теоретичний аналіз та розгляд гарантій права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності в контексті ст. 6 Закону України «Про правотворчу діяльність».

Виклад основного матеріалу. Під гарантіями розуміються законодавчо закріплені засоби захисту суб'єктивних прав громадян та організацій, способи їх реалізації, а також засоби забезпечення законності й охорони правопорядку, інтересів особи, суспільства і держави.

Гарантії забезпечення права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності – це система норм, принципів та вимог, які забезпечують процес дотримання прав і законних інтересів людини в сфері доступу до інформації щодо правотворчої діяльності. Метою гарантій є забезпечення найсприятливіших умов для реалізації конституційно закріпленого права людини на доступ до інформації.

Закріплене Конституцією України від 28 червня 1996 року право на інформацію передбачено насамперед законами України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР «Про звернення громадян», від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ «Про інформацію», від 13 січня 2011 року № 2939-VI «Про доступ до публічної інформації» та іншими нормативно-правовими актами.

Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ «Про інформацію» встановлює, що кожен має право на вільне одержання, використання, поширення, зберігання та захист інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів [2].

Відповідно до статті 1 Закону України від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ «Про інформацію» під інформацією розуміються будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Право на інформацію охороняється законом, а держава гарантує всім суб'єктам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації. Це означає, що незалежно від ознак раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак суб'єкти інформаційних відносин мають рівні права на доступ до інформації [2].

Стаття 1 Закону України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР «Про звернення громадян» передбачає, що громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення [3].

Бодунова О. М., Яцик Т. П. Особливості реалізації права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності (в контексті ст. 6 Закону України «Про правотворчу діяльність»)

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про правотворчу діяльність» право на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності гарантується:

1. Обов'язком суб'єктів правотворчої діяльності надавати та оприлюднювати інформацію щодо правотворчої діяльності в порядку, обсягах та строки (терміни), визначені законом [4]. Для забезпечення права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності всі суб'єкти правотворчої діяльності зобов'язані надавати та оприлюднювати інформацію щодо зазначеної діяльності в порядку, обсягах та строки (терміни), визначені законом. Це означає, що законодавством визначено порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, яка перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених законом, та інформації, що становить суспільний інтерес (преамбула Закону України «Про доступ до публічної інформації»). Публічна інформація є відкритою, крім випадків, установлених законом. На практиці це означає, що насамперед діє презумпція, відповідно до якої вся публічна інформація вважається не секретною (відкритою), якщо інше не встановлено законом.

Варто зауважити, що в основі такої презумпції відкритості публічної інформації лежить принцип прозорості та відкритості діяльності суб'єктів владних повноважень.

Іншим принципом, який забезпечує відкритість публічної інформації, є принцип вільного отримання, поширення та будь-якого іншого використання інформації, яка вже була надана або оприлюднена відповідно до Закону України від 13 січня 2011 року № 2939-V «Про доступ до публічної інформації» [5].

Презумпція відкритості також передбачає, що будь-які обмеження доступу до публічної інформації повинні мати винятковий характер і бути чітко визначеними відповідними законами.

2. Доступом до засідань представницьких суб'єктів правотворчої діяльності в порядку, визначеному законодавством України, крім випадків, передбачених частиною третьою цієї статті. Гарантії права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності забезпечуються ще й можливістю доступу до засідань представницьких суб'єктів правотворчої діяльності в порядку, визначеному законодавством України, крім випадків, що забороняють це (з метою захисту таємної, конфіденційної та/або службової інформації доступ до інформації щодо правотворчої діяльності обмежується відповідно до Конституції України від 28 червня 1996 року та/або закону).

3. Здійсненням державного та громадського контролю за дотриманням права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності. Однією з гарантій забезпечення права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності є здійснення державного та громадського контролю за дотриманням права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності. Відповідно до статті 17 Закону України від 13 січня 2011 року № 2939-V «Про доступ до публічної інформації» громадський контроль за забезпеченням розпорядниками інформації доступу до публічної інформації здійснюється депутатами місцевих рад, громадськими організаціями, громадськими радами, громадянами особисто через проведення відповідних громадських слухань, громадської експертизи тощо. Державний контроль за забезпеченням розпорядниками інформації доступу до інформації здійснюється відповідно до закону.

Бодунова О. М., Яцик Т. П. Особливості реалізації права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності (в контексті ст. 6 Закону України «Про правотворчу діяльність»)

4. Визначенням законом юридичної відповідальності за порушення законодавства України про доступ до публічної інформації. Однією з гарантій дотримання права на інформацію є встановлення відповідальності за порушення законодавства про інформацію. Зокрема, відповідно до статті 7 Закону України від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ «Про інформацію» суб'єкт інформаційних відносин може вимагати усунення будь-яких порушень його права на інформацію. Відповідно до ст. 3 Закону України від 13 січня 2011 року № 2939-V «Про доступ до публічної інформації» право на доступ до публічної інформації гарантується встановленням юридичної відповідальності за порушення законодавства про доступ до публічної інформації. Відповідно до ч. 1 ст. 27 Закону України від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ «Про інформацію» порушення законодавства України про інформацію зумовлює дисциплінарну, цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законами України.

У статті 23 Закону України від 13 січня 2011 року № 2939-V «Про доступ до публічної інформації» законодавець установлює право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників інформації.

Крім того, ст. 6 Закону України «Про правотворчу діяльність» визначає способи забезпечення відкритості засідань представницьких суб'єктів правотворчої діяльності. Такими способами відповідно до цього Закону є: трансляція засідань аудіовізуальними медіа, онлайн-медіа, онлайн-трансляція, публікації стенограм засідань, а також розміщення інформації на офіційних вебсайтах суб'єктів правотворчої діяльності [4].

Доступ до інформації забезпечується за рахунок систематичного та оперативного оприлюднення розпорядниками інформації, зокрема:

- в офіційних друкованих виданнях;
- на офіційних сайтах Верховної Ради України та інших державних органів у мережі «Інтернет»;
- на Єдиному державному вебпорталі відкритих даних та інших подібних ресурсах;
- на офіційних сторінках у соцмережах;
- будь-яким іншим способом.

Найпоширенішими та найзручнішими джерелами публічної інформації є офіційні сайти розпорядників публічної інформації та інші різноманітні вебресурси, створені органами державної влади та органами місцевого самоврядування або підпорядкованими їм підприємствами. Вони дають змогу отримувати інформацію 24 години на добу 7 днів на тиждень і забезпечують доступ до інформації в будь-якій частині світу.

Інформацію у формі відкритих даних розпорядники зобов'язані оприлюднювати та регулярно оновлювати не лише на своїх сайтах, але й на Єдиному державному вебпорталі відкритих даних.

Закон також перераховує випадки обмеження доступу до інформації щодо правотворчої діяльності. Зокрема, доступ до такої інформації, що обмежується відповідно до Конституції України від 28 червня 1996 року та/або закону з метою захисту таємної, конфіденційної та/або службової інформації.

Відповідно до статті 34 Конституції України від 28 червня 1996 року реалізація прав на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності може бути обмежена

законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [6].

Відповідно до Закону України від 13 січня 2011 року № 2939-V «Про доступ до публічної інформації» під таємною інформацією розуміється інформація, доступ до якої обмежується, згідно із Законом, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську, розвідувальну таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю.

Під конфіденційною інформацією потрібно розуміти інформацію, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, та яка може поширюватись у визначеному ними порядку за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов. Не може бути віднесена до конфіденційної інформація: 1) про стан довкілля; 2) про якість харчових продуктів і предметів побуту; 3) про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, що сталися або можуть статися і загрожують здоров'ю та безпеці громадян; 4) що становить суспільний інтерес (суспільно необхідна інформація) [5].

Відповідно до стаття 9 Закону України від 13 січня 2011 року № 2939-V «Про доступ до публічної інформації» до службової може належати така інформація:

1) що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрішню службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробкою напряму діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень;

2) зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці.

Менш поширеним, але найефективнішим способом отримання публічної інформації є відвідування засідань колегіальних суб'єктів владних повноважень, наприклад, комітетів Верховної Ради України, сесій місцевих рад тощо.

Так, частина друга статті 44 Закону України від 4 квітня 1995 року № 116/95-ВР «Про комітети Верховної Ради України» на додаток до гарантій, передбачених Законом України від 13 січня 2011 року № 2939-V «Про доступ до публічної інформації», передбачає, що засідання комітетів Верховної Ради України проводяться відкрито і гласно, крім випадків, коли за рішенням комітету проводиться закрите засідання. На відкритих засіданнях комітетів присутні особи мають право здійснювати звукозапис, кіно-, фото- і відеозйомку, трансляцію засідань по радіо і телебаченню, онлайн-трансляцію в мережі «Інтернет» та/або інших мережах передачі даних у спосіб, що не заважає проведенню засідань комітетів і після попередження про це головуєчого на комітеті [7].

Отже, законодавством передбачено достатні гарантії забезпечення права на доступ до публічної інформації. Проте, аналізуючи норми права, виникає питання, що містить «інформація щодо правотворчої діяльності». Задля усунення цієї прогалини потрібно законодавчо визначити її перелік.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Скакун О. Теорія держави та права : підручник. 2-ге вид. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 520 с.
2. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ / Верховна Рада України : офіційний вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text>
3. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР / Верховна Рада України : офіційний вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text>
4. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-ІХ / Верховна Рада України : офіційний вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
5. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-V / Верховна Рада України : офіційний вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
6. Конституція України від 28 червня 1996 року / Верховна Рада України : офіційний вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
7. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 4 квітня 1995 року № 116/95-ВР / Верховна Рада України : офіційний вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%E2%F0#Text>

REFERENCES

1. Skakun O. Teoriia derzhavy ta prava : pidruchnyk. 2-he vyd. Kyiv : Alerta ; TsUL, 2011. 520 s.
2. Pro informatsiiu : Zakon Ukrainy vid 2 zhovtnia 1992 roku № 2657-XII / Verkhovna Rada Ukrainy : ofitsiinyi vebсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-vr#Text>
3. Pro zvernennia hromadian : Zakon Ukrainy vid 2 zhovtnia 1996 roku № 393/96-VR / Verkhovna Rada Ukrainy : ofitsiinyi vebсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-vr#Text>
4. Pro pravotvorchu diialnist : Zakon Ukrainy vid 24 serpnia 2023 roku № 3354-IX / Verkhovna Rada Ukrainy : ofitsiinyi vebсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
5. Pro dostup do publichnoi informatsii : Zakon Ukrainy vid 13 sichnia 2011 roku № 2939-V / Verkhovna Rada Ukrainy : ofitsiinyi vebсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

Бодунова О. М., Яцик Т. П. Особливості реалізації права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності (в контексті ст. 6 Закону України «Про правотворчу діяльність»)

6. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku / Verkhovna Rada Ukrainy : ofitsiyni vebсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>

7. Pro komitety Verkhovnoi Rady Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 4 kvitnia 1995 roku № 116/95-VR / Verkhovna Rada Ukrainy : ofitsiyni vebсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%E2%F0#Text>

O. M. BODUNOVA, T. P. YATSYK. FEATURES OF IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO ACCESS TO INFORMATION REGARDING LAW-MAKING ACTIVITY (IN THE CONTEXT OF ARTICLE 6 OF THE LAW OF UKRAINE «ON LAW-MAKING ACTIVITY»)

*The article examines the peculiarities of exercising the right to access to information on law-making activities in the context of Article 6 of the Law of Ukraine 'On Law-Making Activities. One of the key tasks of lawmaking in Ukraine is to adapt national legislation to international standards. This includes not only taking into account the provisions of universal international conventions, treaties and acts adopted by influential international organisations such as the UN, UNESCO, UNCITRAL, but also compliance with the principles and standards of the *acquis communautaire*, the legal system of the European Union.*

This process includes harmonisation of Ukrainian laws with EU legal norms, as well as their implementation to ensure the same standards and approaches. Such adaptation should facilitate Ukraine's integration into the European legal space, which implies compliance with European principles such as the rule of law, human rights protection, economic freedoms, etc.

Recently, Ukraine has been paying more and more attention to lawmaking. Following the adoption of the Law of Ukraine 'On Lawmaking', which for the first time legally enshrined the lawmaking process in our country, guarantees of access to information on lawmaking are of great importance, and they allow making this process as transparent as possible.

The author describes the legislative guarantees of the right to access to information on lawmaking, namely: the obligation of lawmakers to provide and publish information on lawmaking in the manner, scope and timeframe(s) determined by law; access to meetings of representative lawmakers in the manner prescribed by Ukrainian legislation; 3) exercise of state and public control over the observance of the right to access to information on lawmaking; 4) determination of the legislative framework for lawmaking; and 5) determination of the scope of the right to access to information on lawmaking.

The author concludes that the legislation provides for sufficient guarantees of the right to access to public information. However, when analysing the provisions of law, the question arises as to what 'information on lawmaking activities' includes. In order to eliminate this gap, it is necessary to define its list by law.

Keywords: *lawmaking, rulemaking, right to access to information, legal act, right to access to information on lawmaking, guarantees.*

Стаття надійшла до редколегії 30 вересня 2024 року

Бодунова О. М., Яцик Т. П. Особливості реалізації права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності (в контексті ст. 6 Закону України «Про правотворчу діяльність»)

УДК 342.7

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.19-27

Д. Л. Вітюк,*д-р юрид. наук, доцент,**доцент кафедри теорії та історії держави і права**e-mail: dashastarosta@ukr.net***ORCID ID 0000-0002-3457-9984;****В. О. Підгородецький,***здобувач,**Державний податковий університет**e-mail: valintin2002mi@gmail.com***ORCID ID 0000-0001-7812-7384;****С. В. Лугін,***Державний податковий університет**e-mail: luckyserg7@gmail.com***ORCID ID 0009-0005-7312-1852**

ЗАХИСТ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

У статті досліджується питання захисту та реалізації прав українських військовополонених в умовах сьогодення. Зокрема зосереджується увага на дотриманні норм міжнародного та національного законодавства під час збройних конфліктів, що виникають у сучасному світі. Зазначено, що захист прав військовополонених, а особливо їх реалізація, умови утримання та своєчасне звільнення є нагальними питаннями, над якими наполегливо працює українська влада, дипломати та міжнародна спільнота. Зазначено на важливості проведення систематичної роботи щодо звільнення українців з ворожого полону.

Констатується систематичність порушень росією норм міжнародного права, зокрема щодо поводження з військовополоненими. Окремо зазначається несприйняття росією окремих пропозицій та спроб врегулювання систем та заходів щодо обміну військовополоненими.

Зазначено про необхідність стимулювання рф дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права в поводженні з українськими військовополоненими, важелем у чому є міжнародна дипломатична та економічна ізоляція росії; наголошено на потребі домогтися безпрецедентного рівня консолідації міжнародної спільноти навколо засудження злочинів російського режиму через ухвалення нових резолюцій ООН, ОБСЄ та інших впливових міжнародних інституцій.

Окреслено потребу активного залучення міжнародних судових інституцій до притягнення РФ до відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид проти народу України. Зауважено на важливості ратифікованого Україною Римського статуту та механізмів притягнення до відповідальності військових злочинців, які варварськи відносяться до всього, що має прив'язок до України.

Узагальнено, що держави та міжнародне співтовариство мають докласти постійних зусиль для зміцнення культури відповідальності та неухильного додержання принципів гуманності та людської гідності, навіть в умовах війни. Стверджується на доцільності здійснення систематичної роботи в напрямі розроблення нормативно-правових актів міжнародного значення задля кращого реагування на подібні прояви військової агресії в світі, ґрунтуючись на досвіді російсько-української війни.

Ключові слова: *військовополонені, права, міжнародне гуманітарне право, захист, Україна.*

Мета статті. Здійснити всебічний аналіз проблематики захисту та реалізації прав українських військовополонених в умовах сьогодення та створення відповідних висновків із пропозиціями.

Постановка проблеми. Зважаючи на понад 10-річну тривалість російсько-української війни, питання військовополонених, їх прав та свобод набули вагомого значення як в Україні, так і у світі загалом. Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю [1]. Водночас відповідна імперативна норма забезпечує гарантію зі сторони держави, проте досить важко врегулювати це питання щодо осіб, які перебувають у полоні країни-загарбника.

Крім недостатньої нормативної регламентації захисту та реалізації прав українських військовополонених, на моральний стан суспільства мають вплив оприлюднені фото та відеоматеріали із зображенням умов перебування наших громадян у полоні країни-агресорки.

Саме тому аналіз проблематики захисту і реалізації прав українських військовополонених в умовах сьогодення є надзвичайно затребуваним та актуальним, адже здійснює важливий поштовх задля оптимізації національного та міжнародного законодавства.

Аналіз останніх досліджень. Питання щодо захисту прав військовополонених, на жаль, набуло особливої актуальності з моменту анексії АР Крим. Водночас за 10 років змінювався як політичний вплив суб'єктів міжнародних нормативно-правових актів, так і методи та способи ведення війн, що потребує більш детального наукового дослідження. Серед вітчизняних учених, які свого часу вивчали проблему захисту та реалізації прав українських військовополонених в умовах сьогодення, відомі такі: В. Топчій, І. Жаровська, О. Добрянська, М. Гнатовський, О. Пунда, Н. Новицька, Я. Годжек, О. Гальцова, Г. Татаренко, Л. Котова, О. Царенко, Б. Тична, Т. Федчук. Проте наукових досліджень про захист та реалізацію прав саме українських військовополонених недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна війна росії проти України, що почалась у лютому 2022 року, стала одним із найбільших випробувань для українського народу з моменту Другої світової війни, адже у 2022-му році Україна вже 8-й рік боролась із російською окупацією. Крім численних жертв серед цивільних, ця кривава агресія призвела до захоплення в полон великої кількості українських військовослужбовців та цивільних, зокрема неповнолітніх осіб. Захист прав полонених, а особливо їх реалізація, умови отримання та своєчасне звільнення стали нагальними питаннями, над якими наполегливо працює українська влада, дипломати та міжнародна спільнота.

Нормами Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року передбачено категорії осіб, яких потрібно відносити до числа військовополонених [2].

Загалом завдяки відповідній конвенції та Додатковим протоколам до неї, визначено права полонених, включно із заборонаю катувань, нелюдським поведженням, медичною допомогою, належними умовами утримання та репатріацією після завершення воєнних дій.

Росія як держава-агресор зобов'язана дотримуватися відповідних нормативно закріплених положень міжнародного гуманітарного права. Водночас Україна як жертва агресії має право вимагати від росії чіткого виконання всіх норм та положень, що стосуються поведження з українськими військовополоненими.

Можна впевнено констатувати, що росія постійно порушує положення міжнародного права, зокрема щодо поведження з військовополоненими. Численні свідчення та відеодокази підтверджують випадки катувань, нелюдських умов утримання, побиття та позбавлення життя.

У статті 12 Женевської конвенції зазначено, що військовополонені перебувають під управлінням держави, яка їх взяла, а не у військових частин чи підрозділів, які здійснили відповідне завдання [2]. Відповідна норма також міститься в 4 статті II розділі IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та Додатку до неї, а саме: військовополонені перебувають під владою уряду супротивної сторони, а не окремих осіб чи підрозділів, які взяли їх у полон [3]. Проте притягнення до відповідальності держави-агресора – це складний процес, який триває десятиліттями.

Російська сторона порушувала міжнародні норми щодо військовополонених у багатьох випадках, серед таких: теракт в Оленівці, розстріл Олександра Мацієвського, розстріл 2 військовополонених біля села Кринки та інші. За відповідними повідомленнями Офісу Генерального прокурора, станом на 7 квітня 2024 року відкрито більше ніж 27 кримінальних проваджень щодо факту страти 54 українських військовополонених [4].

Окремим питанням є національне закріплення кримінальної відповідальності за погане поведження з військовополоненими, відповідна стаття міститься в Кримінальному кодексі України, яка наголошує на відповідальності за погане поведження з військовополоненими та відповідними санкціями за вчинення таких правопорушень [5].

Дотримання положень міжнародного гуманітарного права є вкрай важливим для захисту цивільних та військових. Відповідальність за порушення норм цього права може наставати на різних рівнях: міжнародному, національному, індивідуальному та державному.

Питання щодо звільнення українських військовополонених та захисту їх прав перебуває у фокусі уваги провідних міжнародних організацій та країн-партнерів України. Так, на засіданнях Ради безпеки ООН і сесіях Генеральної асамблеї порушували ці питання, ухвалювали відповідні резолюції з вимогою до РФ неухильно дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права.

Організація Об'єднаних Націй є міжнародною організацією, метою діяльності якої є підтримання та зміцнення миру й міжнародної безпеки. У звіті Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні зосереджено увагу на результатах опитування. Зокрема, зазначено, що майже кожен з опитаних українських військовополонених описував катування російськими військовослужбовцями під час їх перебування в полоні: побиття, електрошок, погрози розстрілу, тривалі виснажливі положення тіла та імітацію розстрілу. Більше половини з них зазнали сексуального насильства [6].

Проаналізувавши звіт, можна чітко зафіксувати насильницькі дії зі сторони Росії, нівелювання норм міжнародного права, поваги до життя та гідності людини.

Варто зазначити, що діяльність Міжнародного комітету Червоного Хреста сприяє українцям у пошуку рідних, які перебувають у російському полоні. Водночас простежується постійне намагання російської федерації обмежити спілкування представників Комітету з військовополоненими, навіть попри те, що вони наділені унікальним мандатом. Враховуючи, що росія неодноразово надавала недостовірну інформацію, ми не володіємо точною кількістю захоплених у полон українських військових та місця їх утримання.

Безумовно, консолідована позиція світової спільноти значно посилює зусилля України в захисті прав військових, яких незаконно утримують.

Попри певні успіхи, процес звільнення українських військовополонених залишається вкрай складним та непостійним. Росія продовжує нехтувати нормами міжнародного права, вдаючись до політики шантажу, постійно порушуючи права людини, зокрема й природні.

Ускладнюють ситуацію і так звані «судові процеси» над деякими українськими військовополоненими на окупованих територіях. Ці маріонеткові «суди» є лише інструментом залякування та тиску на Україну з боку Кремля.

Незважаючи на жахливі умови перебування в полоні, українські військові демонструють приклади неймовірної мужності, патріотизму та людської гідності. Їхні історії надихають весь український народ. Оборонці Маріуполя, зокрема бійці полку «Азов», які впродовж тривалого часу чинили запеклий опір російським окупантам, стали символом незламності українського духу.

Ті, хто пережив жахи російського полону, розповідають про тортури, цинічні знущання та зневажання полонених з російської сторони. Проте жодні муки не зламали їхньої волі та бойового духу. «Слава Україні!» – ці слова гідно лунали і продовжують лунали в застінках ворожих катівень.

Кожне звільнення – це тріумф волі та людяності над ненавистю та жорстокістю. Повернення додому українських громадян щоразу стає мотивувальним фактором для всього суспільства.

Попри всі складнощі, українська влада, дипломати, міжнародні партнери та громадськість не полишають своїх зусиль щодо звільнення всіх військовополонених і

цивільних заручників із російського полону, бо повернути додому кожного українця – це святий обов'язок держави.

Лише за умови повного виведення російських окупаційних військ з українських територій, знищення їх наступальної потуги та капітуляції путінського режиму можна буде розраховувати на повне та беззаперечне звільнення всіх військовополонених та цивільних заручників. Вимога повернути всіх українських бранців, на наше переконання, має стати ключовим завданням української сторони.

Звичайно, шлях до цієї мети буде тернистим і важким. Проте, зважаючи на консолідацію зусиль України та міжнародних партнерів, маємо тверду рішучість не зупинятися, допоки всі незаконно утримані не будуть звільнені з російського полону.

Адже захист честі, гідності й життя кожного українця та українки – це одне з ключових завдань держави. Саме цей основоположний конституційний принцип надихає український народ на продовження щоденної боротьби проти російського агресора задля повернення незаконно анексованих територій та відновлення миру в українській державі.

На наше переконання, одним із найдієвіших важелів впливу стимулювання рф дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права в поведженні з українськими військовополоненими є міжнародна дипломатична та економічна ізоляція росії.

Перш за все, необхідно домогтися безпрецедентного рівня консолідації міжнародної спільноти навколо засудження злочинів російського режиму через ухвалення нових резолюцій ООН, ОБСЄ та інших впливових міжнародних інституцій.

Важливо постійно розширювати та посилювати режим секторальних економічних санкцій проти російської сторони, щоб максимально позбавити засобів до збагачення її економічної та політичної еліти. Це може слугувати зменшенню фінансування путінського режиму.

Безперечно, важливим аспектом є продовження активних дій вітчизняних дипломатів щодо виключення росії з міжнародних організацій в різних галузях, участі російських громадян та представників у міжнародних заходах.

Враховуючи «імперське» прагнення росії впливати на діяльність міжнародних та світових організацій, вважаємо, що саме блокування цієї можливості змусить її переглянути свою цинічну позицію в питанні поведження з полоненими.

Особливої уваги заслуговує необхідність активного залучення міжнародних судових інституцій до притягнення рф до відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид проти народу України.

Ідеться про відкриття відповідних проваджень у Міжнародному кримінальному суді, Європейському суді з прав людини та пришвидшення розгляду позовів у рамках міждержавних спорів.

Якісна підготовка таких звернень та долучення до них максимальної кількості доказів щодо катувань, тортур, погроз та інших жакливих злочинів проти українських військовополонених може суттєво активізувати процес притягнення винних до відповідальності.

Зрештою, прецедентні рішення провідних міжнародних судів на користь України та визнання РФ винною у скоєнні воєнних злочинів – це єдине адекватне рішення, якого сьогодні має вимагати увесь цивілізований світ.

Збройна агресія російської федерації, масові вбивства, застосування різних видів насильства, порушення звичаїв війни та умов утримання військовополонених вимагають негайного створення ефективного механізму запобігання кримінальним правопорушенням. Безумовно, Україна самостійно не може вплинути на росію та домогтись притягнення винних до відповідальності. У цьому випадку вкрай необхідно застосовувати міжнародні механізми запобігання злочинності.

Важливим етапом щодо притягнення росії до відповідальності можна вважати початок Міжнародним кримінальним судом повноцінного розслідування міжнародних злочинів, пов'язаних з воєнною ситуацією в Україні.

Не менш суттєвим кроком є створення спеціального *ad hoc* трибуналу, діяльність якого не підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду через обмеження його компетенції [7]. Попри те, що створення Трибуналу за принципом Нюрнберзького є важливим сигналом і дає надію на те, що злочини проти України та українського народу, зокрема військовополонених, не залишаться безкарними, його створення викликало досить дискусійні позиції серед українських науковців. Зазначено, що, крім міжнародних механізмів запобігання злочинності, важливо активніше залучати можливості національної системи правосуддя, яка є одним з основних аспектів притягнення до відповідальності за міжнародні злочини. Ще одним важливим напрямом щодо притягнення до відповідальності росії стало завершення ратифікації Римського статуту МКС, вже підписаного Україною 1998 року. Це дає змогу налагодити тісну співпрацю з міжнародними судовими інстанціями, зокрема МКС.

Висновки. Захист прав військовополонених у сучасних умовах є одним із найгостріших викликів для України та світу, зважаючи на системні порушення росією норм міжнародного гуманітарного права, які призводять до постійного збільшення кількості жертв насильства з числа українських громадян. Діяти необхідно невідкладно та комплексно. Влада, дипломати, громадські та волонтерські організації в Україні об'єднані спільною метою – домогтись повернення максимальної кількості військовополонених. Це питання людської гідності, солідарності та непоступливості перед обличчям російської жорстокості.

Безумовно, завдяки допомозі міжнародних партнерів вдається досягти певних успіхів у цьому напрямі, зокрема, відбуваються обміни полоненими, ведуться перемовини, триває ізоляція росії від цивілізованого світу, проте ми усвідомлюємо, що чи не щодня агресор продовжує поневолювати українських військових. Саме тому не можна поступатися в цьому питанні, а варто лише оптимізувати та шукати нові способи протидії.

Ще одним аспектом у боротьбі з росією є обов'язкове притягнення до відповідальності винних у скоєнні воєнних злочинів. Проте важливо, щоб за залучення міжнародних судів та організацій на першому місці зберігались національні інтереси.

Потрібно зауважити, що лише за остаточного звільнення українських територій та повалення теперішнього терористичного режиму в росії можна забезпечити звільнення українських цивільних та військових.

Попри чинні механізми, притягнення до відповідальності за порушення норм міжнародного та національного законодавства є складним завданням через ряд викликів, серед яких політичні та безпекові обставини, обмежені ресурси, відсутність політичної волі та юрисдикційні питання. Для подолання цих викликів необхідно забезпечити незалежність та неупередженість механізмів відповідальності, посилити міжнародну співпрацю, залучити достатні ресурси, підвищувати обізнаність та створювати спеціалізовані підрозділи й суди.

Лише комплексний підхід до забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права та встановлення відповідальності на всіх рівнях може сприяти стримуванню потенційних порушників, захисту військових та цивільного населення, запобіганню страждань під час збройних конфліктів у майбутньому. Держави та міжнародне співтовариство мають докладати постійних зусиль для зміцнення культури відповідальності й неухильного додержання принципів гуманності та людської гідності, навіть в умовах війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (укр./рос.) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 31.05.2024).
3. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї : Положення про закони і звичаї війни на суходолі : Конвенція України від 18.10.1907. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 31.05.2024).
4. Свобода Р. Офісу генпрокурора відомо про 54 українських військовополонених, страчених російськими військовими / Радіо Свобода. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-poloneni-strata-rosiya/32897422.html> (дата звернення: 31.05.2024).
5. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 19 трав. 2024 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 31.05.2024).
6. REPORT ON THE HUMAN RIGHTS SITUATION IN UKRAINE : 1 December 2023 to 29 February 2024. Ukraine. URL : <https://ukraine.un.org/en/264355-report-human-rights-situation-ukraine-1-december-2023-29-february-2024> (дата звернення: 31.05.2024).
7. Європейська правда: ЄС, НАТО, вибори в США / Новини для України. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/files/a/a/aad78ad-combined-statement-and-declaration-1-.pdf> (дата звернення: 31.05.2024).

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine : Law of Ukraine dated June 28, 1996 No. 254к/96-ВР. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 1996. No. 30. Art. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War (Ukrainian/Russian) : Convention Org. United Nations from August 12, 1949 : as of February 23. 2023. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (access date: 31.05.2024).
3. IV Convention on the Laws and Customs of War on Land and its Annex : Provisions on the Laws and Customs of War on Land : Ukraine Convention of October 18, 1907. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (access date: 31.05.2024).
4. Svoboda R. The Prosecutor General's Office is aware of 54 Ukrainian prisoners of war executed by the Russian military / Radio Svoboda. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-poloneni-strata-rosiya/32897422.html> (access date: 31.05.2024).
5. Criminal Code of Ukraine : Code of Ukraine dated 04/05/2001 No. 2341-III : as of May 19 2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (access date: 31.05.2024).
6. REPORT ON THE HUMAN RIGHTS SITUATION IN UKRAINE : 1 December 2023 to 29 February 2024. Ukraine. URL : <https://ukraine.un.org/en/264355-report-human-rights-situation-ukraine-1-december-2023-29-february-2024> (access date: 31.05.2024).
7. European truth: EU, NATO, elections in the USA / News for Ukraine. URL : <https://www.euointegration.com.ua/files/a/a/aad78ad-combined-statement-and-declaration-1-.pdf> (access date: 31.05.2024).

D. L. VITYUK, V. O. PIDHORODETSKYI, S. V. LUHIN. PROTECTION AND REALIZATION OF THE RIGHTS OF UKRAINIAN PRISONERS OF WAR IN TODAY'S CONDITIONS

The article examines the issue of protection and realization of the rights of Ukrainian prisoners of war in today's conditions. In particular, attention is focused on compliance with the norms of international and national legislation during armed conflicts arising in the modern world. It was noted that the protection of the rights of prisoners of war, and especially their implementation, conditions of detention and timely release are urgent issues that the Ukrainian authorities, diplomats and the international community are working hard on. The importance of carrying out systematic work regarding the release of Ukrainians from enemy captivity was noted.

Systematic violations of the norms of international law by Russia, in particular regarding the treatment of prisoners of war, are noted. Separately, Russia's non-acceptance of certain proposals and attempts to regulate systems and measures regarding the exchange of prisoners of war is noted.

The need to stimulate the Russian Federation to comply with the norms of international humanitarian law in the treatment of Ukrainian prisoners of war was noted, the lever in which is the international diplomatic and economic isolation of Russia; the need to achieve an unprecedented level of consolidation of the international community around the

Вітюк Д. Л., Підгородецький В. О., Лугін С. В. Захист та реалізація прав українських військовополонених в умовах сьогодення

condemnation of the crimes of the Russian regime through the adoption of new resolutions of the UN, OSCE and other influential international institutions is emphasized.

The need for active involvement of international judicial institutions in bringing the Russian Federation to justice for war crimes, crimes against humanity and genocide against the people of Ukraine is outlined. The importance of the Rome Statute ratified by Ukraine and the mechanisms for bringing to justice war criminals who are barbaric towards everything connected to Ukraine was noted.

It is summarized that the states and the international community should make constant efforts to strengthen the culture of responsibility and unwavering adherence to the principles of humanity and human dignity, even in conditions of war. It is affirmed the expediency of carrying out systematic work in the direction of the development of normative legal acts of international importance for a better response to similar manifestations of military aggression in the world, based on the experience of the Russian-Ukrainian war.

Key words: *prisoners of war, rights, international humanitarian law, protection, Ukraine.*

Стаття надійшла до редколегії 24 вересня 2024 року

УДК 340.0; 340.11; 340.12; 215

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.28-34

М. В. Волошин,

аспірант,

Інститут держави і права імені В. М. Корецького

НАН України

e-mail: woloshyn.upc@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-8969-4453

ВЗАЄМОДІЯ РЕЛІГІЇ ТА ПРАВА В РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ: ЮРИДИЧНИЙ ТА РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Науковці зосереджують увагу на проблемному характері співвідношення механізмів реалізації правових та релігійних приписів. Для подолання цієї проблеми необхідно чітко виокремити функціональну спрямованість релігії та права, віднайти їх спільні та відмінні ознаки й установити особливості їх взаємодії в релігійно-правовому регулюванні.

Метою дослідження є розмежування сфер застосування права і релігії в процесі релігійного та правового регулювання й визначення характеру взаємозв'язку і взаємовпливу правового та релігійного регуляторів суспільних відносин.

У процесі дослідження та формулювання його результатів автором було використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу та узагальнення. Компаративний метод було використано для встановлення співвідношення права та релігії в релігійно-правовому регулюванні.

Співвідношення механізмів реалізації правових та релігійних приписів має проблемний і конфліктний характер. Релігія формує світоглядну основу людського життя. Правовому регулюванню підлягають лише ті суспільні відносини, над якими може бути встановлений соціальний і державний контроль. Однак правовий та релігійний регулятори суспільних відносин наразі перебувають у постійному співвідношенні. Релігійні принципи свободи волі особистості та визнання людини найвищою соціальною цінністю були втілені в європейських універсальних правових актах.

Як окремі різновиди соціального регулювання, правове та релігійне регулювання перебувають у взаємодії, впорядковуючи суспільні відносини. Як право, так і релігія є формалізованими соціальними регуляторами.

Ключові слова: *право, правове регулювання, релігія, релігійне регулювання, правовідносини, релігійні відносини.*

Мета і завдання. Метою дослідження є розмежування функцій права і релігії у процесі релігійно-правового регулювання та визначення характеру взаємозв'язку і взаємовпливу правового й релігійного регуляторів суспільних відносин.

Завданням дослідження є аналіз існуючих релігієзнавчих та юридичних підходів до функціонування релігії та права в суспільстві й формулювання власної оцінки можливості їх взаємодії в релігійних правовідносинах.

Постановка проблеми. Як окремі різновиди соціального регулювання, правове та релігійне регулювання перебувають у взаємодії в процесі впорядкування відносин у суспільстві. Як правовому, так і релігійному регулюванню притаманна ознака нормативності, що дає змогу свідчити про їх особливий характер, який виражається в процесі встановлення правил поведінки, обов'язкових для виконання суб'єктами відповідних суспільних відносин.

Однак науковці зосереджують увагу на проблемному характері співвідношення механізмів реалізації правових та релігійних приписів. Для подолання цієї проблеми необхідно чітко виокремити функціональну спрямованість релігії та права, віднайти їх спільні та відмінні ознаки й установити особливості їх взаємодії в релігійно-правовому регулюванні.

Ступінь дослідженості. Враховуючи міждисциплінарний характер поставленої проблеми, різноманітні аспекти взаємодії права та релігії в суспільних відносинах становили предмет досліджень як представників юридичної, так і представників релігієзнавчої науки.

Системному дослідженню співвідношення права та релігії присвячено монографію Д. О. Вовка «Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення». Юридичну сторону релігійних відносин в аспекті можливості застосування в релігійних відносинах юридичної відповідальності розглядали в своїх працях такі науковці як Р. О. Кабальський, Г. О. Саміло, Н. А. Берлач, В. В. Копейчиков та ін.

Статтю «Вплив релігії на формування правосвідомості» авторства В. Муж можна вважати цінним для подальшої наукової розробки дослідженням взаємодії права й релігії на рівні суспільної та індивідуальної свідомості залежно від типу правової системи.

І. В. Міма в дисертаційному дослідженні «Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин» надає вичерпну характеристику правовим та релігійним нормам в аспекті їх застосування у відповідних суспільних відносинах.

Однак наразі далеко не всі загальнотеоретичні аспекти взаємодії релігії та права в процесі релігійного регулювання є достатньо дослідженими в їх повному обсязі.

Виклад основного матеріалу. Співвідношення механізмів реалізації правових та релігійних приписів має проблемний, а іноді навіть конфліктний характер. Релігія покликана формувати світоглядну основу людського життя, виховуючи в особі почуття власного морального обов'язку перед Божеством. Релігійно-етична сфера релігійного регулювання не охоплюється владним впливом як зі сторони Церкви, так і зі сторони держави. Людина самостійно формує у своїй свідомості належну модель власної поведінки,

керуючись положеннями релігійно-етичних норм. Лише у відносинах душпастирської опіки особа може за власним бажанням надати можливість служителеві культу обмежувати свободу власної релігійної поведінки через накладання певної релігійної санкції. Обов'язковому зовнішньому контролю підлягають виключно ті релігійні відносини, що виникають під час здійснення віруючою особою релігійної діяльності в межах Церкви як соціального інституту. У цьому разі механізм реалізації релігійних норм наближається до аналогічного механізму реалізації правових норм. Саме ця особливість дає змогу називати релігійні норми, якими врегульовуються релігійно-діяльнісні відносини, релігійно-правовими.

Власне правові норми мають дещо інший механізм реалізації, ніж релігійно-етичні норми. Правовому регулюванню підлягають лише ті суспільні відносини, над якими може бути встановлений соціальний контроль [4, с. 110]. Водночас вступ суб'єкта у правовідносини не передбачає обов'язкової наявності в нього віри у священне. Релігійним регулюванням передбачено, що наявність в особи віри у священне та відчуття власного морального обов'язку перед Богом є необхідними умовами для її вступу в релігійні відносини.

Друга проблема полягає в можливості виникнення суперечностей між приписами релігійних норм та правилами поведінки, закріпленими в нормах права. Духовна доктрина традиційних релігій спонукає віруючих людей до законслухняної поведінки. Однак у деяких релігійних течіях релігійними нормами встановлюються обов'язкові для виконання віруючими обрядово-побутові правила поведінки (обов'язкове носіння жінками паранджі чи хіджабу в публічних місцях, публічне виконання молитовного обряду тощо). Виконання віруючими цих правил, за певних умов, може суперечити законодавчим вимогам, встановленим у поліконфесійних державах (порушувати громадський порядок, порушувати правила щодо заходів безпеки тощо). Якщо така суперечність поширюється на правовідносини щодо виконання особою своїх обов'язків перед державою, пріоритет права над релігією стає все більш очевидним. У випадку, якщо за таких умов виникає юридичний спір, у поліконфесійних державах перевага надається саме нормам права, чим підкреслюється світський характер правового регулювання. Така теза підтверджується зокрема й на конституційному рівні. Зокрема, частиною 4 статті 35 Конституції України встановлюється нормативна вимога, згідно з якою ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань [5].

Ще один аспект зазначеної проблеми вбачається в оцінюванні особою правових явищ щодо її релігійного світогляду. Потрібно зазначити, що в основу релігійного світогляду покладається суб'єктивне усвідомлення віруючим морально-ціннісних вимог, що містяться у змісті релігійно-етичних норм. Релігійна доктрина встановлює ряд догматичних норм, що можуть підлягати розширювальному тлумаченню послідовником певної релігії. Існують випадки, коли таке розширювальне тлумачення безпосередньо впливає зі змісту деяких релігійних норм. Зокрема, у Євангелії міститься повчання Ісуса Христа, у якому Він тлумачить біблійну заповідь щодо заборони перелюбства. «Ви чули, що сказано давнім: не перелюбствуй», – промовляє Христос. «А Я говорю

вам, що кожний, хто дивиться на жінку з хіттю, вже вчинив перелюб з нею у серці своєму» (Мф. 5, 27–28) [2, с. 1207]. У такому випадку ми бачимо приклад автентичного тлумачення релігійної норми. Бог як автор первісної старозаповітної заповіді поширює її зміст у рамках християнської релігійної доктрини.

У протилежному випадку, коли віруюча особа вдається до суб'єктивного тлумачення релігійної норми, виникає такий релігійний стан людини як упереджена віра або марновірство. Зокрема, крізь призму марновірства як елементу суб'єктивної релігійної свідомості особа оцінює також, і правові явища, що виникають у суспільстві, членом якого вона є. За такої ознаки суб'єктивної релігійної свідомості деякі віруючі люди висловлюють своє різко негативне ставлення до законодавчої регламентації та санкціонування впровадження інноваційних технологій у юридичній сфері.

Дослідивши характерні риси впливу релігії на процес становлення та розвитку права, звернемось до аналізу проблематики щодо механізму реалізації норм права в релігійних відносинах. Існують достатньо суперечливі погляди дослідників щодо зазначеного питання. С. С. Алексєєв вважає, що формулювання християнських заповідей здійснювалось через застосування принципів юридичної техніки, запозичених із римського приватного права (всезагальності норм, вчення про особу як суб'єкта права тощо) [1, с. 296–297]. Так, науковець ставить процес виникнення релігійних традицій у безпосередню залежність від рівня розвитку правової системи. З такою яскраво вираженою матеріалістичною позицією важко погодитись. Адже релігійно-етичні норми християнства формувались на основі релігійної традиції іудаїзму і містять у собі морально-ціннісні настанови для людини як соціальної особи, а не як до суб'єкта права.

Суб'єктом релігійного права віруюча особа стає на момент її вступу в релігійно-діяльнісні відносини. За таких умов дійсно можливо стверджувати, що в основу канонічних релігійно-правових норм покладено норми римського приватного права, зокрема ті, що містились у Новелах Кодексу Юстиніана. Однак у християнських релігійних нормах, що містяться в первинних релігійних джерелах (зокрема – у священних текстах), не вбачається жодних суттєвих ознак приватно-правових норм. Такі норми звернені до основних, найбільш значущих питань людського буття, тому вони не можуть бути детерміновані розвитком регулятора зовнішньої поведінки, яким є право [4, с. 113].

Існують і протилежні погляди до вищенаведеного. Так, на думку А. М. Величка, відмінною рисою світових і національних релігій є абсолютність або прагнення до неї, здоровий консерватизм та бажання зберегти традиції [3, с. 213]. На цій основі дослідник розвиває концепцію відокремленості розвитку правового та релігійного регулювання. На його думку, ці два регулятори суспільних відносин є настільки самостійними, що не передбачається навіть потенційної можливості будь-якого впливу держави на регулювання релігійних відносин. Такий підхід вбачається дещо ідеалістичним і не відповідає реальному стану відносин, що виникають у суспільстві.

Звичайно, оспорювати відокремленість релігійного регулювання від правового у світських державах немає підстав, адже за таких умов держава не може втручатись у

процес впорядкування відносин усередині релігійної організації. Однак держава, скеровуючи процес правоутворення, може встановлювати певні рамки діяльності релігійних організацій у правовому полі, регулюючи їх діяльність як юридичних осіб приватного права. З іншого боку, право є засобом гарантування свободи віросповідання в державі, забезпечує дотримання принципу релігійного плюралізму за регламентації правового положення релігійних організацій.

Враховуючи всі наведені чинники, потрібно визнати, що впродовж певного періоду історії людства правовий та релігійний регулятори суспільних відносин перебували у постійному взаємозв'язку та взаємовпливі. Навіть після відмови суспільства від схоластичного релігійного світорозуміння і переходу до епохи відродження античних філософсько-правових парадигм християнська релігійна доктрина не втратила своєї актуальності. Релігійні принципи свободи волі особистості та визнання людини найвищою соціальною цінністю були втілені в перших європейських універсальних правових актах, таких як Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод тощо.

Водночас релігія не може ототожнюватись з правом. Це пояснюється відмінністю мети правового та релігійного регулювання. Правове регулювання спрямоване на впорядкування видимої діяльності людей і досягнення правопорядку в суспільстві. Релігійне регулювання характеризується бінарністю регульованих релігійних відносин. З однієї сторони, воно покликано впорядкувати поведінку суб'єктів, що беруть участь у культовій та позакультовій діяльності релігійних організацій. З іншого боку, релігійні приписи є теоцентричними і націлені на формування світогляду особистості та її морально-ціннісних установок. Подібна відмінність спостерігається і за співставлення правосвідомості та релігійної свідомості. Правосвідомість як форма сприйняття і відображення у свідомості особи чинних у суспільстві норм права відрізняється від релігійної свідомості як суб'єктивного усвідомлення відношення віруючої особи до священного крізь призму релігійного світогляду.

Висновки. Як окремі різновиди соціального регулювання, правове та релігійне регулювання перебувають у взаємодії, впорядковуючи суспільні відносини. Порівнюючи функціональну спрямованість права і релігії, потрібно зазначити, що їм обом притаманна регулятивна функція. Однак, якщо соціальну цінність права виражають в основному регулятивна та поєднана з нею охоронна функції, то для релігії регулятивна функція виконує факультативний, допоміжний характер, забезпечуючи існування основної – світоглядної функції, яку вона виконує, формуючи внутрішні морально-ціннісні установки людини.

Характерною ознакою права є його гетерономність, адже воно сприймається особою як власна цінність. На відміну від цього, релігія має ознаки автономного соціального регулятора, враховуючи можливість її впливу на свідомість і поведінку особистості. Правосвідомість як форма сприйняття й відображення у свідомості особи існуючих у суспільстві норм права відрізняється від релігійної свідомості як суб'єктивного усвідомлення відношення віруючої особи до священного крізь призму релігійного світогляду.

Право є основним засобом подолання соціальних суперечностей у суспільстві. Релігійні відносини, зазвичай, позбавлені ознаки конфліктності.

Юридична відповідальність у більшості випадків має ретроспективний характер і застосовується в разі порушення суб'єктом вимог, регламентованих нормами права. Водночас не виключається можливість існування перспективної юридичної відповідальності. Релігійну відповідальність також можна розглядати в перспективному та ретроспективному аспектах. Ретроспективним характером релігійної відповідальності наділене релігійно-правове регулювання. Релігійно-етичне регулювання здебільшого має перспективний характер.

Як право, так і релігія є формалізованими соціальними регуляторами. Однак, якщо закріплення норми права в нормативно-правовому акті не позбавляє нормотворця можливості змінити або скасувати таку норму за умови зміни характеру регульованих нею суспільних відносин, то прийняття релігійної норми передбачає сталий та незмінний характер її існування та функціонування. Нормативно-правовий акт відображає правотворчу волю компетентного органу, який її прийняв. Релігійний текст відображає або сакралізовану волю Бога, або авторитетну думку релігійного діяча чи колегіальне рішення органу управління релігійною організацією, засноване на догматичних релігійних нормах, закріплених у священних текстах.

Довготривала взаємодія права та релігії сприяла формуванню правосвідомості людей на основі релігійної свідомості. Обґрунтований релігійним чинником правовий світогляд людини чинить вагомий вплив і на процес реалізації права. Релігія покликана формувати світоглядну основу людського життя, виховуючи в особі почуття власного морального обов'язку перед Божеством. Релігійно-етична сфера релігійного регулювання не охоплюється владним впливом як зі сторони Церкви, так і зі сторони держави. Обов'язковому зовнішньому контролю підлягають виключно ті релігійні відносини, що виникають під час здійснення віруючою особою релігійної діяльності в межах Церкви як соціального інституту. У цьому разі механізм реалізації релігійних норм наближається до механізму реалізації правових норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєв С. С. Найсвятіше, що є у Бога на землі. Еммануїл Кант і проблеми права в сучасну епоху. К. : НОРМА, 1998. 416 с.
2. Біблія, або Книги Священного Писання Старого та Нового завіту. К. : Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра ; Фенікс, 2012. 1536 с.
3. Величко А. М. Християнство і соціальний ідеал (філософія, право, соціологія індустріальної культури) / за ред. В. П. Сальникова. К. : Ун-т МВС, 2000. 544 с.
4. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення : монографія. Харків : Право, 2009. 224 с.
5. Конституція України (у редакції від 01.01.2020). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

REFERENCES

1. Aleksieiev, S. S. Naisviatishe, shcho ye u Boha na zemli. Emmanuil Kant i problemy prava v suchasnu epokhu. K. : NORMA, 1998. 416 s.
2. Bibliia, abo Knyhy Sviashchenoho Pysannia Staroho ta Novoho zavitu. K. : Sviato-Uspenska Kyievo-Pecherska Lavra ; Feniks, 2012. 1536 s.
3. Velychko, A. M. Khrystyianstvo i sotsialnyi ideal (filosofiia, pravo, sotsioloheiia industrialnoi kultury) / za red. V. P. Salnykova. K. : Un-t MVS, 2000. 544 s.
4. Vovk, D. O. Pravo i relihiia: zahalnoteoretychni problemy spivvidnoshennia : monohrafiia. Kharkiv : Pravo, 2009. 224 s.
5. Konstytutsiia Ukrainy (u redaktsii vid 01.01.2020). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*. 1996. № 30. St. 141. [Elektronnyi resurs]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

M. V. VOLOSHYN. INTERACTION OF RELIGION AND LAW IN RELIGIOUS AND LEGAL REGULATION: LEGAL AND RELIGIOUS STUDIES ANALYSIS

Scholars focus on the problematic nature of the correlation between the mechanisms for implementing legal and religious prescriptions. To overcome this problem, it is necessary to clearly distinguish the functional orientation of religion and law, to find their common and distinctive features, and to establish the peculiarities of their interaction in religious and legal regulation.

The purpose of the study is to delineate the spheres of application of law and religion in the process of religious and legal regulation and to determine the nature of the relationship and mutual influence of legal and religious regulators of social relations.

In the course of the study and the formulation of its results, the author used general scientific methods of analysis, synthesis and generalization. The comparative method was used to establish the correlation between law and religion in religious and legal regulation.

The correlation between the mechanisms of implementation of legal and religious provisions is problematic and conflictual. Religion forms the ideological basis of human life. Only those social relations over which social and state control can be established are subject to legal regulation. Nevertheless, legal and religious regulators of social relations are currently in constant correlation. Religious principles of free will and the recognition of the individual as the highest social value have been embodied in European universal legal acts.

Being separate types of social regulation, legal and religious regulation interact to regulate social relations. Both law and religion are formalized social regulators.

Keywords: law, legal regulation, religion, religious regulation, legal relations, religious relations.

Стаття надійшла до редколегії 7 жовтня 2024 року

УДК 343.4

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.35-44

О. І. Косілова,*канд. політ. наук, доцент,**доцент кафедри теорії та історії держави і права ННІ права**e-mail: kosilovaolga3@gmail.com***ORCID ID 0000-0002-5574-3771;****Б. А. Кримчанін,***здобувач вищої освіти першого**(бакалаврського) рівня ННІ права**Державний податковий університет**e-mail: krymchaninb.066@gmail.com***ORCID ID 0009-0003-4339-6658**

ПОРУШЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ

Стаття присвячена актуальній проблемі порушення прав і свобод людини та громадянина на тимчасово окупованих територіях України в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації. Автори проводять глибокий аналіз ситуації, спираючись на Конституцію України, міжнародне право та численні задокументовані факти порушень.

Дослідження розкриває широкий спектр порушень, які систематично здійснюються російськими окупаційними військами. Серед них: насильницьке нав'язування російського громадянства, катування та нелюдське поводження з цивільним населенням, незаконне вилучення нерухомого майна, обмеження свободи пересування та примусова депортація, обмеження свободи висловлювання та поширення пропаганди. Особливу увагу приділено фактам масових вбивств цивільного населення, зокрема «Бучанській різанині» та масовим похованням в Ізюмі. Автори наводять шоковую статистику жертв, зокрема дітей, що свідчить про особливу жорстокість окупантів.

Стаття висвітлює проблему сексуального насильства як інструменту війни, наводячи дані про кількість зафіксованих випадків, зокрема проти неповнолітніх. Підкреслюється, що ці дії є частиною систематичної політики окупантів.

Окремо розглядаються порушення прав військовополонених, що суперечать Женевській конвенції, та незаконне залучення цивільних осіб, зокрема дітей, до участі у збройному конфлікті. Автори описують випадки використання дітей як шпигунів та коректувальників обстрілів, а також їх залучення до військово-патріотичних організацій

на окупованих територіях. Дослідження аналізує тактику створення умов для голоду як метод підкорення українського населення, проводячи паралелі з політикою Голодомору 1932–1933 рр. Автори вказують на систематичність та цілеспрямованість дій окупантів у цьому напрямі.

У статті розглядається роль міжнародних організацій у документуванні та розслідуванні цих злочинів, зокрема діяльність Міжнародного кримінального суду, Міжнародної комісії з розслідування злочинів рф проти України, Спільної слідчої групи та Європейського Союзу. Особлива увага приділяється роботі Міжнародного Комітету Червоного Хреста, охоплюючи як позитивні аспекти їхньої діяльності, так і суперечливі випадки, пов'язані з представниками організації в росії. Автори приходять до висновку, що дії російських окупаційних військ можна кваліфікувати як геноцид українського народу. Вони підкреслюють, що ці дії спрямовані виключно на винищення українців як нації та не мають ні логічного, ні стратегічного характеру.

Це дослідження є важливим внеском у документування воєнних злочинів та порушень прав людини в умовах російської агресії проти України. Воно надає цінну інформацію та аналіз, які можуть бути використані для подальших правових та міжнародних дій, спрямованих на притягнення винних до відповідальності та захист прав українського народу. Стаття наголошує на необхідності подальшого детального розслідування та аналізу цих порушень для забезпечення невідворотності покарання за вчинені злочини.

Ключові слова: тимчасово окуповані території, порушення прав і свобод, Конституція, насильство, примус, геноцид, депортація.

Постановка проблеми та її актуальність. Згідно з розділом I ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є основним обов'язком держави. Проте в умовах військової агресії російської федерації, починаючи з 20 березня 2014 року, особи, які перебувають в Україні та на її тимчасово окупованих територіях, зіткнулися з проблемою, коли держава не в змозі бути гарантом і забезпечувати належне дотримання та ефективну реалізацію прав і свобод людини й громадянина.

Неможливість забезпечити людське, тобто таке поводження з людиною, що не заперечує Конституції України та відповідає загальноприйнятним нормам моралі, стало більш складним. Наявність документальних та інших свідчень нелюдського поводження з людиною під час воєнного стану підтверджують це. Так, станом на 20 лютого 2024 року кількість загиблих цивільних від початку повномасштабного вторгнення становить 10 378 осіб, з яких 8 276 смертей припадають на 2022 рік та 1 944 смертей – на 2023. Водночас поранених – 19 632. З них ще понад 100 мирних українців загинули в російському полоні, з них одна дитина. Про це на засіданні Ради безпеки ООН 10 січня заявила заступниця генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй (ООН) Розмарі Ді Карло [1].

Метою статті є дослідження фактів порушення прав і свобод людини та громадянина на тимчасово окупованих територіях України в умовах повномасштабного вторгнення рф.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 25 Конституції України громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Відомі випадки, коли особи на тимчасово окупованих територіях через різноманітні обставини, зокрема насильницьким способом, були змушені відмовитися від українського громадянства на користь громадянства країни-агресорки.

Так, наприклад, після початку повномасштабного вторгнення на територію України російська федерація взялася застосовувати інструменти нав'язування громадянства рф населенню окупованих територій, проводити так звану «добровільну» паспортизацію. Першими жертвами такої політики стали жителі окупованих територій Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей в формі спрощення набуття громадянства з одночасним обмеженням прав осіб, які не отримали громадянства рф.

Варто звернути увагу на ч. 2 ст. 28 Конституції України, в якій зазначено, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Після того як російські війська залишають окуповані території, українські захисники, зокрема медики, експертні організації тощо стають свідками зазначеного в Конституції України нелюдського поводження. Відтак, коли Збройні сили України звільнили місто Буча, згодом було знайдено багато так званих «братських» могил, загиблих насильницькою смертю осіб. Внаслідок настільки приголомшливих подій період окупації Бучі (лютий-березень 2022 року) отримав назву «Бучанська різанина».

Водночас після визволення міста Ізюм Харківської області 15 вересня 2022 року було виявлено страшну знахідку: неподалік від міста було знайдено одне з найбільших масових поховань з часів початку великої війни – приблизно 450 могил. Більшість загиблих були цивільними особами, включно з дітьми. Також серед похованих було виявлено щонайменше 17 солдатів Збройних сил України.

Як свідчать проведені експертизи, більшість похованих людей померли від насильницької смерті. Причини смерті включали артилерійський обстріл, вибухи мін, авіаудари, а також вбивства з використанням мотузок на шиї, зв'язаними руками, зламаними кінцівками та вогнепальними пораненнями. У декількох чоловіків було виявлено ампутовані геніталії. В Ізюмі окупанти створили щонайменше шість місць для тортур. Ці жахливі відкриття свідчать про жорстокість та безгуманність конфлікту. Символом стійкості та незламності міста стало зроблене журналістами фото тіла загиблого із синьо-жовтим браслетом на руці [2].

Крім того, важливо згадати про статтю 30 Конституції України, зокрема її першу частину, яка встановлює, що кожному гарантується недоторканість житла. Так, на тимчасово окупованих територіях України російські війська насильницьким методом вилучають нерухоме майно мирних жителів. Така практика найбільш поширена, зокрема, й у місті Залізний Порт, що розташоване на узбережжі Чорного моря в Херсонській області. Після так званої «націоналізації» такі помешкання переходять у власність окупантів та їх сімей або, власне, до інших російських громадян. На нашу думку, такі дії свідчать про бажання країни-агресорки змінити етнічний склад українського населення власними громадянами для їх осілості на українських територіях, щоб у майбутньому приєднати українські землі до складу рф [3]. Крім нерухомого майна,

російська армія, користуючись свавільністю дій, не втрачає нагоду та викрадає предмети побутового вжитку. Так, після деокупації Київщини в соціальних мережах, як-от «Фейсбук», «Інстаграм» тощо, стали поширюватися «вірусні» відео з камер відеоспостереження поштових відділень Білорусі, на яких зафіксовано, як російські окупаційні війська відправляють до себе додому тисячі різних асортиментів техніки: телефони, телевізори, холодильники тощо. Ще одним підтвердженням викрадення побутової техніки українських громадян на тимчасово окупованих територіях військовими рф стали цинічні СМС повідомлення, що почали отримувати українці від самих росіян, з проханням надати пароль або логін від акаунту викраденого телефону, приставки. Інколи такі повідомлення містили погрози та залякування.

Також чинне законодавство регламентує положення щодо свободи пересування та вільного вибору місця проживання, власне, воно зазначено в ст. 33 ч. 1 Конституції України. З початком повномасштабного вторгнення відносно більшості жителів окупованих територій України зазнали примусового переселення на територію рф з боку російської влади.

Варто звернути увагу, що серед примусово-депортованого населення велику частку становлять діти, що через різні обставини залишилися без батьків. Діти, що зазнали насильницької еміграції, на території російської держави піддаються русифікації та зазвичай відправляються до «літніх таборів», де їм закладають основи «російського миру» та навчають любити нову країну. Відомі випадки, коли деякі з дітей були всиновлені російськими сім'ями. Практика викрадення українських дітей російською державою безсумнівно підтверджує істинність намірів стерти їхню національну ідентичність та в основному спрямована на викорінення українського минулого.

Варто зазначити, що Українська держава повсякчас намагається повернути українських дітей та інші вразливі групи українського населення на підконтрольну їй територію. Це складний процес, що потребує вдосталь часу та ресурсів, адже примусова депортація владою рф здійснюється не лише на її територію, а й безпосередньо на територію співдружньої до неї Республіки Білорусь.

До того ж серед численних випадків нехтування правами та свободами людини і громадянина на окупованих територіях України також порушене питання про свободу висловлювання та інформації, важливість якого зазначено в ст. 34 Конституції України. Зазвичай відсутність незалежних засобів масової інформації, складнощі комунікації між українською владою і громадянами України, власне, ізоляція більшості окупованих територій створюють сприятливий ґрунт для поширення на них ворожої пропаганди, мета якої здебільшого полягає у викривленні реальності та формуванні загостреного прояву ворожості та в деяких випадках навіть ненависті в населення окупованих регіонів до чинної влади України, українських збройних сил та України як держави загалом.

Водночас такий масив пропагандистської діяльності журналістів та телеведучих рф безпосередньо впливає на думку наших західних партнерів. Так, наприклад, Армін Кьорпер, журналіст німецького суспільного мовника ZDF, який очолює московське бюро телеканалу, викликав неоднозначну реакцію своїм репортажем про Маріуполь,

що перебуває під окупацією рф. У репортажі Кьорпер робить висновок, що більшість жителів міста схилиються до проросійських поглядів, а також описує процес відбудови міста. Погоджуємося з критиками німецького журналіста. Інформацію, яку надає журналіст, справді, має ознаки пропаганди та, крім того, не може бути офіційно підтверджена. На нашу думку, основною метою, що стоїть перед журналістом, є дезінформувати людей, що проживають у країнах ЄС, у такий спосіб виправдати російську агресію в їхніх очах та водночас вплинути на сприйняття реальності більшості громадянами Німеччини.

Серед уже зазначених злочинів російських окупаційних військ, скоєних на окупованих територіях, варто згадати про масові випадки сексуального насильства, що повсякчас використовують військові рф. Спочатку повномасштабного вторгнення українськими прокурорами станом на 23.04.2024 зафіксовано 290 випадків сексуального насилля (щодо чоловіків – 102, жінок – 188, з яких 15 були неповнолітніми, зокрема 14 дівчат і одного хлопчика).

Наразі відомо, що деякі командири рф знали про сексуальне насильство, яке вчиняли їхні підлеглі в Україні, та в деяких випадках навіть заохочували їх або безпосередньо віддавали накази. Такі дії військовослужбовців росії свідчать про системне планування цих злочинів, що насильство у будь-якому його прояві є інструментом заподіяння шкоди українцям як нації. Таким російським злочинним діянням немає меж і виправдання, вони не мають ані логічного, ані стратегічного пояснення.

Останнім часом специфіка тенденції невтішних новин з фронту збільшилась. З відкритих інформаційних джерел нам стало відомо, що жертвами так званої «спеціальної воєнної операції» стають не лише мирні жителі окупованих територій, а й військовополонені Збройних сил України. Насильство щодо військовополонених є неприйнятним та безпосередньо порушує міжнародне гуманітарне право. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими встановлює обов'язки стосовно гуманного поводження з військовополоненими. Зокрема, стаття 13 цієї конвенції забороняє будь-яке насильство, залякування та недостойне поводження з військовополоненими.

На жаль, дослідження показують, що багато українських оборонців, які були утримані в російському полоні, зазнали прямих фізичних тортур від російських військових та спецслужб. Це охоплює жакливі дії, як-от каліцтво геніталій електрострумом, оголене перебігання жінок з однієї кімнати в іншу перед чоловічими охоронцями та інші жорстокі акти. Такі дії є порушенням міжнародного права та осуджуються міжнародною спільнотою. Ці події підкреслюють важливість дотримання норм гуманітарного права та захисту прав людини, незалежно від їхнього статусу військовополонених. Міжнародні організації та спільнота повинні продовжувати вимагати відповідальності за такі злочини та забезпечувати захист прав військовополонених.

До того ж Міністерство оборони російської федерації практикує насильницьке залучення до своїх збройних формувань рф громадян України на тимчасово окупованих територіях. Така мобілізація цивільного населення є незаконною та грубо порушує чинне законодавство України. Як відомо, серед громадян України, що насильницьким способом були залучені до воєнного конфлікту на боці рф, є також і діти. За даними

правоохоронних органів України, російська федерація залучає неповнолітніх до участі в збройному конфлікті в ролі шпигунів і коректувальників обстрілів, а також до кампанії примусової мобілізації українських громадян на тимчасово окупованих територіях. Для вербування дітей використовуються різноманітні методи, від відеоігор до мілітаризації освіти та відпочинку у воєнно-патріотичних таборах. Також діти можуть брати участь у таких рухах, як «Юнармія» та інші військово-патріотичні організації, створенні російською федерацією [4]. Станом на 27.06.2023 за даними єдиного реєстру досудових розслідувань, з початку повномасштабного вторгнення росії на територію України зареєстровано 5 кримінальних проваджень, у яких розслідуються факти використання неповнолітніх у збройному конфлікті.

Вважаємо, що це серйозне порушення прав дітей, яке вимагає уваги та реагування з боку міжнародної спільноти та правозахисних організацій. У таких ситуаціях важливо забезпечити захист дітей та їхніх прав на безпеку, освіту та розвиток.

Опублікований звіт ОБСЄ станом на 2024 рік повідомляє, що Міністерство оборони рф, крім уже зазначених порушень, здійснює незаконні арешти цивільних осіб. Важливо зазначити, що така практика вже застосовувалася в окупованому Криму та на територіях, підконтрольних угрупованням, відомих як «ДНР» та «ЛНР», згодом поширилася на всі регіони, які потрапили під російську окупацію [5]. Такі дії, безсумнівно, є неправомірними. Особи, які були незаконно затримані, та, як наслідок, перебувають у місцях тимчасового обмеження волі на незаконних підставах, повинні бути якомога швидше амністовані та відправлені на підконтрольну Україні територію.

Крім того, сучасні результати воєнної агресії росії в Україні є жахливими, і багато науковців та політиків вже назвали їх геноцидом українського народу. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Л. Денісова під час зустрічі з Верховним комісаром ООН з прав людини Мішель Бачелет розповіла про порушення основоположного права на життя громадян України військами окупанта. Це охоплює масові вбивства цивільних у тимчасово окупованих та оточених ворогом містах України, а також знущання російських військових над мирними громадянами України.

Наслідки цих дій стали очевидними після звільнення міст від окупанта. росія вчиняє геноцид народу України з особливою жорстокістю. Дії армії терористів рф підпадають під визначення злочину «геноцид» відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, а також статті 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Ці події підкреслюють важливість захисту прав людини та дотримання міжнародного гуманітарного права в умовах конфлікту [6].

Водночас, на нашу думку, тактика поведінки з місцевими на тимчасово окупованих територіях російським військовим командуванням нагадує політику Й. Сталіна під час 1932–1933 рр. Російські війська навмисно створюють умови для голоду в Україні, використовуючи цей жахливий метод для підкорення українського населення. Їхні дії охоплюють грабiж продуктів харчування з місцевих крамниць, обмеження або заборону доставки гуманітарної допомоги з підконтрольних українських територій, а також вивезення української сільськогосподарської продукції з окупованих «рашистами» областей, таких як Запорізька, Херсонська, Миколаївська та Харківська, до підконтрольних росії.

Ці дії російських військ можна кваліфікувати як геноцид. Систематичність та масовість обстрілів, методи звірств, підбурювання до вбивств і катувань, а також меседжі кремлівської пропаганди свідчать про наявність у керівництва Росії конкретної мети – знищення українців як таких.

Міжнародні фахівці планують передати докази російських планів голоду в Україні до Міжнародного кримінального суду, сподіваючись, що це призведе до першого міжнародного судового переслідування В. Путіна за цей воєнний злочин.

Також доречно розглянути роль міжнародних та правозахисних організацій. Так, наразі Україна співпрацює з такими міжнародними організаціями, як Міжнародний кримінальний суд (ІСС): за зверненням приблизно 40 країн, ІСС розпочав розслідування можливих воєнних злочинів РФ на території України; Міжнародна комісія з розслідування злочинів РФ проти України: ця організація збирає та аналізує докази воєнних злочинів РФ в Україні; Спільна слідча група з Україною: створена на базі Євроюсту, ця група також працює над розслідуванням злочинів РФ в Україні; Європейський Союз (ЄС): ЄС активно сприяє якісному розслідуванню, надаючи консультативно-експертну допомогу та обладнання для безпечного зберігання доказів тощо.

Крім того, Україна активно взаємодіє з представниками Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ). Наразі відомо про такі досягнення МКЧХ, як допомога з евакуацією та гуманітарним оснащенням: з 24 лютого 2022 року волонтери та співробітники Українського Червоного Хреста майже цілодобово працюють у різних куточках України. Вони доставляють гуманітарну допомогу тим, хто потребує, популяризують знання з першої допомоги та мінної небезпеки, а також надають психосоціальну підтримку; відіграють важливу роль щодо надання медичної допомоги: мобільні медичні бригади Українського Червоного Хреста здійснюють виїзди у найвіддаленіші населені пункти, де надають медичну допомогу всім, хто цього потребує. Впроваджуються проєкти з психічної та фізичної реабілітації людей, які постраждали від війни. Здійснюється підтримка внутрішньо переміщених осіб: Український Червоний Хрест облаштовує місця для людей, які були вимушені покинути свої домівки, та забезпечує їх найнеобхіднішим. Також надає підтримку соціальних пралень та перукарень. Відновлення інфраструктури: Український Червоний Хрест допомагає державі відновлювати пошкоджені внаслідок військових дій медичні заклади, об'єкти цивільної інфраструктури та житлові будинки. Для людей, які були вимушені покинути свої домівки, будуються модульні містечка з усім необхідним для комфортного життя.

Проте нещодавно стало відомо, що не всі представники Міжнародного Комітету Червоного Хреста допомагають та діють на користь України. Так, наприклад, національні та іноземні ЗМІ засвідчують, що представники Червоного Хреста в РФ знущалися над українськими військовополоненими. Автори численних розслідувань вказують, що про роботу на окупованих українських теренах російський Червоний Хрест воліє мовчати і, можливо, навіть використовує для цього своєрідні проксі-організації.

Один з українських військовополонених О. Грицюк після визволення з полону розповів про знущання, які відбувалися в колонії в Горлівці Донецької області під час його ув'язнення. За його словами, «російські представники Червоного Хреста» відвідали

колонію навесні 2023 року. Ці особи були присутні під час приймання їжі. О. Грицюк описав, як вони називали українських військовополонених «свинями» та знущалися над ними. Після харчування полонених їх повели на плац і змусили співати радянські військові пісні. Ці події свідчать про жорстокість та несправедливість, які військовополонені зазнали під час ув'язнення. Історія О. Грицюка стала однією з численних доказів порушень прав людини під час конфлікту в Україні. На нашу думку, досить важливо, щоб такі факти були документовані та розголошені, щоб забезпечити відповідальність за воєнні злочини та захист прав людини [7].

Висновки. Проведене дослідження демонструє масштаби та глибину системних порушень прав людини, вчинених російською федерацією. Звернення до міжнародного гуманітарного права, Конституції України та численних свідчень дає змогу кваліфікувати дії російської армії та політичного керівництва як геноцид українського народу.

Виявлені порушення мають плановий і систематичний характер, що свідчить про наміри росії знищити українську націю. Дослідження зафіксувало широкий спектр злочинів, охоплюючи масові вбивства, катування, насильницьку депортацію, сексуальне насильство, руйнування інфраструктури та культурних пам'яток, примусову паспортизацію, незаконне утримання в полоні, мобілізацію цивільного населення, включно з дітьми. Внаслідок дій російської армії на окупованих територіях виникла гуманітарна катастрофа: дефіцит продуктів харчування, медикаментів, руйнування житла та інфраструктури. Постійний страх, насильство та невизначеність призвели до значних психологічних травм у цивільного населення. Особливо вразливими є жінки, діти та люди похилого віку.

Порушення прав людини на окупованих територіях є результатом свідомої політики російської держави, спрямованої на підкорення України та зміну її демографічного складу. Росія намагається приховати свої злочини та дезінформувати міжнародну спільноту, саме тому надзвичайно важливо здійснювати систематичне документування воєнних злочинів для притягнення винних до відповідальності та запобігання повторенню таких злочинів у майбутньому.

Агресивні дії росії дестабілюють ситуацію в регіоні й загрожують міжнародній безпеці. Порушення міжнародного гуманітарного права та прав людини підривають основні принципи міжнародних відносин, а наслідки російської агресії будуть відчутні впродовж багатьох років, вимагаючи значних зусиль для відновлення.

Для підтримки України та притягнення росії до відповідальності необхідно реалізувати такі рекомендації: посилення міжнародної ізоляції через уведення нових санкцій та надання Україні всебічної підтримки; створення спеціального міжнародного трибуналу для розслідування та покарання винних у геноциді українського народу; надання гуманітарної допомоги постраждалому населенню України; систематичне документування воєнних злочинів для майбутніх судових процесів; забезпечення захисту прав внутрішньо переміщених осіб та сприяння їхній реінтеграції в суспільство.

Успішна реалізація цих заходів вимагає посилення міжнародної співпраці у сфері захисту прав людини та дотримання міжнародного гуманітарного права. Лише об'єднані зусилля міжнародної спільноти можуть забезпечити справедливість і захист прав українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Реальні цифри набагато вищі: втрати серед цивільного населення України за даними ООН / Суспільство. URL : <http://surl.li/txogo>
2. Поліщук В. ТОП-20 воєнних злочинів рашистів під час широкомасштабної агресії проти України. URL : <http://surl.li/txoit>
3. Янковський О., Щетина Ю. «Насильницьке розбавлення»: як Росія міняє етнічний склад населення на захоплених територіях. URL : <http://surl.li/txoju>
4. Воробйова А. Дитячий садочок під російською окупацією: «патріотичне виховання». URL : <http://surl.li/txolm>
5. Куприков С. ОБСЄ: Російська влада затримала тисячі мирних українців. URL : <http://surl.li/txome>
6. Максименко Н., Клімічева Н. Правовий аналіз хронологічних подій повномасштабного військового вторгнення в Україну російською федерацією. *Збірник матеріалів засідання постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції*. 2022. № 2 С. 76–79.
7. Співробітники російського «Червоного Хреста» могли знущатися з українських полонених у колонії – розслідування / Радіо Свобода. URL : <http://surl.li/txoqg>

REFERENCES

1. The real numbers are much higher: losses among the civilian population of Ukraine according to the UN / Society. URL : <http://surl.li/txogo>
2. Polishchuk V. TOP-20 war crimes of the Rashists during the large-scale aggression against Ukraine. URL : <http://surl.li/txoit>
3. Yankovsky O., Shchetyna Yu. "Forcible dilution": how Russia is changing the ethnic composition of the population in the captured territories. URL : <http://surl.li/txoju>
4. Vorobyova A. Kindergarten under Russian occupation: "patriotic education". URL : <http://surl.li/txolm>
5. Kuprikov S. OSCE: Russian authorities detained thousands of peaceful Ukrainians. URL : <http://surl.li/txome>
6. Maksimenko N., Klimicheva N. Legal analysis of the chronological events of the full-scale military invasion of Ukraine by the Russian Federation. *Proceedings of the permanent International Scientific and Practical Conference*. 2022. No. 2, pp. 76–79.
7. Employees of the Russian "Red Cross" could abuse Ukrainian prisoners in the colony – investigation / Radio Liberty. URL : <http://surl.li/txoqg>

O. I. KOSILOVA, B. A. KRYMCHANIN. VIOLATION OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE DURING THE FULL-SCALE INVASION OF THE RUSSIAN FEDERATION

The article is devoted to the pressing issue of human rights violations in the temporarily occupied territories of Ukraine during the full-scale invasion of the Russian Federation. The authors conduct an in-depth analysis of the situation, relying on the Constitution of Ukraine,

Косілова О. І., Кримчанін Б. А. Порушення прав і свобод людини та громадянина на тимчасово окупованих територіях України в умовах повномасштабного вторгнення рф

international law, and numerous documented facts of violations. The study reveals a wide range of violations that are systematically perpetrated by Russian occupation forces. These include: forced imposition of Russian citizenship, torture and inhumane treatment of civilians, illegal seizure of real estate, restrictions on freedom of movement and forced deportation, restrictions on freedom of speech, and the spread of propaganda. Particular attention is paid to the facts of mass killings of civilians, including the "Bucha massacre" and mass burials in Iziium. The authors present shocking statistics on the number of victims, including children, which indicates the particular cruelty of the occupiers. The article highlights the issue of sexual violence as a tool of war, citing data on the number of recorded cases, including against minors. It is emphasized that these actions are part of the systematic policy of the occupiers. The violations of the rights of prisoners of war, which are contrary to the Geneva Convention, and the illegal involvement of civilians, including children, in armed conflict are considered separately. The authors describe cases of using children as spies and spotters for shelling, as well as their involvement in military-patriotic organizations in the occupied territories. The study analyzes the tactics of creating conditions for famine as a method of subjugating the Ukrainian population, drawing parallels with the policies of the Holodomor of 1932-1933. The authors point to the systematic and purposeful nature of the occupiers' actions in this direction. The article examines the role of international organizations in documenting and investigating these crimes, including the activities of the International Criminal Court, the International Commission of Inquiry into Crimes of Aggression Committed by the Russian Federation against Ukraine, the Joint Investigation Team, and the European Union. Particular attention is paid to the work of the International Committee of the Red Cross, including both the positive aspects of their activities and controversial cases related to representatives of the organization in Russia. The authors conclude that the actions of the Russian occupation forces can be qualified as genocide of the Ukrainian people. They emphasize that these actions are aimed solely at the extermination of Ukrainians as a nation and have no logical or strategic character. This study is an important contribution to the documentation of war crimes and human rights violations in the context of Russian aggression against Ukraine. It provides valuable information and analysis that can be used for further legal and international actions aimed at bringing the perpetrators to justice and protecting the rights of the Ukrainian people. The article emphasizes the need for further detailed investigation and analysis of these violations to ensure the inevitability of punishment for the crimes committed.

Keywords: temporarily occupied territories, violation of rights and freedoms, Constitution, violence, coercion, genocide, deportation.

Стаття надійшла до редколегії 7 жовтня 2024 року

УДК 348

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.45-52

Д. О. Савченко,

аспірант кафедри теорії та історії
держави і права ННІ права,
Державний податковий університет
e-mail: Sda0007bi@i.ua

ORCID ID 0009-0006-3064-9400

ДЕЛЕГОВАНЕ ПРАВОСУДДЯ В ЦЕРКОВНОМУ СУДОЧИНСТВІ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Стаття присвячена дослідженню організації і функціонування делегованого правосуддя в системі церковного судочинства в Середні віки. Проаналізовано еволюцію папської юрисдикційної влади та її застосування через інститут делегованих суддів за збірниками середньовічних декреталій. Констатовано, що римське право надавало мало чітких вказівок щодо здійснення делегованої юрисдикції, тому під час ведення справ чимало проблем судової практики та суддівських повноважень вирішувалось завдяки новому декретальному праву. Зазначено, що декреталії стали важливою ланкою в ланцюзі папської юрисдикції як авторитетні консультації чи доручення з ведення справ, вони видавалися зазвичай на прохання позивача або його законного представника (проктора) і містили доручення одному або кільком місцевим суддям заслухати справу, яка була передана до апеляційної юрисдикції папи. З часів понтифікату Інокентія III (1198–1216) папська канцелярія запровадила практику офіційного читання таких листів-декреталій «*in publica audientia*» в курії, щоб у присутніх особисто чи через представника підсудних була можливість оскаржити заяву, справу або запропонованих суддів. Автор звертає увагу, що делеговані суддівські повноваження були відображенням верховенства папської юрисдикції; кожне доручення було індивідуальним та конкретним, після завершення справи повноваження суддів припинялися. Визначено основні елементи делегованої юрисдикції: 1) викликати позивачів і свідків; 2) досягати мирової угоди між сторонами; 3) виносити вирок і сприяти його виконанню. Зроблено висновок, що впродовж дванадцятого століття виникла загальноєвропейська система канонічного права, заснована на єдиному судовому процесі, двома інституційними складниками якого були папські декреталії і делеговані папським престолом судді.

Ключові слова: канонічне право, церковне судочинство, папське судочинство, делеговане правосуддя, Середні віки.

Мета статті полягає в дослідженні організації і функціонування делегованого правосуддя в системі церковного судочинства в Середні віки.

Постановка проблеми. «Декрет» Граціана створив правову та процесуальну основу для розвитку апеляційного процесу в церковному судочинстві [1, с. 9–11; 2, с. 18–21; 3]; посилення активності пап-реформаторів і реформаторських соборів стало

новим поштовхом для зростання авторитету церковної юрисдикції [4, с. 50–54; 5, с. 48–50]; поява юридичних шкіл в університетах Болоньї, Оксфорда, Падуї та інших, де вивчалися «Corpus iuris civilis» Юстиніана та «Decretum» Граціана, сприяла формуванню міжнародної системи церковного права [6, с. 21–31]. Збірники середньовічних декреталій (папських листів-роз'яснень з догматичних і процесуальних питань) [7, с. 421–423] дають змогу дослідити еволюцію папської юрисдикційної влади [8, с. 37–43; 9, с. 49–52] та її застосування через інститут делегованих суддів [10, с. 441–463; 11, с. 577; 12, с. 229–245].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Судова влада Церкви в Середні віки є джерелом постійного дослідницького інтересу як у зарубіжній, так і в вітчизняній історіографії останніх десятиліть. Стан наукової розробки проблематики кодифікації канонічного права і його впровадження та використання в середньовічній судовій практиці зарубіжними істориками права кінця XX – початку XXI століть (Ч. Дагген, Дж. Брандейдж, Ч. Донах'ю, Р. Хельмхольц, К. Пеннінгтон та ін.) [12, с. 229–245; 13, с. 344–391] детально розглянуто в першому підрозділі першого розділу дисертаційної роботи В. Санжарова [1, с. 7–8]. У вітчизняній історіографії (М. Мацелик, В. Санжаров, А. Шевченко та ін.) вивчаються питання формування міжнародної системи церковного права [1, с. 14–16; 2, с. 18–21; 6, с. 21–31; 7, с. 421–423], поняття і сутність середньовічної судової влади Церкви, її соціального і юридичного призначення, організаційні засади й особливості функціонування вищих органів судової влади апостольського престолу – Римської Роти і Апостольської Пенітенціарії [8, с. 37–43; 9, с. 49–52], і низової ланки церковного правосуддя на прикладі роботи місцевих церковних судів у середньовічній Англії [14, с. 29–37], суддівські доручення папським легатам [11, с. 577], процесуальні питання церковного судочинства [15, с. 9–20], особливості розгляду і покарання кримінальних злочинів [16, с. 51–55]. Разом з тим багато питань середньовічного церковного судочинства потребують подальшого поглибленого вивчення, перегляду традиційних уявлень і концепцій з урахуванням останніх досліджень у вивченні архівних матеріалів. Однією з таких проблем безумовно є питання місця і ролі делегованого правосуддя в системі церковного судочинства.

Виклад основного матеріалу. «Гармонія суперечливих канонів» Граціана вибудувала правове та процесуальне підґрунтя для розвитку апеляційного процесу в церковному судочинстві і зростання апеляційної юрисдикції папства. На відміну від «палей», вставлених у рукописи Граціана, та додатків до «Декрету», розроблених послідовниками болонського майстра, зміст збірників папських декреталій (так званих «колекцій») фіксує поточний стан права на певний проміжок історичного часу та оперує формулюваннями, які могли змінюватися.

Граціан проголосив універсальність папської апеляційної юрисдикції у визначенні Папи «суддею всіх, але не судженого ніким» («iudex omnium, para a nemine est iudicandus»); крім того, у чотирьох розділах 6-го питання другої справи другої частини «Декрету» йдеться про загальне право апеляції (с. 2, qu. 6, с. 6, 8, 12, 21) [3]. Пізніше він проілюстрував різні типи апеляцій: апеляція проти гноблення з боку митрополита, оскарження неправосудного рішення та колективне звернення агентів (синдиків) колегіальної церкви (с. 2, qu. 6, d.p.c. 31) [3]. У більшості випадків оскаржені таким

чином справи або справи, направлені позивачем безпосередньо до Риму, не розглядалися в курії, а поверталися до надійних і шанованих священнослужителів у місцевості, з якої надійшло звернення. Переваги подібної практики полягали в такому: 1) місцеві єпископи, декани, архідиякони, абати і пріори втягувалися в мережу папської юрисдикції; 2) відповідальність за суд, вирок і покарання передавалась до рук досвідчених людей, знайомих з місцевими умовами. До другої половини XII століття здійснення делегованої юрисдикції стало значною мірою частиною повсякденної єпископської та аббатовської діяльності. Відповідач міг відмовитися від юрисдикції будь-кого, підозрюваного щодо нього, на підставі незнання закону, упередженості, спорідненості або інших подібних підстав (с. 3 ч. 5 с. 15 § 4) [3; 17, с. 267; 18, с. 146–150]. Відвід був основним захистом підсудного [19, с. 719–785].

Стефан Орлеанський (бл. 1160–1170), пізніше єпископ Турне, визначив декретальний лист як «папський рескрипт будь-якому єпископу або церковному судді, який консультувався з Римською Церквою з будь-якого сумнівного питання» [20, с. 2]. Декреталії стали важливою ланкою в ланцюзі папської юрисдикції як авторитетні консультації чи доручення з ведення справ. У найпростішій формі декреталія містила доручення одному, двом або більше місцевим суддям заслухати та завершити справу, яка була передана до юрисдикції папи. Якщо будь-яка сторона, яку було викликано, зневажає з'явитися і підкоритися вироку делегованих суддів, останні мали змусити цю сторону підкоритися «церковним осудом без дозволу на апеляцію». Такі «прості судові листи» видавалися зазвичай на прохання позивача або його законного представника (проктора). Папська канцелярія, принаймні з часів понтифікату Інокентія III (1198–1216), прийняла практику офіційного читання таких листів «in publica audientia», щоб у присутніх особисто чи через представника підсудних була можливість оскаржити заяву, справу або запропонованих суддів. У разі оскарження справа передавалась на розгляд папському аудитору (судді) в «audientia litterarum contradictarum».

Аналіз папських декреталій дає змогу виділити наведені нижче основні елементи делегованої юрисдикції. Делегований суддя діяв від імені папи; він міг на виконання доручення: 1) викликати позивачів і свідків під церковним осудом; 2) досягти мирової угоди між сторонами (лише якщо сторони не досягли згоди, суддя мав продовжувати «judicialiter»); 3) винести вирок і наказати місцевому єпископу забезпечити його виконання. Кожне доручення було індивідуальним та конкретним: воно визначало суддів для участі в конкретній справі між названими сторонами, після завершення справи повноваження суддів припинялися. Однак, доки вони тривали, делеговані повноваження були відображенням верховенства папської юрисдикції. Папа Олександр III (1159–1181) пояснив єпископу Шартра Іоанну Солсберійському (1176–1180): «делегований нами суддя виконує нашу владу». Делегований суддя мав перевагу над єпископами і навіть над папськими легатами у веденні дорученої йому справи. Нормальною практикою вважалось призначення двох або трьох суддів одночасно з умовою, що якщо один не міг виконувати обов'язки, інший мав повноваження завершити справу одноосібно. Один із головних суддів також міг делегувати весь процес або його частину члену комусь зі свого оточення або взагалі будь-якій компетентній особі [21; 12, с. 234–235].

Декретальні колекції дають змогу простежити зростання та стандартизацію системи делегованої юрисдикції. Місцеві судді вели свої справи згідно із загальноприйнятими правилами процедури, які поступово вдосконалювалися впродовж XII та початку XIII століть. Римське право надавало мало чітких вказівок щодо здійснення делегованої юрисдикції, тому під час ведення справ чимало проблем судової практики та повноважень зазвичай потребували авторитетного визначення. За усталеною традицією судді зверталися за порадою та роз'ясненнями до папської курії. У липні 1177 року папа Олександр III надіслав на запит єпископа Вінчестера Річарда декреталію «*Quot iudicibus et in quibus delegatus possit delegare*», 6 із 8 розділів якої стосувались повноважень делегованих суддів та організації судового процесу [12, с. 235–236]. На останок папа зазначив, якщо єпископ діоцеза нехтує виконанням вироку, винесеного делегованим суддею, останній, на підставі делегування повноважень римським понтифіком, має повне право видавати самостійні накази задля його виконання. 4 розділи з декреталії Олександра III, як і поширена в різних збірниках декреталія «*Prudentiam tuam*» (17 червня 1193 р.) папи Целестина III (1191–1198) [12, с. 237], були вміщені до «Декреталії» Григорія IX 1234 р. [22].

Перший відомий трактат про судову процедуру був складений болонським магістром Булгаром (1125–1141) для кардинала Аймеріка, канцлера Римської церкви (1123–1141) [12, с. 239]. Четвертий Латеранський Собор присвятив чотирнадцять канонів процедурним питанням судочинства [23, с. 42–46]. «*Ordo iudiciarius*» Танкреда Болонського (1214–1216) ознаменував кульмінацію століття систематичних писань з процедурних питань [18, с. 87–316]. Праця поділялася на 4 книги, які були присвячені, відповідно: перша – особам, які беруть участь у судовому процесі (суддя, сторони та їхні радники), друга – підготовці справи до розгляду, третя – організації судового засідання («*litis contestatio*») та четверта – вирокам, апеляціям та «*restitutio in integrum*». Численні «*Ordo iudiciarius*» завдяки вдалому синтезу римського процесу з новим папським декретальним правом набули значного поширення в тогочасній Європі і вплинули на розвиток як церковного, так і світського законодавства.

Делеговані Апостольським престолом судді були не просто пасивними агентами папської влади. Їхні рішення допомогли сформуванню закон у їхніх власних регіонах; їхні запитання до курії сприяли визначенню складних або спірних питань права чи процедури; збірники декреталій забезпечили делегованим суддям джерела, з яких походить новий декретальний закон усієї Латинської Церкви. Делеговані папські судді були вирішальними учасниками розвитку та еволюції церковних судів у XII та XIII століттях.

Висновки. Основні висновки можна сформулювати так: 1. Зростання юрисдикційної влади середньовічного папства сприяло створенню системи делегованого правосуддя. 2. Посада та функції папського делегованого судді були створені завдяки взаємодії поточної судової практики, науковим дебатам у школах права середньовічних університетів, а також папським та соборним визначенням. 3. Декреталії стали важливою ланкою в ланцюзі папської юрисдикції як авторитетні консультації чи доручення з веденню справ, вони видавалися зазвичай на прохання позивача або його законного представника

(проктора) і містили доручення одному або кільком місцевим суддям заслухати справу, яка була передана до апеляційної юрисдикції папи. 4. Основні елементи делегованої юрисдикції: 1) виклик позивачів і свідків; 2) досягнення мирової угоди між сторонами; 3) винесення вироку і сприяння його виконанню. 5. Упродовж XII століття виникла загальноєвропейська система канонічного права, заснована на єдиному судовому процесі, двома інституційними складниками якого були папські декреталії і делеговані папським престолом судді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Санжаров В. А. Становлення та розвиток канонічного права в Західній Європі у XII–XIV століттях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Ірпінь, 2024. 20 с.
2. Санжаров В. А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21. DOI : [https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i6\(41\).959](https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i6(41).959)
3. *Corpus Iuris Canonici* / hrsg. E. A. Friedberg, A. L. Richter. Leipzig : Tauchnitz, 1879. 736 s.
4. Павлюх О. А., Санжаров В. А., Бинюк Н. М. Значення соборного законодавства для реформи Церкви та розвитку канонічного права в XII столітті: Латеранські Собори 1123, 1139, 1179 років. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 50–54. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/10>
5. Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф., Мацелик М. О. Третій Латеранський Собор і канонічне право: еволюція законодавства та права церкви в XII столітті. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 48–50. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/8>
6. Санжаров В. А., Павлюх О. А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31. DOI 10.33244/2617-4154.1(8).2022.21-31
7. Санжаров В. А. Декретальне право в Західній Європі у XII–XIII століттях. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 421–423.
8. Санжаров В. А. Інституційне оформлення папського правосуддя з повноправною юрисдикцією у XIV столітті: Римська Рота. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. № 93. С. 37–43. DOI : <https://doi.org/10.32837/apdr.v0i93.3312>
9. Мацелик М. О., Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Папське судочинство в класичне Середньовіччя: Апостольська Пенітенціарія. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 49–52. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/9>
10. Schmutz R. A. Medieval Papal Representatives: Legates, Nuncios and Judges-Delegate. *Studia Gratiana*. 1972. Vol. 15. P. 441–463.
11. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Правове підґрунтя середньовічної папської дипломатії: інститут легатів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 576–579. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/131>

12. Duggan C. Judges Delegate. The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. P. 229–245.
13. Helmholz R.H. Local Ecclesiastical Courts in England. The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. P. 344–391.
14. Шевченко А. Є. Англійський середньовічний церковний суд: низова місцева ланка церковного судочинства. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2024. Вип. 2 (15). С. 29–37. DOI : [https://doi.org/10.33244/2617-4154.2\(15\).2024.29-37](https://doi.org/10.33244/2617-4154.2(15).2024.29-37)
15. Мацелик М. О., Бинюк Н. М., Санжарова Г. Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20. DOI : [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(8\).2022.9-20](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.9-20)
16. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 51–55. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/9>
17. Rufinus Summa decretorum / hrsg. H. Singer. Paderborn: Ferdinand Schoningh, 1902. CLXXXIV, 570 s.
18. Libri de iudiciorum ordine: Pili Medicinensis Summa de ordine iudiciorum. Tancredi Bononiensis ordo iudiciarius. Gratiae Aretini Summa de iudiciario ordine / hrsg. F. C. Bergmann. Göttingen, 1842. S. 87–316.
19. Fowler-Magerl L. Recusatio Iudicis in Civilian and Canonist Thought. *Studia Gratiana*. 1972. Vol. 15. P. 719–785.
20. Die Summa des Stephanus Tornacensis über das Decretum Gratiani / hrsg. J. F. von Schulte. Giessen: E. Roth, 1891. XXX, 280 s.
21. Falkenstein L. Beispiele für Mischformen päpstlicher »litterae« in der Kanzlei Alexanders III. Mit einer Liste bislang datierter Briefe und Mandate. *Francia*. 2014. Bd. 41. S. 335–380.
22. Санжаров В. А. Декреталії Григорія IX / Велика українська енциклопедія. URL : https://vue.gov.ua/Декреталії_Григорія_IX
23. Санжаров В. А., Павлюх О. А., Санжарова Г. Ф. Четвертий Латеранський Собор 1215 року: традиції і новації в канонічному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 42–46. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/8>

REFERENCES

1. Sanzharov V. A. Formation and Development of Canon Law in Western Europe in the 12th–14th Centuries: author's abstract of the dissertation. Irpin, 2024.
2. Sanzharov V. A. Creation of the System of Ecclesiastical Law in Western Europe in the XII Century. Gratian's Decretum. *Subcarpathian Law Herald*. 2021. Issue 6 (41). P. 18–21.
3. Corpus Iuris Canonici / hrsg. E. A. Friedberg, A. L. Richter. Leipzig : Tauchnitz, 1879. 736 s.

4. Pavlyukh O. A., Sanzharov V. A., Binuk N. M. The Importance of Conciliar Legislation for the Reform of the Church and the Application of Canon Law in the Twelfth Century: Lateran Councils 1123, 1139, 1179. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 4. P. 50–54.
5. Sanzharov V. A., Sanzharova G. F., Macelyk M. O. The Third Lateran Council and Canon Law: the Evolution of Legislation and Church Law in the 12th Century. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2023. Issue 10. P. 48–50.
6. Sanzharov V. A., Pavliukh O. A. Bologna Law School in the XII Century. The Contribution of Decretists in Creating a System of Western European Ecclesiastical Law. *Irpın Legal Chroniclles: The Scientific Journal*. 2022. Issue 1 (8). P. 21–31.
7. Sanzharov V. A. Decretal Law in Western Europe in the 12th–13th Centuries. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2017. Issue 6. P. 421–423.
8. Sanzharov V. A. Organization of Papal Justice with Full Jurisdiction in the 14th century: Rota Romana. *Current Problems of State and Law*. 2022. Vol. 93. P. 37–43.
9. Matselyk M. O., Sanzharov V. A., Sanzharova G. F. Pope's Judiciary in the Late Middle Ages: Apostolic Penitentiary. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 5. P. 49–52.
10. Schmutz R. A. Medieval Papal Representatives: Legates, Nuncios and Judges-Delegate. *Studia Gratiana*. 1972. Vol. 15. P. 441–463.
11. Sanzharov V. A., Matselyk M. O., Sanzharova G. F. The Legal Basis of Medieval Papal Diplomacy: Institute of Legates. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 8. P. 576–579.
12. Duggan C. Judges Delegate. W. Hartmann, K. Pennington (eds.) *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law*. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. P. 229–245.
13. Helmholz R. H. Local Ecclesiastical Courts in England. W. Hartmann, K. Pennington (eds.) *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law*. Washington : The Catholic University of America Press, 2016. P. 344–391.
14. Shevchenko A. Ye. English Medieval Ecclesiastical Court: Lower Local Link of Church Judiciary. *Irpın Legal Chroniclles: The Scientific Journal*. 2024. Issue 2 (15). P. 29–37.
15. Macelyk M. O., Binuk N. M., Sanzharova G. F. Medieval Church Judiciary: Civil and Criminal Processes. *Irpın Legal Chroniclles: The Scientific Journal*. 2022. Issue 1 (8). P. 9–20.
16. Sanzharov V. A., Matselyk M. O., Sanzharova G. F. Crimes and 'Criminal' Proceedings Against Prelates in the Church Judiciary of the Twelve-Fourteenth Century. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 7. P. 51–55.
17. Rufinus Summa decretorum / hrsg. H. Singer. Paderborn: Ferdinand Schoningh, 1902. CLXXXIV, 570 s.
18. Libri de iudiciorum ordine : Pili Medicinensis Summa de ordine iudiciorum. Tancredi Bononiensis ordo iudiciarius. Gratiae Aretini Summa de iudiciario ordine / hrsg. F. C. Bergmann. Göttingen, 1842. S. 87–316.

19. Fowler-Magerl L. Recusatio Iudicis in Civilian and Canonist Thought. *Studia Gratiana*. 1972. Vol. 15. P. 719–785.
20. Die Summa des Stephanus Tornacensis über das Decretum Gratiani / hrsg. J. F. von Schulte. Giessen: E. Roth, 1891. XXX, 280 s.
21. Falkenstein L. Beispiele für Mischformen päpstlicher »litterae« in der Kanzlei Alexanders III. Mit einer Liste bislang datierter Briefe und Mandate. *Francia*. 2014. Bd. 41. S. 335–380.
22. Sanzharov V. A. Decretals of Gregory IX. *Great Ukrainian Encyclopedia*. URL : <https://vue.gov.ua/Декреталії Григорія IX>
23. Sanzharov V. A., Pavlyukh O. A., Sanzharova G. F. The Fourth Lateran Council (1215): Traditions and New Efforts in Canon Law. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 6. P. 42–46.

D. O. SAVCHENKO. DELEGATED JUSTICE TO THE ECCLESIASTICAL JUDICIARY IN THE MIDDLE AGES

The article is devoted to the study of the organization and functioning of delegated justice in the system of church justice in the Middle Ages. The evolution of the papal jurisdictional power and its application through the institute of delegated judges based on the collections of medieval decrees is analyzed. It was established that Roman law provided few clear instructions regarding the exercise of delegated jurisdiction, therefore, during the conduct of cases, many problems of judicial practice and judicial powers were solved thanks to the new decretal law. It was noted that decretals became an important link in the chain of papal jurisdiction as authoritative consultations or mandates for the conduct of cases, they were issued usually at the request of the plaintiff or his legal representative (proctor) and contained mandates for one or more local judges to hear the case, which was transferred to the appellate court jurisdiction of the pope. Since the pontificate of Innocent III (1198–1216), the papal office has introduced the practice of officially reading such decretal letters "in publica audientia" in the curia, so that those present in person or through a representative of the defendants have the opportunity to challenge the statement of claim, the case or the proposed judges. The author draws attention to the fact that the delegated judicial powers were a reflection of the supremacy of papal jurisdiction; each assignment was individual and specific, after the case was completed, the powers of the judges were terminated. The main elements of delegated jurisdiction are defined: 1) to summon plaintiffs and witnesses; 2) reach an amicable agreement between the parties; 3) pronounce a sentence and facilitate its execution. It is concluded that during the twelfth century, a European system of canon law arose, based on a single judicial process, the two institutional components of which were papal decrees and judges delegated by the Apostolic See.

Key words: Canon Law, Justice of Church, Ecclesiastical Courts, Papal Justice, Delegated Justice, Middle Ages.

Стаття надійшла до редколегії 4 жовтня 2024 року

**Адміністративне право і процес;
фінансове право; інформаційне право**

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.53-66

А. В. Гончаренко,

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня

вищої освіти доктора філософії,

Державний податковий університет

e-mail: a.honcharenko1994@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-4804-2931

**ЛАТЕНТНІСТЬ УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ
ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ):
ПОНЯТТЯ, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ
ТА МЕТОДИ ЗАПОБІГАННЯ**

У силу невичерпного переліку причин деякі кримінальні правопорушення не знаходять відображення у статистичній звітності. За таких обставин формується прихована або латентна злочинність.

З огляду на оцінки рівня тіньової економіки в Україні з різних джерел можна констатувати, що статистичне благополуччя, сформоване кількісними показниками зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 212 Кримінального кодексу України, є вдаваним.

Латентність як явище притаманне злочинності загалом і окремим кримінальним правопорушенням та є гострою проблемою для суспільства будь-якої країни.

Серед вітчизняних вчених відсутній єдиний підхід до визначення поняття латентної злочинності. Потреба в подальшому дослідженні цього питання обумовлена необхідністю наповнення ознаками дефініції цієї кримінологічної категорії таким чином, щоб точно передати сутність вказаного явища, а також не перевантажувати зміст несуттєвими для кримінології аспектами.

Сутнісними ознаками латентних кримінальних правопорушень, незалежно від причин і наслідків цього явища, є їх невідображення або відображення з помилковою кваліфікацією у статистичній звітності.

Окрема увага присвячена обставинам, які обумовлюють існування та поширення латентності ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), а також основним заходам зменшення латентності вказаного виду злочинів.

Поряд із загальними причинами латентності злочинності ухиленню від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) властиві і специфічні, що пов'язані з об'єктивними та суб'єктивними особливостями цього виду кримінальних правопорушень.

Постійні зміни суспільного-політичного ладу на сучасному етапі розвитку України, впровадження нових технологій, засобів розрахунку, тощо обумовлюють невинну трансформацію причин існування та поширення латентності ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

Скорочення латентної злочинності, зокрема зменшення латентності злочинів, передбачених ст. 212 КК України, потребує комплексного підходу, який міститиме заходи з попередження злочинності загалом, виявлення і долучення до статистичної звітності вже вчинених кримінальних правопорушень, а також подальше вивчення й усунення причин латентизації.

Ключові слова: *поняття латентної злочинності, латентність злочинів, передбачених ст. 212 КК України, латентизація ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), причини латентності, заходи зменшення латентності, запобігання латентній злочинності, облік кримінальних правопорушень.*

Метою дослідження є визначення сутності латентності ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), обставин, що обумовлюють існування та поширення цього явища, а також заходів його зменшення та засобів її запобігання.

Постановка проблеми. Відповідно до даних, розміщених на офіційному сайті Міністерства економіки України, за попередніми розрахунками цього органу 2021 року рівень тіньової економіки в Україні становив 32 % від обсягу офіційного валового внутрішнього продукту (далі – ВВП) України [1].

За останніми даними World Economics розмір тіньової економіки України станом на січень 2024 року становив приблизно 44,2 % від ВВП (за паритетом купівельної спроможності) [2].

Деякі експерти вважають, що реальний рівень тіньової економіки в Україні під час збройної агресії російської федерації проти України може сягати 50 % від ВВП.

Як зазначають Ф. Шнайдер, А. Буен, К. Монтенегро, в межах тіньової економіки всі виготовлені товари та послуги приховуються від органів публічної влади через будь-яку з таких причин: уникнення сплати податків, внесків на соціальне забезпечення; уникнення виконання певних норм трудового ринку, певних адміністративних процедур [3, с. 3].

У вітчизняній економічній та юридичній науці відсутній єдиний підхід до визначення поняття «тіньова економіка», проте вчені дотримуються спільної думки про те, що однією із причин тіньової економіки є прагнення отримати надприбутки, зокрема через ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

Деякі зарубіжні науковці, зокрема Девід Пайл, стверджують, що поняття «тіньова економіка» та «ухилення від сплати податків» є синонімічними з деякими виключеннями, пов'язаними з видами діяльності, які враховуються під час дослідження рівня тіньової економіки. В обґрунтування такого твердження вченим наводиться теза про те, що до тіньової економіки включається будь-яка законна діяльність, у зв'язку з провадженням якої виникає обов'язок сплачувати податки, збори, але цей обов'язок не виконується [4, с. 3].

Зі свого боку не можемо бути такими категоричними в частині ототожнення згаданих понять. Однак зауважимо, що, на нашу думку, між рівнем тіньової економіки і кількісними та якісними характеристиками податкової злочинності є пряма кореляція. Тобто, чим вище показник тіньової економіки, тим вищі рівень та ціна податкової злочинності й навпаки.

Згідно зі статистичними даними, оприлюдненими на сайті Офісу Генерального прокурора, за статтею 212 Кримінального кодексу України (далі – КК України) обліковано кримінальних правопорушень: 2021 року – 760, 2022 року – 390, 2023 року – 914. За вказаним кримінальним правопорушенням особам вручено повідомлення про підозру: 2021 року – 53, 2022 року – 20, 2023 року – 50 [5].

Беззаперечно, не кожне навіть умисне ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), вчинене суб'єктом цього злочину, є кримінально караним діянням, хоча б, наприклад, у зв'язку з тим, що склади злочинів, передбачені чч. 1–3 ст. 212 КК України, – матеріальні. Тобто обов'язковою ознакою є настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у розмірах не нижче встановлених кримінальним законом порогових сум. Проте з огляду на наведені вище масштаби тіньової економіки в Україні можна констатувати, що статистична звітність Офісу Генерального прокурора щодо ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) є досить скромною і не відображає реальний стан злочинності за ст. 212 КК України у згаданих періодах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню латентної злочинності присвятили свої праці такі вчені, як В. В. Голіна, М. В. Даньшин, О. М. Джу́жа, А. П. Закалюк, О. Г. Кулик, В. Ф. Оболенцев, В. І. Поклад та інші. Зі свого боку латентність податкової злочинності досліджували, зокрема, І. М. Даньшин, В. М. Дрьомін, В. В. Пивоваров, П. В. Цимбал. Водночас дослідження питання латентності злочинів з ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) потребує подальшого висвітлення, особливо в частині причин цього явища та заходів його зменшення.

Виклад основного матеріалу. Науковий інтерес учених-кримінологів прикутий не тільки до статистичної вибірки зареєстрованих злочинів, а й до тієї прихованої (латентної) частини злочинності, про факт існування якої достеменно відомо, але інформація про її кримінологічні показники є нічим іншим, ніж науково-обґрунтоване припущення, подекуди очевидно відірване від реальності.

Поняття «латентна злочинність» уперше було введено 1832 року бельгійським математиком та соціологом А. Кетле, який дефініював його як злочини, про які не повідомлено або які не зареєстровано.

Професор О. М. Джу́жа висловлює думку, що для кримінологічного поняття формальні елементи не мають істотного значення, «на відміну від кримінального права, де понятійний апарат доведений майже до математичної точності» [6, с. 15]. За такого підходу наведене вище визначення латентної злочинності, надане А. Кетле ще у ХІХ ст., цілком справедливо може застосовуватись і в сучасній кримінологічній науці, оскільки з огляду на дефініцію всім цілком зрозуміла сутність цього явища.

Натомість наразі вчені-кримінологи дискутують щодо підходу до визначення поняття «латентна злочинність», здебільшого наповнюючи його зміст такими основними елементами.

По-перше, «це сукупність фактично вчинених злочинів» (В. Ф. Оболенцев [7, с. 13], О. Г. Кальман, І. О. Христин [8, с. 98], О. М. Гумін [9, с. 94], О. І. Саско [10, с. 153]) або «це сукупність фактично вчинених злочинних діянь» (О. Г. Кулик, О. М. Джу́жа [11, с. 60]). Певно, що в такому випадку вчені замінили «злочини» на «злочинні діяння» у зв'язку з уведенням у кримінальне законодавство інституту кримінальних проступків. Тобто з погляду кримінологічних характеристик сутність цього елемента не змінена.

У науковій літературі вчені також нерідко використовують і інші подібні формулювання. Наприклад, «це сукупність злочинів», «це злочини», «це сукупність кримінально-караних діянь», «це сукупність злочинних діянь» тощо.

В аспекті цього елемента визначення погоджуємось з думкою В. І. Поклада, який визначає латентну злочинність «як частину фактичної злочинності...» [12, с. 8]. Учені Ю. В. Нікітін та з Є. О. Гада також зазначають, що «латентну злочинність складає різниця між фактичною та облікованою злочинністю» [13, с. 87].

Навіть не вдаючись до тлумачення співвідношення понять «злочинність» та «сукупність злочинів» або «злочинні діяння», або «злочин», або «сукупність кримінально-караних діянь», суто з формального підходу можемо констатувати, що латентна злочинність – це насамперед частина усієї злочинності або як її ще називають у науковій літературі, – дійсної, реальної, фактичної злочинності.

По-друге, розвиваючи дефініцію поняття латентної злочинності, науковці висловлюють думку, що до вказаної сукупності злочинів (злочинних діянь тощо) належать ті, які мають такі ознаки: реально або фактично вчинені; невиявлені правоохоронними органами; невідомі правоохоронним органам; відомі правоохоронним органам, але не внесені до статистичної звітності; зареєстровані правоохоронними органами з помилковою кваліфікацією; не розслідувалися у встановленому законодавством порядку; не мали наслідком вжиття належних заходів реагування з боку уповноважених на це органів державної влади; невраховані (невідображені) в офіційній кримінально-правовій статистиці.

Варто звернути увагу, що під час визначення поняття латентної злочинності вчені використовують вказані ознаки у різних конфігураціях, що, на нашу думку, в деяких випадках призводить: а) до неповноти передання сутності явища латентної злочинності; б) до перевантаження дефініції латентної злочинності несуттєвими для кримінології процесуальними аспектами.

До першої категорії належать дефініції, що містять неповний перелік ознак, які є критерієм для віднесення кримінальних правопорушень до латентних. Наприклад, згідно з визначенням латентної злочинності, запропонованим О. І. Саско, до вказаного явища належить сукупність злочинів, які не виявлені або у зв'язку з іншими обставинами не стали відомі правоохоронним і судовим органам [10, с. 153]. Недолік такого визначення полягає в тому, що воно не охоплює випадки, коли правоохоронним органам відомо про фактично вчинене кримінальне правопорушення, але інформація

про нього не вноситься до даних статистичної звітності. Крім того, запропонована дефініція не охоплює випадків свідомого чи помилкового внесення до таких даних інформації про кримінальне правопорушення з неправильною кваліфікацією.

До другої категорії належать дефініції, наповнені ознаками, які, на нашу думку, мають суто кримінальний процесуальний характер і не описують кримінологічну сутність явища латентної злочинності. Наприклад, надаючи визначення латентної насильницької злочинності О. М. Гумін висловлює думку, що до такої злочинності належить сукупність злочинів з насильницькою направленістю, яка, крім того, що офіційно не зареєстрована чи зареєстрована за помилковою юридичною кваліфікацією, не мала наслідком вжиття належних заходів реагування з боку уповноважених на це органів державної влади [9, с. 94]. Оскільки з контексту наданого вище визначення незрозуміло, які саме належні заходи реагування мають на увазі, припускаємо, що йдеться про здійснення кримінального провадження з дотриманням процесуальної форми.

Учені О. Г. Кулик, О. М. Джужа також вважають, що до латентної злочинності належить сукупність злочинних діянь, які, крім іншого, «не були відображені в державній статистичній звітності щодо злочинності та не розслідувалися у встановленому законодавством порядку» [11, с. 60].

Зауважимо, що наразі єдиним джерелом статистичної інформації щодо всіх кримінальних правопорушень в Україні є звітність, яка формується Офісом Генерального прокурора та оприлюднюється на сайті цього органу. З урахуванням положень п. 3 наказу Офісу Генерального прокурора від 30.06.2020 № 299 «Про затвердження форм єдиної звітності про стан кримінальної протиправності» така звітність формується на підставі даних Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР).

Прописною істиною, визначеною статтею 214 Кримінального процесуального кодексу України, є те, що досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР). Крім того, цією статтею встановлено обов'язок слідчого, дізнавача, прокурора невідкладно вносити відомості до ЄРДР про повідомлене або самостійно виявлене кримінальне правопорушення.

Отже, з огляду на порядок формування статистичної звітності щодо злочинності в Україні стає очевидним, що у визначенні латентної злочинності є зайвим поєднання таких ознак кримінальних правопорушень, які належать до її складу, як «офіційно незареєстровані» або «невідображені у державній статистичній звітності» та «нерозслідування у встановленому законом порядку» або «невжиття належних заходів реагування». Це пояснюється тим, що здійснення досудового розслідування без внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, а відтак і до єдиної статистичної звітності щодо всіх кримінальних правопорушень в Україні є порушенням встановленого законом порядку розслідування і свідчить про неналежність заходів реагування.

Крім того, якщо відкинути формалізм у частині передбаченого законодавством порядку початку досудового розслідування та ведення статистичної звітності, на нашу думку, наведені вище визначення латентної злочинності містять недоліки щодо сутності цього явища. Як вбачається із запропонованих вченими визначень, для віднесення

кримінальних правопорушень до категорії латентних повинні виконуватись, зокрема, дві умови одночасно: а) офіційно не зареєстровані (невідображені у державній статистичній звітності); б) не мали наслідком вжиття належних заходів реагування (не розслідувалися у встановленому законодавством порядку).

Тобто такі визначення не включають до латентної злочинності випадків, коли кримінальні правопорушення розслідуються правоохоронними органами без внесення відомостей до ЄРДР та статистичної звітності, тобто поза обліковими системами, які застосовуються в рамках правоохоронної діяльності.

Так, дослідивши найпоширеніші точки зору, можемо сформулювати таке визначення поняття латентної злочинності – це частина реальної (дійсної) злочинності, яка становить сукупність вчинених кримінальних правопорушень, відомості про які не відображені у статистичній звітності або відображені з помилковою кваліфікацією.

Окремо потрібно уточнити щодо статистичної звітності. Ураховуючи, що створення статистичної інформації щодо злочинності не передбачено планом державних статистичних спостережень на 2024 рік [14], а також положення ч. 1 ст. 39 Закону України «Про офіційну статистику», наразі в Україні відсутня офіційна державна статистична інформація з цього питання. Відповідно до програми розвитку офіційної статистики до 2028 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2023 року № 989, виконання заходів щодо збирання та оброблення інформації щодо безпеки та злочинності заплановано на 2026 рік.

Відтак у запропонованому вище визначенні латентної злочинності під статистичною звітністю наразі маємо на увазі звітність, яка формується на підставі наказу Офісу Генерального прокурора «Про затвердження форм єдиної звітності про стан кримінальної протиправності» від 30.06.2020 № 299.

Зважаючи на запропоноване загальне визначення латентної злочинності, під латентністю кримінальних правопорушень з ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) потрібно розуміти явище, за якого відомості про вчинені суб'єктом кримінального правопорушення діяння, передбачені диспозицією ст. 212 КК України, не відображаються у статистичній звітності або відображаються з помилковою кваліфікацією.

У доступних нам наукових джерелах податкова злочинність, зокрема ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) характеризується високим (максимальним) рівнем латентності [7, с. 42; 15, с. 29; 16, с. 426; 17, с. 7].

В аспекті кримінологічного дослідження вважаємо необхідним висвітлити питання явищ, які обумовлюють або породжують високий рівень латентності кримінальних правопорушень, передбачених ст. 212 КК України.

Розповсюдженою в наукових джерелах є думка вчених Ю. Ф. Іванова та О. М. Джужи, що під «причинами латентності злочинів необхідно розуміти сукупність обставин соціального, правового, особистого й іншого характеру, що перешкоджають виявленню, реєстрації та облікові злочинів, а також їх розкриттю, зокрема й забезпеченню повноти й усебічності їх розкриття». Крім того, згадані вчені зазначають, що існування латентної злочинності зумовлюють об'єктивні та суб'єктивні чинники [18, с. 72].

В. Ф. Оболенцев пропонує розділити всі обставини, що обумовлюють латентну злочинність на три групи: «а) обставини, безпосередньо пов'язані з характеристикою злочинного посягання і поведінкою злочинця; б) обставини, що впливають з недоліків діяльності правоохоронних органів; в) обставини, пов'язані з поведінкою потерпілих, свідків, очевидців і керівників організаційно-господарських структур, обізнаних про вчинені злочини» [19, с. 65].

Недоліком такої класифікації нам видається упущення об'єктивних причин латентності, тобто тих, які не залежать від волі або діянь осіб, пов'язаних з вчиненням, виявленням кримінальних правопорушень, або інших осіб, яким відомо про факт їх вчинення.

Результати кримінологічного дослідження І. М. Даньшина та В. Ф. Оболенцева із застосуванням методу експертних оцінок демонструють, що експертами визнається досить широке коло причин, з яких злочини стають латентними, зокрема (в порядку спадання поширеності визнання причин серед спеціалістів): потерпілі від злочину з різних мотивів вирішили не повідомляти про цей випадок компетентним органам; відповідний орган не зареєстрував у передбаченому порядку факт скоєння злочину (приховання від обліку злочинів); злочинні дії помилково не сприймалися кримінально караними; причини латентизації пов'язані з недоліками нормативної бази; недостатня ефективність правоохоронної діяльності, що обумовлена її низькою технічною, кадровою та ресурсною забезпеченістю; ретельна підготовка до скоєння злочинів; збір відомостей, що компрометують потерпілого; бажання уникнути покарання; залякування свідків, потерпілих; низька кваліфікація співробітників правоохоронних органів [20, с. 31].

Причини латентності злочинності загалом справедливі і для кримінальних правопорушень, передбачених ст. 212 КК України. Водночас у зв'язку з певними особливостями вказаного виду злочину його латентності притаманні й деякі специфічні причини.

Досліджуючи латентність податкових злочинів А. В. Іванов наводить такі причини її поширення та існування: високий рівень злочинного професіоналізму; відсутність у податкових злочинів конкретного потерпілого; корупція працівників податкових та інших правоохоронних органів; бажання цих органів створити статистичне благополуччя та продемонструвати високий рівень ефективності запобіжної діяльності; небажання свідків звертатися до правоохоронних органів через нейтральне та терпиме відношення до податкових злочинів, власну участь у «тіньових» схемах, небажання громадян втратити роботу або мати «заплямовану» репутацію, авторитет «некомандного гравця», що в майбутньому ускладнить або навіть взагалі унеможливить працевлаштування, страх перед помстою викритого податкового злочинця, уникнення ними слідчо-судової тяганини; надмірна довіра керівника до головного бухгалтера (податкового агента); недбалість керівника або низький рівень його особистої участі та контролю за податковими операціями [21, с. 73–76, 80].

Потрібно зауважити, що перелік причин латентизації злочинів є невичерпним. Це пов'язано з багатьма чинниками, зокрема об'єктивною неможливістю визначити всі причини, а також у зв'язку з їх постійними змінами внаслідок трансформацій у суспільстві, правовій системі тощо.

Зі свого боку додатково до наведеного вище зазначаємо, що, на нашу думку, важливий вплив на існування і поширення латентності злочинів, передбачених ст. 212 КК України, мають такі причини, зокрема:

- зміни (реформування) органів, до повноважень яких належить контроль за дотриманням вимог податкового законодавства та здійснення досудового розслідування злочинів, передбачених ст. 212 КК України;
- встановлення обмежень, зокрема мораторію на проведення перевірок з питань дотримання платниками податків податкового законодавства;
- недосконалість критеріїв відбору платників податків для включення до плану-графіка перевірок.
- динамічність і складність податкового законодавства;
- глобалізація економіки та відсутнє або недостатнє міжнародне співробітництво;
- використання механізмів для розрахунків, транзакції за якими важко або неможливо контролювати та відслідкувати (наприклад, криптовалюти платежі) тощо;
- наявність у злочинця впливу на осіб, яким може бути відомо про вчинення кримінального правопорушення, у зв'язку зі службовим підпорядкуванням;
- недовіра осіб, яким відомо про факт вчинення кримінального правопорушення, до правоохоронних та контролювальних органів;
- відсутність будь-яких конкретних вигод для особи, яка повідомляє про вчинення злочину;
- низький рівень правової культури населення.

На нашу думку, скорочення латентної злочинності потребує діяльності у трьох напрямках: а) здійснення ефективної діяльності з попередження злочинності загалом; б) виявлення і внесення до статистичної звітності фактично вчинених кримінальних правопорушень; в) вплив на детермінанти, зокрема причини їх латентизації.

У своїх монографіях О. М. Гумін та В. Ф. Оболенцев виділяють такі конкретні заходи, спрямовані на зниження латентної злочинності: «підвищення вимогливості до додержання порядку ведення статистичного обліку, здійснення систематичного, принципового контролю за ним; підняття рівня професіоналізації працівників правоохоронних органів, зміцнення їх матеріальної бази; широке проведення правової пропаганди серед населення з метою підвищення його правосвідомості і правової культури; вдосконалення законодавства; забезпечення гарантій захисту свідків і потерпілих; усунення необ'єктивності, неповноти статистичних показників про фактичну злочинність, формального ставлення працівників статистичного обліку до дорученої роботи, вилучення випадків зловживань з їх боку; систематичне проведення аналітичної роботи з визначення кількісно-якісних характеристик злочинності, виявлення повної кримінологічної характеристики особи злочинців; забезпечення незалежності ЗМІ; розширення можливостей контролю за діяльністю правоохоронних та інших органів з боку громадськості; виховання громадян на перших етапах їх соціалізації в дусі високої правосвідомості та законослухняності» [9, с. 135–136; 7, с. 100].

Вказані заходи, спрямовані на зниження латентної злочинності, мають загальний характер і, на нашу думку, можуть вживатись відносно будь-яких конкретних латентних злочинів окремо або латентної злочинності загалом.

Додатково до наведеного вище в контексті цього дослідження пропонуємо виділити такі основні заходи зменшення латентності злочинів, передбачених ст. 212 КК України, через вплив на деякі причини, які обумовлюють існування та поширення цього явища:

- збільшення кількості податкових перевірок, а також частки документальних виїзних та фактичних перевірок у структурі загальної кількості податкових перевірок;

- удосконалення методики формування плану-графіка податкових перевірок, зокрема через впровадження передових цифрових технологій для аналізування та зіставлення інформації і даних під час застосування ризик-орієнтованого підходу; розширення критеріїв відбору платників для включення до плану-графіка податкових перевірок платників податків шляхом включення неочевидних критеріїв, дані про відповідність яким можуть бути отримані завдяки розширеній аналітиці податкової інформації про операції платників податків тощо;

- підвищення якості роз'яснювальної роботи для платників податків (осіб, які відповідають за ведення бухгалтерського та податкового обліку) з питань застосування податкового законодавства та стандартів бухгалтерського обліку, зокрема через підвищення кваліфікації осіб, які надають такі консультації або роз'яснення від податкових органів та Міністерства фінансів України; недопущення різних позицій щодо застосування норм податкового законодавства в різних консультаційних або офіційних джерелах, наприклад, в індивідуальних податкових консультаціях, контакт-центрах Державної податкової служби (далі – ДПС), загальнодоступному інформаційно-довідковому ресурсі, офіційному сайті ДПС тощо;

- розширення географії та збільшення кількості запитів для обміну податковою інформацією. За даними ДПС спеціальні запити про отримання податкової інформації скеровується до компетентних органів: Республіки Кіпр – 32 %, Швейцарії – 18 %, Великобританії – 9 %, Німеччини та Люксембургу – по 7 %, Нідерландів, Італії та Іспанії – по 5 %. На інші країни припадає всього 12 % [22];

- впровадження ефективного контролю за операціями з віртуальними активами, зокрема криптовалютою, а також посилення заходів фінансового моніторингу у сфері обігу готівкових грошових коштів.

Крім того, на нашу думку, необхідно внести зміни в чинне законодавство з метою визначення, що не може підтверджуватись розписками або іншими документами факт оплати, яка здійснена в непередбачений або заборонений законом спосіб. Така необхідність пояснюється тим, що досить поширеною є практика, коли сторони оподатковуваних операцій у договорах або первинних документах зменшують базу оподаткування, зазначаючи лише частину вартості об'єкта, а на решту оформлюють розписку про одержання оплати, наприклад, готівкою, у криптовалюті тощо. У цьому випадку розписки оформлюються для забезпечення можливості стягнути фактично передану, а не тільки офіційно сплачену суму грошових коштів у разі розірвання, визнання недійсними або іншим чином припинення дії таких правочинів. Водночас нам видається,

що вжиття описаного вище заходу стосовно розписок підвищить ризики застосування цього способу ухилення від сплати податків, знизить його привабливість, а відтак, і матиме істотний вплив на зменшення латентизації злочинів, передбачених ст. 212 КК України;

– імплементація інституту викривачів податкових правопорушень. Наприклад, відповідно до даних річного звіту офісу викривачів Служби внутрішніх доходів США (IRS) 2022 бюджетного року за допомогою заяв викривачів податковому органу вдалось зібрати 172 705 936 доларів США. За вказаний період надійшло 396 заяв про податкові правопорушення, здійснено виплат винагород 132 викривачам на суму 37 750 778 доларів США [23].

Висновки. Явище латентності злочинів з ухилення від сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) полягає в тому, що відомості про вчинені суб'єктом кримінального правопорушення діяння, передбачені диспозицією ст. 212 КК України, не відображаються у статистичній звітності або відображаються з помилковою кваліфікацією. Причинами цього явища є невичерпний перелік обставин соціального, правового, особистого й іншого характеру. До основних причин латентності злочинів з ухилення від сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) можемо віднести: високий рівень злочинного професіоналізму; відсутність у податкових злочинів конкретного потерпілого; встановлення обмежень на проведення перевірок з питань дотримання платниками податків податкового законодавства; недостатнє міжнародне співробітництво у сфері оподаткування; відсутність будь-яких конкретних вигод для особи, яка повідомляє про вчинення злочину, передбаченого ст. 212 КК України, тощо.

Одним із визначальних заходів зменшення латентності злочинів з ухилення від сплати податків зборів (обов'язкових платежів) є виявлення та усунення причин, які обумовлюють існування й поширення цього явища. Відтак, з огляду на постійні трансформації, зокрема в суспільстві та правовій системі ефективність боротьби з цим явищем залежить від подальшого дослідження його причин і вжиття відповідних заходів щодо їх нейтралізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів: тенденції тіньової економіки. URL : <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki&showArchive=true&showAllArchive=True> (дата звернення: 20.09.2024).
2. GDP data quality. URL : <https://www.worldeconomics.com/country-reviews/ukraine/> (дата звернення: 20.01.2024).
3. Schneider, Friedrich; Buehn, Andreas; Montenegro, Claudio E. Shadow economies all over the world: new estimates for 162 countries from 1999 to 2007 (English). Policy Research working paper; no. WPS 5356 Washington, D.C. : World Bank Group. URL : <http://documents.worldbank.org/curated/en/311991468037132740/Shadow-economies-all-over-the-world-new-estimates-for-162-countries-from-1999-to-2007> (дата звернення: 18.09.2024).
4. David J. Pyle. Tax Evasion and the Black Economy, Springer, 1989, ISBN 978-1-349-08490-6

Гончаренко А. В. Латентність ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів): поняття, причини виникнення та методи запобігання

5. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 18.09.2024).

6. Джужа О. М. Тлумачення кримінологічних понять. *Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 14–23.

7. Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження. Вид. 2-ге, переробл. та доповн. Х. : Видавець ФОП Віденський Л.М., 2012. 119 с.

8. Кальман О. Г., Христич І. О. Понятійний апарат сучасної кримінології. Термінологічний словник / за заг. ред. чл.-кор. АПрН України, д-р юрид. наук, проф. Голіни В. Х. Вид-во ТОВ ТО «Гімназія», 2005. С. 272.

9. Гумін О. М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 360 с.

10. Саско О. Щодо поняття латентної злочинності та причин її виникнення. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 150–155.

11. Кримінологія : підручник / Джужа О. М., Василевич В. В., Черней В. В., Чернявський С. С. та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.

12. Поклад В. І. Методологія та методика вивчення латентної злочинності. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. 329 с.

13. Кримінологія : підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2018. 416 с.

14. Плани та графіки роботи. URL : https://ukrstat.gov.ua/menu/dkpl.htm_ (дата звернення: 18.09.2024).

15. Бабенко А. М., Зубатенко О. М. Кримінологічна характеристика та запобігання ухиленням від сплати податків, зборів та обов'язкових платежів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 2. С. 27–35.

16. Гумін О. М., Зубач І. М. Поняття латентної злочинності та напрями її профілактики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки* : збірник наукових праць. 2015. № 824. С. 424–429.

17. Пивоваров В. В. Податкова і кредитно-фінансова злочинність: кримінологічна характеристика та попередження : дис. ... канд. юрид. наук : Харків, 2015. 227 с.

18. Іванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія : навч. посіб. К. : Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2006. 264 с.

19. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / Голіна В. В., Головкін Б. М., Валуйська М. Ю., Лисодед О. В. та ін. ; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Х. : Право, 2014. 511 с.

20. Даньшин І. М., Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: поняття, причини, негативні наслідки. *Вісник Університету внутрішніх справ*. Харків : УВСУ, 2000. Вип. 10. С. 29–34.

21. Іванов А. В. Податкова злочинність: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 258 с.

22. Міжнародний обмін податковою інформацією – ефективний інструмент контролю в межах трансфертного ціноутворення та міжнародного оподаткування. URL : <https://www.tax.gov.ua/media-tsentrv/novini/716795.html> (дата звернення: 20.09.2024).

23. Whistleblower Office Annual Reports. URL : <https://www.irs.gov/compliance/whistleblower-office-annual-reports> (дата звернення: 20.09.2024).

REFERENCES

1. Arkhiv: tendentsii tinovoi ekonomiky. URL : <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki&showArchive=true&showAllArchive=True>
2. GDP data quality. URL : <https://www.worldeconomics.com/country-reviews/ukraine/>
3. Schneider, Friedrich; Buehn, Andreas; Montenegro, Claudio E. Shadow economies all over the world: new estimates for 162 countries from 1999 to 2007 (English). Policy Research working paper; no. WPS 5356 Washington, D.C. : World Bank Group. URL : <http://documents.worldbank.org/curated/en/311991468037132740/Shadow-economies-all-over-the-world-new-estimates-for-162-countries-from-1999-to-2007>
4. David J. Pyle. Tax Evasion and the Black Economy, 1989, ISBN 978-1-349-08490-6
5. Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannia. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareiestrovani-kryminalni-pravoporushennia-ta-rezultaty-yikh-dosudovogo-rozsliduvannia-2>
6. Dzhuzha O. M. Tlumachennia kryminolohichnykh poniat. *Yurydychnyi chasopys natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. 2014. № 1. S. 14–23.
7. Obolentsev V. F. Latentna zlochynnist: problemy teorii ta praktyky poperedzhennia. Vydannia 2-he, pererobl. ta dopovn. X. : vydavets FOP Videnskyi L.M., 2012. 119 s.
8. Kalman O. H., Khrystych I. O. Poniatiinyi aparat suchasnoi kryminolohii. Terminolohichnyi slovnyk / za zah. red. chlen-korespondenta APrN Ukrainy, d-r yuryd. nauk, prof. Holiny V. X. Vyd-vo TOV TO «Himnaziia», 2005. S. 272
9. Humin O. M. Kryminalno-nasylnytska povedinka proty osoby : monohrafiia. Lviv : Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2009. 360 p.
10. Sasko O. Shchodo poniattia latentnoi zlochynnosti ta prychny yii vynykennia. *Istoryko-pravovyi chasopys*. 2017. № 1. S. 150–155.
11. Kryminolohiia : pidruchnyk / Dzhuzha O. M., Vasylevych V. V., Cherniei V. V., Cherniavskyi S. S. ta in. ; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. V. V. Chernieia ; za nauk. red. d-ra yuryd. nauk, prof. O. M. Dzhuzhi. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 2020. 612 s.
12. Poklad V. I. Metodolohiia ta metodyka vyvchennia latentnoi zlochynnosti. Luhansk : RVV LDUVS, 2007. 329 s.
13. Kryminolohiia : pidruchnyk / A. M. Babenko, O. Iu. Busol, O. M. Kostenko ta in. ; za zah. red. Iu. V. Nikitina, S. F. Denysova, Ye. L. Streltsova. 2-he vyd., pererob. ta dopov. Kharkiv : Pravo, 2018. 416 s.
14. Planu ta hrafiky roboty. URL : <https://ukrstat.gov.ua/menu/dkpl.htm>

15. Babenko A. M., Zubatenko O. M. Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia ukhylenniam vid splaty podatkov, zboriv ta obov'язkovykh platezhiv. *Pivdennoukrainskyi pravnychi chasopys*. 2021. № 2. S. 27–35.

16. Humin O. M., Zubach I. M. Poniattia latentnoi zlochynnosti ta napriamy yii profilaktyky. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhniky". Seriya: Yurydychni nauky* : zbirnyk naukovykh prats. 2015. № 824. S. 424–429.

17. Pyvovarov V. V. Podatkova i kredytno-finansova zlochynnist: kryminolohichna kharakterystyka ta poperedzhennia : dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv, 2015. 227 s.

18. Ivanov Yu. F., Dzhuzha O. M. Kryminolohiia : navch. posib. K. : Vyd. PALYVODA A. V., 2006. 264 s.

19. Kryminolohiia: Zahalna ta Osoblyva chastyny : pidruchnyk / Holina V. V., Holovkin B. M., Valuiska M. Iu., Lysodied O. V. ta in. ; za red. V. V. Holiny i B. M. Holovkina. Kh. : Pravo, 2014. 511 s.

20. Danshyn I. M., Obolentsev V. F. Latentna zlochynnist: poniattia, prychny, nehatyvni naslidky. *Visnyk Universytetu vnutrishnikh sprav*. Kharkiv : UVSU, 2000. Vyp. 10. S. 29–34.

21. Ivanov A. V. Podatkova zlochynnist: kryminolohichna kharakterystyka, determinatsiia ta zapobihannia : dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv, 2015. 258 s.

22. Mizhnarodnyi obmin podatkovoiu informatsiieiu – efektyvnyi instrument kontroliu v mezhakh transfertnoho tsinoutvorennia ta mizhnarodnoho opodatkovannia. URL : <https://www.tax.gov.ua/media-tsentri/novini/716795.html>

23. Whistleblower Office Annual Reports. URL : <https://www.irs.gov/compliance/whistleblower-office-annual-reports>

A. V. HONCHARENKO. DARK FIGURE OF EVASION OF TAXES, FEES (MANDATORY PAYMENTS): DEFINITION, REASONS, WAYS OF PREVENTION

For many reasons, some criminal offenses are not reflected in statistical reporting. In such circumstances, the dark figure of crime occurs.

Taking into account estimates of the level of the shadow economy in Ukraine from various sources, it can be stated that the statistical well-being formed by the quantitative indicators of registered criminal offenses under Article 212 of the Criminal Code of Ukraine is fictitious.

The dark figure of crime as a phenomenon is an inherent crime in general and certain criminal offences and is an important problem for the society of any country.

Among domestic scientists, there is no unified approach to defining the concept of dark figure of crime. The necessity for further study of this issue is due to the need to fill the definition of this criminological category with features so as to accurately convey the essence of this phenomenon, and also not to overload the content with aspects which are not essential for criminology.

The essential features of dark figure of crime, regardless of the causes and consequences of this phenomenon, are their non-reflection or reflection with an incorrect qualification in statistical reporting.

Special attention is paid to the circumstances that determine the existence and spread of dark figure of evasion of taxes, fees (mandatory payments), as well as the main ways to reduce the dark figure of this type of criminal offense.

Along with the general reasons for the dark figure of evasion of taxes, fees (mandatory payments) also have specific reasons related to the objective and subjective characteristics of this type of criminal offense.

Constant changes in the social and political system at the current stage of evolution of Ukraine, introduction of new technologies, means of payment, etc. cause a continuous transformation of the reasons for the existence and spread of the dark figure of evasion of taxes, fees (mandatory payments).

Reducing the dark figure of crime, inter alia, reducing the dark figure of crimes under Article 212 of the Criminal Code of Ukraine, requires a comprehensive approach that includes measures to prevent crime in general, identify and include in statistical reporting already committed criminal offenses, as well as further study and elimination of the reasons for the dark figure.

Keywords: *the concept of dark figure, dark figure of crimes under Article 212 of the Criminal Code of Ukraine, dark figure of evasion of taxes, fees (mandatory payments), reasons of dark figure, measures to reduce dark figure, prevention of crime dark figure, accounting crimes.*

Стаття надійшла до редколегії 30 вересня 2024 року

УДК 342.95

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.67-76

М. В. Ковальова,*канд. юрид. наук, доцент,**доцент кафедри фінансового та податкового права**e-mail: Kovalyova-ur@ukr.net***ORCID ID 0000-0002-7439-8563;****А. О. Шевченко,***здобувач вищої освіти,**Державний податковий університет**e-mail: marusyavs@gmail.com***ORCID ID 0009-0004-5361-0598**

ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ МИТНИХ ОРГАНІВ ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ ПРОТИДІЇ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ КОНТРАБАНДИ Й ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ

У статті здійснено розгляд актуальних питань щодо розширення повноважень Державної митної служби в боротьбі з контрабандою та порушеннями митних правил. Приділено увагу проблематиці інституційної спроможності митних органів щодо наділення функцією оперативно-розшукової діяльності як необхідного інструменту для захисту митних інтересів держави. Доцільність перегляду поточного стану боротьби з контрабандою та порушеннями митних правил пояснюється прискоренням курсу України до європейської інтеграції, одним з ключових вимог якої є протидія та боротьба зі злочинністю на кордоні, стимулювання суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності до ведення «прозорого» бізнесу. Розглянуто особливості правового регулювання механізму практичної реалізації оперативно-розшукової діяльності митних органів.

Потреба в розширенні повноважень підтверджується статистичними показниками щодо кількості вчинених порушень митних правил упродовж періоду I кварталу 2024 року, що на цифрових показниках підтверджує доцільність розширення таких повноважень, акцентуючи увагу на можливості зростання економічних негативних наслідків для держави.

Важливим чинником задоволення європейських вимог задля погодження України як повноправного члена Європейського Союзу є повноцінне «перезавантаження» національної митної системи, адже в країнах європейської спільноти митні органи зобов'язані бути пильними, оперативними й справедливими під час протидії контрабанді та порушенням митних правил. Зроблено висновок про те, що належна організація національного митного законодавства, зокрема усунення правових колізій та недоліків в аспекті

повноважень щодо попередження, протидії та боротьби з порушеннями митних правил та контрабандою стане потужним кроком до поставленої мети.

Ключові слова: митна злочинність, оперативно-розшукова діяльність, інституційна спроможність, протидія контрабанді та порушенням митних правил, правоохоронні функції, оперативно-розшукові заходи.

Метою статті є здійснення комплексного дослідження нормативно-правових засад протидії контрабанді та порушенням митних правил у розрізі кримінально-правового напрямку. Зокрема, окреслити правові особливості щодо розширення інституційної спроможності митних органів України, потреба в яких обумовлена наданням функцій оперативно-розшукової діяльності з метою виконання митними органами своїх посадових функцій у напрямі боротьби з контрабандою та порушеннями митних правил повним обсягом та підвищеною ефективністю. Виявити проблемні аспекти діяльності митних органів у цьому напрямі та сформулювати рекомендації для подальшого вдосконалення законодавства й правозастосування.

Постановка проблеми. Невід'ємним компонентом розвитку сьогоденного функціоналу сучасної, демократичної держави з євроінтеграційним вектором та соціальним спрямуванням безперечно є сприяння розвитку її суспільства, правових механізмів щодо управління ним. З урахуванням динаміки змін, які відбуваються в суспільстві, змінюються й підходи до вчинення злочинів та правопорушень як резидентами, так і особами-нерезидентами. Сучасний напрям державної політики спрямований на протидію та запобігання такому негативному явищу, як злочинність, що забезпечується залученням якомога великої кількості наявних зусиль та ресурсів, які реалізуються уповноваженими на те органами державної влади в ході виконання їх посадових обов'язків [1, с. 19]. Одним з таких уповноважених державних інституцій є Державна митна служба України (далі – ДМСУ), насамперед до обов'язків якої належить протидія контрабанді та порушенням митних правил під час застосування чинного законодавства з питань державної митної справи. Питання недосконалості переважно полягає в конфлікті матеріально-правових та процесуальних норм, що становлять правову основу діяльності ДМСУ. Тому питання щодо інституційної спроможності митних органів щодо здійснення протидії та попередження контрабанди й порушення митних правил є актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема інституційної спроможності митних органів, що стосується протидії контрабанді та попередження порушення митних правил у вітчизняному правовому полі, не є новою, чим обумовлено наявність великої кількості наукових поглядів, визначень і досліджень у цьому напрямі. Дослідженню цієї проблеми присвячені роботи таких вітчизняних науковців: О. П. Рябченко, Л. М. Дорофєєвої, К. Л. Бугайчука, В. В. Хомулянського, П. В. Пашка, В. Титора, В. Заяца, В. Хоми, О. М. Бандурки, В. О. Допілки та багатьох інших дослідників.

Виклад основного матеріалу. Набуття українською державою довгоочікуваного статусу кандидата у члени Європейського Союзу (далі – ЄС) зумовило появу нових викликів, які закладено в необхідності наближення чинного українського законодавства, процедур та органів державної влади до певних європейських стандартів. Цілком

передбачуванім залишається й факт того, що поняття захисту митних інтересів України в процесах європейської інтеграції буде умовно розподілено на національні та західні митні інтереси [2]. Незважаючи на принцип «відкритості» зовнішніх кордонів європейського співтовариства, у країнах-учасниках ЄС митні органи є одним з ключових правозахисних механізмів у процесі реалізації їх компетенції як окремого елементу діяльності. Вирішення правоохоронних завдань, які покладено на митні органи України, першочергово досягається завдяки здійсненню своєчасних запобіжних профілактичних заходів, що спрямовані на попередження та локалізацію контрабанди й порушення митних правил [3]. Потрібно зазначити, що кількість проваджень у справах про контрабанду та порушення митних правил збільшується практично щоденно. Митні органи в межах своїх повноважень звичайно представляють державні інтереси в судах за позовами фізичних і юридичних осіб, але, будучи державним органом, Державна митна служба України (далі – ДМСУ) не має закріпленої на законодавчому рівні інституційної спроможності на здійснення оперативно-розшукової та слідчої діяльності за фактом виявлених правопорушень у митній сфері. У державах, з якими Україна має спільний кордон, та в країнах, що сприяють безпеці зовнішніх кордонів ЄС, митні служби наділені повноваженнями правоохоронних органів та відповідно за своєю інституційною спроможністю мають право на здійснення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на викриття схем і способів незаконного переміщення товарів та переслідування осіб, причетних до цього, через митні кордони співтовариства.

Особливість митних органів у системі органів виконавчої влади визначається насамперед метою створення, функціонування та характером виконуваних завдань і функцій. Саме це й обумовлює специфіку виконавчої діяльності митних органів. Універсальна та водночас специфічна діяльність здійснюється в чітко визначеній сфері – сфері митно-правового регулювання суспільних відносин. Необхідно зауважити, що на сьогодні існує проблема у сфері забезпечення належної координації правоохоронних органів, які здійснюють протидію та попередження контрабанди й порушень митних правил. Як слушно зазначає в. о. голови Держмитслужби, Сергій Звягінцев, наразі документація та матеріали фактів порушення митних правил або контрабанди після виявлення передаються до органів Національної поліції, Державного Бюро Розслідувань або Служби Безпеки України, без повідомлення митних органів про подальший перебіг розслідування за фактом цих злочинів [4]. Європейські колеги неодноразово звертають увагу на те, що митниці у країнах-членах ЄС мають відповідні повноваження на здійснення оперативно-розшукової діяльності та правоохоронні функції, водночас як українська митниця не має таких функцій, що є суттєвою запорукою в процесі обміну оперативною інформацією та іншими даними, що стосуються протидії контрабанді й порушення митних правил. Проте дещо суперечливим є положення Резолюції конгресу. «Реформа системи публічних фінансів – шлях до відновлення України», у розділі 7, підрозділ «b», у якому зазначено, що концентрацію функцій досудового розслідування економічних злочинів має бути віднесено за компетенцією виключно до органів Бюро Економічної Безпеки України [5]. Водночас, наголошуючи на тому, що за своїми повноваженнями інші правоохоронні органи в структурі Міністерства юстиції України не наділені такими функціями на здійснення досудового розслідування економічних злочинів.

Ковальова М. В., Шевченко А. О. Проблеми інституційної спроможності митних органів щодо здійснення протидії та попередження контрабанди й порушення митних правил

У процесах динамічних змін, що відбуваються в митній сфері, сутність та роль ключових функцій дещо змінюється в напрямі поступового переходу від домінування бар'єрної та контрольної функцій до переваження контактної та фільтрувальної, посилення комунікативної функцій [6]. Певна рекомбінація відокремлених системних функцій є основою інституційних змін митниці. Кожна конкретна митниця або її структурний підрозділ утворюють систему органів як відносно відокремлених у її рамках внутрішніх структур, які реалізують окремі, конкретні, часткові або пов'язані між собою функції. Розподіл організаційних повноважень та посадових компетенцій щодо реалізації митної справи між окремими суб'єктами її здійснення, зокрема наділення ustalених суб'єктів новими повноваженнями або створення нових, має визначатись у рамках змін інституційно-організаційної сфери. Так, на сьогодні повноваження митних органів України щодо протидії контрабанді та порушеннями митних правил є дещо усіченими, оскільки не мають відповідних функцій і повноважень на здійснення заходів оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування у справах про контрабанду.

Спроможність митних органів України в напрямі правоохоронної діяльності перебуває в безпосередній залежності від правових норм, що містяться в положеннях національного законодавства [7, с. 92]. Аналізуючи норми законодавства України, потрібно зауважити, що покладені на митні органи завдання щодо запобігання та протидії контрабанді та порушенню митних правил, які закріплено статтею 544 Митного кодексу України [8], знаходять свою деталізацію в таких підзаконних нормативно-правових актах: в постанові Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 227 «Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України» [9], наказах Держмитслужби «Про функціональні повноваження структурних підрозділів Державної митної служби України» від 09.01.2020 № 4 та «Про затвердження положень про територіальні органи Держмитслужби» від 23.10.2019 № 18. Відповідно до положень, передбачених вищенаведеними нормативними актами, ДМСУ реалізує державну митну політику у сфері боротьби з порушеннями митних правил та контрабандою під час застосування законодавства з питань державної митної справи. Зокрема, Держмитслужба, відповідно до покладених на неї завдань: організовує та здійснює провадження у справах про порушення митних правил, контролює дотримання вимог законодавства під час провадження у справах про порушення митних правил, запобігає та протидіє контрабанді, здійснює боротьбу з порушеннями митних правил на митній території України, бере участь у міжнародному співробітництві з питань протидії контрабанді й порушенням митних правил, організовує та провадить відповідно до закону оперативно-розшукову діяльність і здійснює контроль за її провадженням оперативними підрозділами Держмитслужби та її територіальних органів, які ведуть боротьбу з контрабандою, взаємодіє в межах повноважень, визначених законом, з іншими органами, що провадять таку діяльність.

Варто наголосити, що вищеперераховані завдання Державної митної служби правоохоронного характеру, безумовно, спрямовані на припинення та розкриття злочинів та порушень у сфері митної справи. Проте можливість застосування митними органами

оперативно-розшукових заходів та слідства допускається лише щодо запобігання та протидії контрабанді як окремого, більш жорсткого виду порушення митних правил за відсутності такого завдання, прямо визначеного чинною редакцією Митного кодексу України. Відповідно до статті 1, Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» завданням оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підкривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави [10]. Вищенаведене означає, що оперативно-розшукова діяльність та її процесуальні завдання практичного напрямку стосуються контрабанди та інших протиправних діянь, передбачених ст. 201, 305 Кримінального кодексу України [11]. Відповідно до цього потрібно зважати на те, що оперативно-розшукова діяльність може бути здійснена виключно органами та підрозділами, зазначеними у статті 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», до переліку яких не включено структурні підрозділи Державної митної служби та митну службу. З огляду на це наголосимо, що проведення оперативно-розшукових заходів іншими особами, органами, відомствами та міністерствами, громадськими організаціями та всіма іншими органами, не наділеними на це відповідними повноваженнями, забороняється. Заборона, з урахуванням вищенаведеного, характеризує наявну правову колізію щодо повноважень митних органів в аспекті протидії контрабанді та порушенням митних правил. Оскільки з огляду на положення, передбачені ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», таке визначення стосується й зокрема Держмитслужби та її структурних підрозділів. По-перше, митні органи згідно з положеннями ст. 544 Митного кодексу України не уповноважені безпосередньо на боротьбу з контрабандою, що вже суперечить ustalеним нормам Митного кодексу України, по-друге, до організаційної структури митних органів не належать та не відокремлюються оперативні підрозділи, що уповноважені на ведення боротьби з контрабандою. Тому наявна правова колізія щодо протидії та боротьби з контрабандою та порушеннями митних правил дає зрозуміти, що митні органи за своїм процесуальним статусом уповноважені на протидію контрабанді, проте не на боротьбу з нею як з окремим видом злочину, ознаки якого передбачено ст. 201, 305 Кримінального кодексу України. З огляду на це розширення повноважень митних органів у призмі надання функцій та збільшення компетенції на здійснення оперативно-розшукової діяльності є надважливим елементом у процесі реорганізації митних органів та їх відповідності до європейських стандартів, особливо з урахуванням євроінтеграційного вектора України.

Напрями функціонування секторів державного управління незалежно від форми їх підпорядкування та обсягу процесуальних обов'язків завжди характеризуються веденням статистичного обліку щодо виконання поставлених перед ними завдань. Митний сектор як один з елементів загальної системи державного управління як окремої інституції, уповноваженої на здійснення обліку та контролю за товарооборотом та надходженнями до державного бюджету, реалізує ведення власних облікових даних, починаючи від

кількості зовнішньоекономічних операцій та завершуючи цифровими показниками щодо вчинених злочинів контрабанди та порушення митних правил. Зокрема, у розрізі сперечань щодо розширення інституційної спроможності митних органів через надання функції оперативно-розшукової діяльності з метою протидії та боротьби з контрабандою, обсяги такої митної злочинності, як контрабанда та порушення митних правил, характеризуються великою динамікою їх вчинення, що свідчить про необхідність найшвидшого вжиття заходів, спрямованих на розширення зазначених повноважень для митних органів. Доцільно навести статистичні дані ДМСУ впродовж періоду I кварталу 2024 року щодо кількості виявлених порушень митних правил [12]. Упродовж вказаного періоду підрозділами Держмитслужби виявлено 2 тисячі 356 порушень митних правил із загальною сумою 4 мільярди 800 мільйонів гривень. У ході притягнення до юридичної відповідальності винних осіб вилучено предметів порушення митних правил на 86 мільйонів гривень, з яких: промислових товарів на 39 мільйонів, продовольчих товарів на понад 22 мільйони, транспортних засобів на 23 мільйони гривень. У загальній кількості накладено стягнень на понад 363 мільйони гривень. На розгляд до судів органами митної служби направлено 1 тисячу 116 справ про порушення митних правил на суму 1 мільярд гривень (таблиця 1).

Таблиця 1 – Показники порушення митних правил
упродовж періоду I кварталу 2024 року*

Вид показника	Цифровий показник
Виявлено фактів порушення митних правил	2, 356
Вилучено предметів порушення, з яких:	86 млн >
Промислових товарів	39 млн грн
Продовольчих товарів	22 млн грн
Транспортні засоби	23 млн грн
Направлено на розгляд до судів	1, 116 справ
Накладено стягнень	363 млн грн >
Загальний показник складає	У 4 рази >

*Складено автором на основі даних офіційного порталу Держмитслужби України упродовж періоду I кварталу 2024 року.

Отже, варто зазначити, що вартісний показник вчинення порушення митних правил перевищено у майже 4 рази порівняно з попереднім періодом 2023 року, що свідчить про недосконалість функціональних обов'язків митних органів і потребує їхнього розширення внесенням змін до інституційної спроможності з метою протидії вчиненню таких правопорушень та, як наслідок, їх суттєвого скорочення.

Висновки. Проблема інституційної спроможності митних органів щодо попередження та протидії контрабанді та порушенням митних правил займають пріоритетне місце в сучасних напрямках дослідження серед вітчизняних науковців і практиків. Увага, наявна довкола питання розширення інституційної спроможності митних органів, свідчить про

недосконалість і наявність колізійних норм в аспекті взаємодії функцій і повноважень, що закріплені законодавством. Митний кодекс України зобов'язує митні органи України на боротьбу виключно з порушеннями митних правил, за які настає адміністративна відповідальність. Що стосується контрабанди, як окремого виду злочину, за вчинення якого передбачено кримінальну відповідальність, спрямовує на запобігання та протидію їй, про що зі свого боку свідчать показники статистичних даних, що засвідчує щорічне збільшення порушень митних правил, серед яких є й контрабанда. Наступним недоліком законодавства щодо надання митним органам повноважень оперативно-розшукової діяльності є те, що використання митними органами ОРД встановлено лише на рівні підзаконних нормативно-правових актів, які наведено в статті, а не законом, що має вищу юридичну силу. Так, цей факт унеможливує здійснення митними органами такої діяльності, що має негативне відображення на протидії митній злочинності.

Отже, усунення вищезазначених колізійних норм у чинному законодавстві з питань державної митної справи, надання митним органам повноважень щодо здійснення оперативно-розшукової діяльності через розширення інституційної спроможності має сприяти: підвищенню ефективності митних органів у сфері правоохоронної діяльності, скороченню порушень митних правил, зниженню обсягу контрабанди та підвищенню авторитету в європейському просторі, що наразі потрібні митній службі з метою захисту національних митних та інтересів безпеки держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Черкаський Р. А. Адміністративно-правові засади діяльності державної митної служби України як суб'єкта запобігання та протидії злочинності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2023. 388 с.
2. Навіщо митниці функції оперативно-розшукової діяльності і слідства? / Економічна правда : офіційний портал новинного видання. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/02/21/710230/> (дата звернення: 27.08.2024).
3. Митниця як оперативний правоохоронний орган / LexInform – юридичні новини України : офіційний портал інформаційного агентства. URL : <http://surl.li/stkjg> (дата звернення: 27.08.2024).
4. Керівник Держмитслужби наполягає на ухваленні законопроекту № 6490-д: посилить відомство / Dsnews.ua : офіційний портал новинного видання. URL : <http://surl.li/stkkd> (дата звернення: 27.08.2024).
5. Резолюція Конгресу «Реформа системи публічних фінансів – шлях до Відновлення України» / Українська Рада Бізнесу : офіційний портал новинного видання. URL : <https://urb.org.ua/14505-2/> (дата звернення: 27.08.2024).
6. Суворов В. В. Інституційні аспекти модернізації митної справи в Україні. *Ефективна економіка* : електронне наукове фахове видання. 2012. № 3. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1018> (дата звернення: 27.08.2024).

7. Хома В., Заяц В. Інституційна спроможність митної служби України: правоохоронний аспект. *Світ фінансів* : електронне наукове фахове видання. 2020. № 3(64). С. 87–97.

8. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 27.08.2024).

9. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України : Закон України від 06.03.2019 № 227-2019-п. *Відомості Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.08.2024).

10. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 27.08.2024).

11. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 27.08.2024).

12. За I квартал 2024 року митниці Держмитслужби виявили порушень митних правил на 4,8 млрд грн / Державна митна служба України : офіційний портал. URL : <http://surl.li/stkvq> (дата звернення: 27.08.2024).

REFERENCES

1. Cherkasskiy R. A. (2023). *Administrativno-pravovi zasady diyalnosti derzhavnoi mutnoyi sluzhby Ukrainy yak subyektu zapobiganniya ta protidii zlochynnosti* : diss. ... for obtaining a doctor of legal sciences : 12.00.07. Kharkiv, 2023. 388 p. [in Ukrainian].

2. Navisho mytnytsi funktsii operatyvno-rozhykovoï diyalnosti i slidstva ? [The customs office has the functions of operative and investigative activities and investigations]. The official portal of the news publication Economic truth. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/02/21/710230/> [in Ukrainian].

3. Mytnytsyia yak operativnyi pravoohoronnyi organ [Customs as an operational law enforcement agency]. The official portal of the LexInform information agency, legal news of Ukraine. URL : <http://surl.li/stkjg> [in Ukrainian].

4. Kerivnyk Derzhmytslyzhibi napolyagae na ychvalenni zakonoproekty № 6490-d: posylyt vidomstvo [The head of the State Customs Service insists on the adoption of draft law No. 6490-d: it will strengthen the department] The official portal of the news publication dsnews. URL : <http://surl.li/stkkd> [in Ukrainian].

5. Resolyutsia kongresy «Reforma systemy pyblichnich finansiv – shlyax do Vidnovlennia Ukrainy» [The resolution of the congress is the reform of the system of public finances – the way to the Restoration of Ukraine]. The official portal of the Ukrainian Business Council news publication. URL : <https://urb.org.ua/14505-2/> [in Ukrainian].

6. Syvorov V. V. Instytytsniyni aspekty modernizatsii mytnoi spravy v Ukrayini. (2012). [Institutional aspects of modernization of customs affairs in Ukraine]. *Efficient Economy* : electronic scientific publication. (3) [In Ukrainian].

7. Khoma V., Zayats V. (2020). Instytytsniyna spromoznyst mytnoi slyzhby Ukrainy: pravoohoronnyi aspekt [Institutional capacity of the customs service of Ukraine: law enforcement aspect]. *World of Finances* : electronic scientific publication. 3(64), 87–97 [in Ukrainian].

8. Mutnyi Codeks Ukrainy : Zakon Ukrainy [Customs Code of Ukraine : Law of Ukraine] vid 13.03.2012 № 4495-VI. *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy. – Verkhovna Rada of Ukraine. Official website of the Parliament of Ukraine*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> [in Ukrainian].

9. Pro zatverdzhennya polozhen pro Derzhavny podatkovy slyzhby Ukrainy ta Derzhavny mytny slyzhby Ukrainy [On the approval of provisions on the State Tax Service of Ukraine and the State Customs Service of Ukraine] vid 06.03.2019 № 227-2019-p. *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy. – Verkhovna Rada of Ukraine. Official website of the Parliament of Ukraine*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

10. Pro operatyvno-rozhykovy diyalnist [About operational and investigative activities] vid 18.02.1992 № 2135-XII. *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy. – Verkhovna Rada of Ukraine. Official website of the Parliament of Ukraine*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> [in Ukrainian].

11. Krimilanyi codeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine : Law of Ukraine] vid 05.04.2001 № 2341-III. *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy. – Verkhovna Rada of Ukraine. Official website of the Parliament of Ukraine*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].

12. Za I kvartal 2024 roky mytnytsi Derzhmyslyzhby vuyavyly poryshen mytnyx pravyl na 4,8 mlrd grn [For the 1st quarter of 2024, the customs of the State Customs Service found violations of customs rules amounting to UAH 4.8 billion] / The official portal of the State Customs Service of Ukraine. URL : <http://surl.li/stkvq> [in Ukrainian].

M. V. KOVALYOVA, A. O. SHEVCHENKO. PROBLEMS OF INSTITUTIONAL CAPACITY OF CUSTOMS AUTHORITIES IN COUNTERING SMUGGLING AND VIOLATION OF CUSTOMS RULES AND THEIR PREVENTION

The article examines topical issues regarding the expansion of the powers of the State Customs Service in the fight against smuggling and violations of customs rules. Attention is paid to the issue of the institutional capacity of the customs authorities regarding the assignment of the function of operative-investigative activity as a necessary tool for the protection of the customs interests of the state. The expediency of reviewing the current state of combating smuggling and violations of customs rules is explained by the acceleration of Ukraine's course towards European integration, one of the key requirements of which is the counteraction and fight against crime at the border, the stimulation of subjects of foreign economic activity to conduct "transparent" business. Peculiarities of legal regulation of the mechanism of practical implementation of operational and investigative activities of customs authorities are considered.

Ковальова М. В., Шевченко А. О. Проблеми інституційної спроможності митних органів щодо здійснення протидії та попередження контрабанди й порушення митних правил

The need to expand powers is confirmed by statistical indicators regarding the number of violations of customs rules during the period of the first quarter of 2024, which numerically confirms the expediency of expanding such powers, focusing on the possibility of increasing negative economic consequences for the state.

An important factor in meeting European requirements for the approval of Ukraine as a full member of the European Union is a full-fledged "reboot" of the national customs system, because in the countries of the European Community, customs authorities are obliged to be vigilant, operative and fair when combating smuggling and violation of customs rules. It was concluded that the proper organization of national customs legislation, in particular, the elimination of legal conflicts and shortcomings in the aspect of powers to prevent, counter and fight against violations of customs rules and smuggling will be a powerful step towards the set goal.

Keywords: *customs crime, operational search activity, institutional capacity, countering smuggling and violation of customs rules, law enforcement functions, operational search measures.*

Стаття надійшла до редколегії 27 вересня 2024 року

УДК 342.9:343.1(477)

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.77-85

Л. В. Мілімко,

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри кримінального судочинства та аналітичної діяльності,

Державний податковий університет

e-mail:larisa_milimko@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-5821-5862

ДОКАЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА ПРОВАДЖЕННІ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У контексті сучасних викликів правової системи проблеми щодо доказів у кримінальному провадженні та провадженні про адміністративні правопорушення набувають особливої актуальності. Докази є основою побудови будь-якого обвинувачення та доведення вини або невинуватості особи.

Дослідивши поняття «докази» в кримінальному процесуальному праві та праві адміністративної відповідальності, потрібно вказати, що ця дефініція є достатньо розробленою науковцями та універсальною. Докази фактично містять інформацію про подію. Така інформація міститься в різних джерелах, зафіксована в різних формах: показаннях, речових доказах, документах, висновках експертів. У КпАП України такий перелік зафіксований більш широко. Водночас ні в законодавстві про адміністративні правопорушення, ні в кримінально-процесуальному законодавстві не охоплені всі джерела, з яких можливо отримати інформацію про правопорушення. Зокрема, наведений перелік джерел доказів не передбачає всього різноманіття фактичних даних, які можливо, наприклад, отримати з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

У КПК України (ст. 85, 86) законодавець закріпив вимоги щодо належності та допустимості доказів. Недопустимий доказ не може бути використаний під час прийняття процесуальних рішень, на нього не може посилатися суд під час ухвалення судового рішення. У КпАП України прямо не закріплені вимоги щодо належності й допустимості доказів.

У КПК України вимоги щодо належності та допустимості доказів визначені чітко й закріплені окремою нормою. У КпАП України такі вимоги зафіксовані не настільки чітко, у зв'язку з чим у практичних ситуаціях трапляються випадки, коли суди відмовляють в приєднанні до матеріалів справи доказів, які б могли вплинути на більш об'єктивне вирішення справи.

Автор доходить висновку, що є необхідність закріпити окремою статтею норму щодо достатності доказів у кримінальному провадженні та провадженні про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: докази, докази в кримінальному провадженні, докази в провадженні про адміністративні правопорушення, належність доказів, допустимість доказів, достатність доказів.

Мета дослідження. Здійснити порівняльний аналіз поняття «докази» в кримінальному провадженні та провадженні про адміністративні правопорушення, встановити джерела доказів у цих провадженнях та дати характеристику належності, допустимості й достатності доказів, зафіксованих у КПК України та КпАП України і реалізації цих критеріїв доказів у процесі правореалізації.

Постановка проблеми. Докази є основою побудови будь-якого обвинувачення, тому проблема щодо доказів у кримінальному провадженні та провадженні про адміністративні правопорушення була і залишається досить актуальною як у науці кримінально-процесуального права, так і права про адміністративні правопорушення.

У наукових публікаціях, присвячених цьому питанню, відсутній єдиний підхід щодо трактування дефініції «докази», «джерела доказів», а також їх належності, допустимості, достатності та достовірності, у зв'язку з чим аналіз зазначених понять та їх ролі і значення в доказуванні кримінальних та адміністративних правопорушень є досить важливим і потрібним. Саме цими обставинами пояснюється необхідність написання статті, її логіка та зміст.

Дослідженню питань щодо доказів у кримінальному та адміністративному процесі присвятили свої праці М. П. Курило, В. П. Петков, М. А. Погорецький, А. С. Кумилко, О. Р. Сірант, В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, Є. В. Додін, Л. В. Коваль, О. В. Кузьменко, В. К. Колпаков та інші науковці.

Виклад основного матеріалу. Законодавче визначення поняття «докази» в Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КпАП України) закріплене у ст. 251, якою встановлено, що доказами в справі про адміністративне правопорушення є будь-які фактичні дані, на основі яких у визначеному законом порядку орган (посадова особа) встановлює наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, винність такої особи в його вчиненні та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи [1].

Відповідно до ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) доказами у кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження й підлягають доказуванню [2].

Як вбачається, що наведені визначення є подібними. М. П. Курило під час дослідження доказів та доказування в судових процесах різних галузей процесуального права зазначає, що підходи до визначення понять доказів та доказування, їх суб'єктів, процесу доказування в усіх процесуальних галузях права є ідентичними. Доказування є

міжгалузевим інститутом, який існує в межах усіх процесуальних галузях права. Особливості доказового процесу збігаються в усіх процесуальних деталях та всіх процесуальних галузях права [3, с. 125].

Подібну думку розділяють автори книги «Докази і доказування в адміністративному судочинстві: основні поняття інституту доказів, види доказів в адміністративному судочинстві, особливості засобів доказування, порівняння з іншими видами судочинства, актуальна судова практика» під загальною редакцією В. П. Петкова, та вказують, що всі галузі процесуального права в основі своїй базуються на спільних способах збирання, дослідження й оцінки доказів мають схожі способи доказування і дефініції самих доказів; а зумовлюється це історичним походженням окремих сучасних видів судочинства з однієї прадавньої процедури вирішення спору, яка раніше не мала поділу на кримінальну, цивільну, господарську чи адміністративну [4, с. 7].

У КпАП України зазначено, що «доказами є будь-які фактичні дані». У КПК зазначається, що «доказами є фактичні дані».

Переважає більшість вчених термін «дані» ототожнює з поняттям «інформація», з чим доцільно погодитися, так як саме такі джерела доказів, як показання, речові докази, документи, висновки експертів (ч. 2 ст. 84 КПК України) несуть доказову інформацію, що необхідна по конкретному кримінальному провадженню.

У кримінальній процесуальній літературі відсутня єдина позиція щодо змісту фактичних даних. Так, М. А. Погорецький, А. С. Кумилко вказують, що фактичні дані являють собою не будь-яку інформацію, не будь-які дані про кримінальне правопорушення. Фактичні дані – це дані про факти (про обставини) кримінальних правопорушень, що мають вірогідний характер [5, с. 54–62].

Як зазначає О. Р. Сірант, в адміністративно-процесуальному праві найпоширеніша та сприйнята більшістю вчених (В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, Є. В. Додін, Л. В. Коваль, О. В. Кузьменко, В. К. Колпаков та ін.) є думка про те, що фактичними даними потрібно вважати відомості про факти, отримані із законних джерел, а відомостями про факт – інформацію, що забезпечує пізнання факту [6, с. 107–116].

Будь-які докази (незалежно від галузі, в якій вони існують) мають свою процесуальну форму, тобто, зафіксовані в певному джерелі в певному вигляді. Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів.

У ст. 251 КпАП України більш детально визначені джерела доказів, а саме: дані встановлюються протоколом про адміністративне правопорушення, поясненнями особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, висновком експерта, речовими доказами, показаннями технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, зокрема тими, що використовуються особою, яка притягається до адміністративної відповідальності, або свідками, а також працюючими в автоматичному режимі, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису, зокрема тими, що використовуються особою, яка притягається до адміністративної відповідальності, або свідками, а також працюючими в автоматичному режимі або в режимі фотозйомки (відеозапису), які використовуються під час нагляду за виконанням

правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, безпеки на автомобільному транспорті та паркування транспортних засобів, актом огляду та тимчасового затримання транспортного засобу, протоколом про вилучення речей і документів, а також іншими документами.

Як вбачається з викладеного вище, що ні в кримінально-процесуальному законодавстві, ні в законодавстві про адміністративні правопорушення не охоплені всі джерела, з яких можливо отримати інформацію про правопорушення. Зокрема, наведений перелік джерел доказів не передбачає всього різноманіття фактичних даних, які можливо, наприклад, отримати з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Безумовно, розширення переліку фактичних даних могло б сприяти більш ефективному доведенню обставин справи, оскільки використання особою всієї сукупності передових технологій, спеціальних знань фахівців та експертів дають змогу уникнути незаконного притягнення до відповідальності й максимально використовувати сучасний правовий потенціал захисту прав і свобод громадян; з іншого боку, забезпечити протидію приватного та публічного інтересу щодо взаємних зловживань.

У КПК України (ст. 85, 86) законодавець закріпив вимоги щодо належності та допустимості доказів. Водночас під поняттям «належні докази» законодавець визначає докази, які прямо чи опосередковано підтверджують наявність чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів.

Доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України. Недопустимий доказ не може бути використаний під час прийняття процесуальних рішень, на нього не може посилатися суд під час ухвалення судового рішення.

У КпАП України прямо не закріплені вимоги щодо належності й допустимості доказів. Однак не може бути припустимим у провадженні про адміністративні правопорушення, щоб суд посилався на доказ, який є недопустимим чи неналежним. Тому в ст. 252 КпАП України закріплено, що орган (посадова особа) оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом і правосвідомістю, що фактично відповідає вимогам належності та допустимості доказів.

На практиці суди приділяють достатньо уваги належності й допустимості доказів у провадженні про кримінальні та адміністративні правопорушення. Зокрема, у постанові Новоселицького районного суду Чернівецької області у справі про адміністративне правопорушення № 720/26/19 судом вказано, що за змістом ст. 251, 280 КУпАП доказуванню під час розгляду справи про адміністративне правопорушення належними та допустимими доказами підлягає подія щодо вчинення адміністративного правопорушення, вина особи в його вчиненні, чи підлягає вона адміністративній відповідальності на інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Згідно з положеннями ст. 251 КУпАП протокол про адміністративне правопорушення є доказом у справі про адміністративне правопорушення, на підставі якого встановлюється наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, винність особи в його вчиненні, та інші обставини, що мають значення для вирішення справи. Під час розгляду справ про

Мілімко Л. В. Докази в кримінальному провадженні та провадженні про адміністративні правопорушення: порівняльно-правовий аналіз

адміністративне правопорушення надається оцінка саме обставинам, які були викладені в протоколі [7].

Суд повинен визнати недопустимим доказом протокол про адміністративне правопорушення, протокол обшуку в кримінальному провадженні або інший процесуальний документ, якщо вони складені особою, яка не мала на це повноважень. Щодо цього питання судами акцентована увага, зокрема, у постанові Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18.02.2020, справа № 199/8582/18 [8]; постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29.01.2020, справа № 473/3712/18 [9]; постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29.01.2019, справа № 466/896/17 [10]; постанові об'єднаної палати ККС ВС від 06.12.2021, справа № 663/820/15-к [11].

Крім того, суди акцентують увагу на практиці ЄСПЛ та зазначають, що у своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово наголошував, що допустимість доказів є прерогативою національного права і, за загальним правилом, саме національні суди повноважні оцінювати надані їм докази. Під час оцінювання доказів суд має керуватися критерієм доведеності винуватості особи «поза будь-яким розумним сумнівом» і така «доведеність може впливати із сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких та узгоджених між собою» (див. рішення у справах «Тейксейра де Кастро проти Португалії» від 9 червня 1998 року [12], «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року [13]).

Про достатність доказів у КпАП України законодавець вказує лише у ст. 45, де зазначає на необхідності достатності даних про те, що особа хвора на венеричну хворобу. Однак щодо інших правопорушень, то законодавець не висуває вимог про необхідність достатності доказів. Але під час вирішення практичних ситуацій у справах, що стосуються інших адміністративних правопорушень, зокрема, правил дорожнього руху, Верховний Суд доходить таких висновків, що сам факт визнання особою вини в порушенні правил дорожнього руху не може бути достатнім доказом правомірності рішення суб'єкта владних повноважень і не звільняє останнього від доведення його правомірності.

Також у постанові від 15 травня 2019 року у справі № 537/2088/17 вказується, що з'ясування обставин, за яких вчинено адміністративне правопорушення, яке позивачу поставлено за провину, буде неповним і поверховим, якщо не дослідити його в усіх тих аспектах, про які зазначено вище. У справі про адміністративне правопорушення правил дорожнього руху мають міститися докази, на яких ґрунтується висновок про вчинення особою такого правопорушення (Солом'янський районний суд м. Києва, справа № 760/215/17, 17.10.18).

Для забезпечення вимоги щодо достатності доказів важливе значення має можливість збирання доказів і надання їх суду. Згідно з ч. 2 ст. 251 КпАП України обов'язок щодо збирання доказів покладається на осіб, уповноважених на складання протоколів про адміністративні правопорушення, визначених статтею цього Кодексу. Водночас, відповідно до ч. 1 ст. 268 КпАП України, особі, яка притягується до адміністративної відповідальності, надане право, на протипагу доказів, зібраних особою, уповноваженою на складання протоколів про адміністративне правопорушення надавати свої докази та заявляти клопотання.

На потреби достатності доказів у кримінальному процесі законодавець вказує безпосередньо у п. 2 ч. 2 ст. 152 та п. 2 ч. 2 ст. 157 КПК України, коли зазначає про достатність доказів, які вказують на вчинення особою кримінального правопорушення під час вирішення питання про відсторонення від посади слідчий суддя, суд зобов'язаний врахувати такі обставини та під час вирішення питання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом.

Науковці в галузі кримінального процесу також обґрунтовують достатність доказів у кримінальному процесі. Зокрема, як зазначає С. О. Шульгін, у зв'язку з занадто широким розумінням достатності доказів, наведеним у законі, під час прийняття процесуального рішення на практиці досить часто для прийняття найбільш важливих процесуальних рішень поняття достатності доказів зводиться до їх звичайного арифметичного обрахунку за схемою: чим більше окремих процесуальних джерел доказів (показань, речових доказів, документів, висновків експертів), тим краще. Водночас в окремих випадках у деяких злочинах показань чи документів може взагалі не бути, у висновках експертів можуть бути відсутні категоричні (ствердні) відповіді на поставлені запитання, а основні сліди злочину збережені на речових доказах (листування в мобільному телефоні учасників злочину). Іноді такого доказу достатньо для прийняття, наприклад, рішення про притягнення особи для кримінальної відповідальності та застосування запобіжного заходу, однак його не достатньо для формулювання обвинувачення та складання обвинувального акта, а тому отримані такі докази необхідно використати для їх перевірки через проведення відповідних слідчих та процесуальних дій [14, с. 109–116].

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження потрібно зазначити, що розуміння понять доказів та доказування, їх суб'єктів, процесу доказування в усіх процесуальних галузях права є ідентичними. Доказування є міжгалузевим інститутом, що притаманний усім процесуальним галузям права.

У наведених у КПК України та КпАП України переліків джерел доказів не передбачають всього різноманіття фактичних даних, які можливо отримати з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Розширення переліку фактичних даних мало б позитивний вплив на ефективне доведення обставин справи.

І в кримінальному процесі, і в процесі притягнення винного до адміністративної відповідальності докази повинні відповідати вимогам належності, допустимості та достатності. У КПК України вимоги щодо належності та допустимості доказів визначені чітко й закріплені окремою нормою. У КпАП України такі вимоги зафіксовані не настільки чітко, у зв'язку з чим у практичних ситуаціях трапляються випадки, коли суди відмовляють у приєднанні до матеріалів справи доказів, які б могли вплинути на більш об'єктивне вирішення справи.

ЄСПЛ у рішеннях неодноразово наголошував, що допустимість доказів є прерогативою національного права, і за загальним правилом саме національні суди повноважні оцінювати надані їм докази. Під час оцінювання доказів суд має керуватися критерієм доведеності винуватості особи «поза будь-яким розумним сумнівом» і така «доведеність

може впливати із сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою».

Також, на нашу думку, є доцільним закріпити окремою статтею норму щодо достатності доказів у кримінальному провадженні та провадженні про адміністративні правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/80732-10/find?text=%E4%EE%F1%F2%E0%F2%ED> (дата звернення: 10.08.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651> (дата звернення: 15.08.2024).
3. Курило М. П. Докази та доказування в судових процесах різних галузей процесуального права: можливості уніфікації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 12. С. 119–125.
4. Докази і доказування в адміністративному судочинстві: основні поняття інституту доказів, види доказів в адміністративному судочинстві, особливості засобів доказування, порівняння з іншими видами судочинства, актуальна судова практика / за заг. ред. В. П. Петкова. Київ : ВД «Професіонал», 2024. 368 с.
5. Погорецький М. А., Кумилко А. С. Фактичні дані та їх значення для документування оперативними підрозділами злочинів у сфері фінансування Національним банком України вітчизняних банків. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 54–62.
6. Сірант О. Р. Фактичні дані як складова частина доказів, утворених із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій у провадженні у справах про адміністративні правопорушення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* : зб. наук. пр. Львів, 2016. № 850. С. 107–116.
7. Постанова Новоселицького районного суду Чернівецької області від 29.03.2019 у справі № 720/26/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80875352> (дата звернення: 15.08.2024).
8. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18.02.2020 у справі № 199/8582/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87793898> (дата звернення: 15.08.2024).
9. Постанова Третьої судової палати Верховного Суду від 29.01.2020. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87365800> (дата звернення: 17.08.2024).
10. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29.01.2019 у справі № 466/896/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79601140> (дата звернення: 17.08.2024).
11. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 06.12.2021 у справі № 663/820/15-к. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829915> (дата звернення: 15.08.2024).

12. Рішення у справі «Тейксейра де Кастро проти Португалії» від 9 червня 1998 року / Європейський суд з прав людини. URL : https://ips.ligazakon.net/document/SO1246?ed=1998_06_09 (дата звернення: 17.08.2024).

13. Рішення у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21.04.2011 / Європейський суд з прав людини. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (дата звернення: 15.08.2024).

14. Шульгін С. О. Достатність доказів як підстава прийняття процесуальних рішень слідчим та прокурором. *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35), том 2. С. 109–116.

REFERENCES

1. Kodeks administruvannya opublikovano 07.12.1984 № 8073-KH. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/80732-10/find?text=%E4%EE%F1%F2%E0%F2%ED> (data zvernennya: 10.08.2024).

2. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny vid 13 kvitnya 2012 roku № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651> (data zvernennya: 15.08.2024).

3. Kurylo M. P. Dokumenty dokumentuyut'sya v sudakh pershoyi instantsiyi: mozhlyvosti unifikatsiyi. 2013. № 12. S. 119–125.

4. Dokazy i dokazuvannya v aiiiratyvnomu sudo suppe: osnovnsh ionsty ever sudochynstvits, osoblyvostkhl dokazuvannya, porvnyannist' z iymy vydamy sudo suppe, aktual'na sudova / zah. red. V. P. Petkova. Kyiv : VD «Profesional», 2024. 368 s.

5. Pohorets'kyu M. A., Kumylko A. S. Naspravdi ye sertyfikat na dokumentatsiyu pro khirurhichni protsedury u sferi finansuvannya Natsional'nym bankom Ukrayiny vitchyznyanykh kiv. *Visnyk kryminal'noho sudochynstva*. 2015. № 4. S. 54–62

6. Sirant O. R. Faktychna yak box chastyna dokazkhod u spravakh pro adube pravnsh pravorushennya. *Vook natsaudnal'noho unouch «l'vvask polulskhnytchen»* : zb. nauk. per. L'viv, 2016. № 850. S. 107–116.

7. Postanova Novoselyts'koho rayonnoho sudu Chernets'koyi oblasti vid 29.03.2019 u spravi № 720/26/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80875352> (data zvernennya: 15.08.2024).

8. Postanova Druhoyi sudovoyi palaty Kastsynoho kryminal'noho sudu Verkhovnoho Sudu vid 18 lyutoho 2020 r., dyv. № 199/8582/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87793898> (data zvernennya: 15.08.2024).

9. Postanova Tretiolo – palatyn Verkhovnoho mostu 29 sichnya 2020 roku. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87365800> (data zvernennya: 17.08.2024).

10. Postanova Druhoyi sudovoyi palaty Kastsynoho kryminal'noho sudu Sudu vid 29.01.2019 u spravi № 466/896/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79601140> (data zvernennya: 17.08.2024).

11. Postanova Ob"yednanoyi palaty Kasatsynoho kryminal'noho sudu Verkhovnoyi Rady vid 06.12.2021 za № 663/820/15-k. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829915> (data zvernennya: 15.08.2024).

12. Prochytayte stattyu «Teykseyra Kastro proty Portuhaliyi» vid 9 kvitnya 1998 roku / Yevropeys'kyu sud z prav lyudyny. URL : https://ips.ligazakon.net/document/SO1246?ed=1998_06_09 (data zvernennya: 17.08.2024).

13. Prochytayte stattyu «Netsypor i Ronkalo na zakhyst vid Ukrayiny» 21 kvitnya 2011 roku / Yevropeys'kyu sud z prav lyudyny. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (data zvernennya: 15.08.2024).

14. Shul'hin S. O. Dostatnist' dokaziv yak pZhdstava pislya protsesual'nykh ta prokurorom. *Zavzhdy ye kontrol'*. 2019. № 2 (35), tom 2. S. 109–116.

L. V. MILIMKO. EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS AND PROCEEDINGS ON ADMINISTRATIVE OFFENSES: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

In the context of modern challenges to the legal system, problems regarding evidence in criminal proceedings and proceedings on administrative offenses become particularly relevant. Evidence is the basis of building any accusation and proving the guilt or innocence of a person.

Having studied the concept of evidence in criminal procedural law and the law of administrative responsibility, it should be noted that this definition is sufficiently developed by scientists and universal. Evidence actually contains information about an event. Such information is contained in various sources, recorded in various forms: testimony, physical evidence, documents, and expert opinions. In the Administrative Code of Ukraine, such a list is recorded more widely. At the same time, neither the legislation on administrative offenses nor the criminal procedural legislation covers all the sources from which it is possible to obtain information about offences. In particular, the given list of sources of evidence does not include all the variety of factual data that can be obtained, for example, using information and communication technologies.

In the Code of Criminal Procedure of Ukraine (Articles 85, 86), the legislator established requirements regarding the propriety and admissibility of evidence. Inadmissible evidence cannot be used when making procedural decisions, it cannot be referred to by the court when passing a court decision. The Criminal Code of Ukraine does not directly establish requirements regarding the propriety and admissibility of evidence.

In the Criminal Procedure Code of Ukraine, the requirements regarding the propriety and admissibility of evidence are clearly defined and established by a separate norm. In the Civil Code of Ukraine, such requirements are not so clearly recorded, which is why in practical situations there are cases when courts refuse to add to the case materials evidence that could affect a more objective resolution of the case.

The author concludes that there is a need to enshrine in a separate article the norm regarding the sufficiency of evidence in criminal proceedings and proceedings on administrative offenses.

Key words: *evidence, evidence in criminal proceedings, evidence in proceedings on administrative offenses, propriety of evidence, admissibility of evidence, sufficiency of evidence.*

Стаття надійшла до редколегії 30 вересня 2024 року

УДК 347.73

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.86-93

Н. Б. Новицька,

*д-р юрид. наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу,
Державний податковий університет
e-mail: Natalka_bn_@ukr.net*

ORCID ID 0000-0003-4753-7625;

А. М. Новицький,

*д-р юрид. наук, професор,
заступник начальника наукової лабораторії,
ДНДІ МВС України
e-mail: izipg@ukr.net*

ORCID ID 0000-0001-6860-9654

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОДАТКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ВЕЛИКИХ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ

Статтю присвячено аналізу основних проблем установлення відповідальності за податкові правопорушення великих платників податків та пропозиціям щодо їх вирішення.

Зроблено висновок, що одним із чинників, які сприяли збільшенню кількості податкових порушень стала лібералізація податкового законодавства, а саме введення мораторію на податкові перевірки, ліберальні підходи щодо строків подачі податкової. Відсутність контролювальної складової в податкових правовідносинах спричинила порушення податкового законодавства недобросовісними платниками податків, порушення правил здійснення підприємницької діяльності у сферах, які контролюються податковими органами.

Визначено, що за порушення податкового законодавства в національній правовій юрисдикції впроваджено цілий ряд видів відповідальності та спеціальних обмежувальних заходів, які повинні забезпечити неухильне дотримання чинного законодавства. Водночас відповідальність великих платників податків повинна бути адекватною спричиненою шкодою, впливом цієї шкоди на суспільне життя країни.

Визначено, що основним принципом взаємодії великих платників податків та податкової служби повинно стати взаємна довіра, створення максимально комфортного середовища для виконання податкових зобов'язань, повна діджиталізація співпраці. Податкова служба повинна виходити на перевірки виключно після належного, обґрунтованого висновку аналітичної служби про наявність ризиків зловживання, ухилення від сплати податків. А ефективністю аналізу ризиків стане саме донарахування несплачених податкових зобов'язань та відповідних фінансових санкцій.

Зміна орієнтирів у діяльності податкової служби повинна забезпечити умови, за яких платнику податків буде некомфортно застосовувати схеми мінімізації або ухилення від сплати податків. Податкова служба повинна перейти від «контролювального органу» до органу публічного управління в податковій сфері із функціями надання адміністративних послуг у податковій сфері.

Ключові слова: фінансово-правова відповідальність, оподаткування, податкова система, податкова політика, податкові обов'язки, великі платники податків.

Мета статті. Проаналізувати основні проблеми встановлення відповідальності за податкові правопорушення великих платників податків та запропонувати засоби їх вирішення.

Постановка проблеми. Податкове законодавство – одне із найдинамічних, постійні зміни та впровадження нових правил поведінки в податковій сфері призводять до необхідності вивчення та усвідомлення причин та наслідків таких змін. Події в суспільному житті, які спричинили кризові ситуації в Україні, що насамперед пов'язані з військовою агресією, стали тими індикаторами, що чітко окреслили проблеми не тільки податкових правовідносин, а й тих які впливають на систему оподаткування опосередковано.

Так, окреслюючи основні чинники, які негативно вплинули на податкову систему в період війни в Україні, вже можна визначити такі:

- значні тимчасово окуповані території, які контролює ворог;
- фізичне знищення енергетичних об'єктів в Україні, що спричинило вимкнення або подача електроенергії за встановленим графіком;
- фізичне знищення засобів виробництва (розбиті заводи, фабрики, підприємства);
- мінування значних територій сільськогосподарського призначення та неможливість використання таких земель для потреб сільського господарства;
- виїзд за межі держави великої кількості економічно активної частини населення, що спричинило зниження підприємницької діяльності;
- переорієнтація державної підтримки на розвиток товарів військового та оборонного характеру;
- значні фінансові потреби для ведення військових дій;
- зниження купівельної спроможності основної частини населення та значні інфляційні процеси – це той неповний перелік негативних чинників, які загалом створили сучасний стан податкових правовідносин і потребують постійного корегування.

Значні фінансові потреби держави не можуть бути перекриті виключно за рахунок податкових надходжень. Але податкові надходження держави повинні виконувати своє основне завдання – наповнювати державний бюджет країни задля виконання всіх зобов'язань держави соціального характеру.

Виклад основного матеріалу. Аналіз податкових надходжень дає можливість стверджувати, що значна частина забезпечених надходжень була сформована великими платниками податків. Тому на сучасному етапі функціонування податкової системи України актуальним стає функціонування великих платників податків, які наповнюють

бюджет, формуючи значну частину всіх податкових надходжень. Така теза підтверджується і структурою податкової служби. У структурі Державної податкової служби створено та успішно функціонує п'ять міжрегіональних управлінь по роботі з великими платниками податків, на які покладено забезпечення реалізації повноважень ДПС у взаємовідносинах з великими та іншими платниками, які перебувають на обліку цих управлінь і здійснюють їх податкове супроводження.

Основними завданнями міжрегіонального управління визначено забезпечення реалізації державної податкової політики, здійснення в межах повноважень, передбачених законом, контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів, платежів, державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, тютюнової сировини, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, пального, державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установленій законом строк, дотриманням порядку проведення розрахункових операцій, зокрема готівкових розрахунків за товари (послуги), а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону [1]. Розглянемо особливості оподаткування великих платників податків через призму їх виконання податкових зобов'язань та відповідальності за порушення чинного законодавства.

Поняття «великий платник податків» чітко визначено в Податковому кодексі України. Зокрема, відповідно до п. 14.1.24 Податкового кодексу України великим платником податків визначено юридичну особу або постійне представництво нерезидента на території України, у якої обсяг доходу від усіх видів діяльності за останні чотири послідовні податкові (звітні) квартали перевищує еквівалент 50 мільйонів євро, визначений за середньозваженим офіційним курсом Національного банку України за той самий період, або загальна сума податків, зборів, платежів, сплачених до Державного бюджету України, контроль за справлянням яких покладено на контролювальні органи, крім митних платежів, за який самий період перевищує еквівалент 1,5 мільйона євро, визначений за середньозваженим офіційним курсом Національного банку України за той самий період [2].

Водночас існує близьке за значенням та сутністю поняття «велике підприємство». Відповідно до ст. 2 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» великими є підприємства, які не відповідають критеріям для середніх підприємств та показники яких на дату складання річної фінансової звітності за рік, що передує звітному, відповідають щонайменше двом із таких критеріїв:

- балансова вартість активів – понад 20 мільйонів євро;
- чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – понад 40 мільйонів євро;
- середня кількість працівників – понад 250 осіб.

Новоутворені підприємства під час визначення відповідності критеріям застосовують показники на дату складання річної фінансової звітності. Якщо підприємство однієї з наведених категорій за показниками річної фінансової звітності впродовж двох років поспіль не відповідає наведеним критеріям, воно належить до відповідної категорії підприємств. Для визначення відповідності критеріям, встановленим у євро, застосовується офіційний курс гривні до іноземних валют (середній за період), розрахований на підставі офіційних валютних курсів Національного банку України, що встановлювалися для євро впродовж відповідного року [3].

Так, бачимо, що не завжди велике підприємство буде великим платником податків. Очевидно, що це є невиправданим застосуванням різних підходів до формування вимог до поняття «великий» та потребує відповідного нормативного корегування, приведення до єдиного стандарту, який би застосовувався в різних сферах однаково, застосовуючи одні й ті самі показники.

Як зазначають дослідники, в зарубіжній практиці не існує єдиного підходу до віднесення платника податків до категорії «великий». Зазвичай це поєднання декількох різних критеріїв, зокрема показників обігу товарів і послуг, рівня доходу та прибутку тощо. Так, найпоширенішими показниками є обсяг валового доходу (використовується в Австрії, Ірландії, Нідерландах, Данії, Німеччині, Франції, Італії, Норвегії), сума сплачених до бюджету податків (використовується в Ірландії, Нідерландах, Сербії, Болгарії, Угорщині), кількість найманих працівників (в Австрії, Данії, Ірландії, Норвегії) тощо [4].

Розуміння того, що великі платники податків формують значну частку податкових надходжень, до них повинна бути й особлива увага. Це насамперед стосується недопущення несплати податків, ухилення від сплати податків, застосування схем мінімізації сплати податків. Як зазначає О. І. Гуменюк, великі платники податків часто оперують у складних правових і податкових середовищах. Добровільна реалізація податкових зобов'язань надає можливість мінімізувати ризики перед податковими органами способом активного виявлення та вирішення потенційних податкових проблем [5].

Одним із чинників, які сприяли збільшенню кількості податкових порушень, стала лібералізація податкового законодавства, а саме введення мораторію на податкові перевірки, ліберальні підходи щодо строків подачі податкової. Відсутність контролювальної складової в податкових правовідносинах спричинила порушення податкового законодавства недобросовісними платниками податків, порушення правил здійснення підприємницької діяльності у сферах, які контролюють податкові органи. Лише наприкінці 2023 року був знятий мораторій на проведення податкових перевірок. Результатом контрольної діяльності після зняття мораторію стало нарахування 45,9 млрд грн та упереджено несплати податків на суму 18,5 млрд грн [6].

За порушення податкового законодавства в національній правовій юрисдикції впроваджено ряд видів відповідальності та спеціальних обмежувальних заходів, які повинні забезпечити неухильне дотримання чинного законодавства. Так, податковим законодавством передбачено:

- 1) адміністративна відповідальність та обмеження:
 - штраф;
 - податкова застава;

- застосування арешту майна і рахунків;
- обмеження для посадових осіб юридичної особи щодо виїзду за кордон;
- 2) кримінальна відповідальність;
- 3) фінансова відповідальність:
 - штраф (фінансові санкції) за несплату / несвоєчасну сплату зобов'язань;
 - пеня (ст. 129 ПКУ);
- 4) примусова реалізація майна, що перебуває в податковій заставі, та/або стягнення грошових коштів на банківських рахунках та готівки.

Як зазначає С. В. Тереп, особливістю відповідальності за порушення податкового законодавства є її компенсаційно-каральний характер. Компенсаційний характер відповідальності полягає в забезпеченні відшкодування збитків держави та органів місцевого самоврядування внаслідок неотримання чи отримання ними не повним обсягом або не в установлені строки податків і зборів. Каральний характер полягає в спрямованості застосування відповідальності на примусове виконання податкового обов'язку конкретним правопорушником (платником податків, податковим агентом чи іншим суб'єктом, визначеним Податковим кодексом України) та обов'язку перетерпіти негативні наслідки свого правопорушення [7]. Водночас відповідальність великих платників податків повинна бути адекватною спричиненою шкодою, впливом цієї шкоди на суспільне життя країни. Особливість виокремлення в окрему категорію суб'єктів відповідальності за податкові правопорушення можна показати на прикладі зобов'язання подання звітності в електронній формі.

Відповідно до наказу Міністерства фінансів України від 07.11.2011 № 1393 «Про затвердження Порядку надання документів великого платника податків в електронній формі» (зі змінами) передбачено особливий порядок подачі податкової звітності великими платниками податків [8]. Законопроектом від 2 листопада 2021 року № 6255 «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо впровадження електронних перевірок (е-аудит)» [9] із 1 січня 2025 року великим платникам податків передбачалося зобов'язання подавати типові податкові перевіркові файли в електронному форматі SAF-T. Відповідно до законопроекту платники податків зобов'язані подавати до органів державної податкової служби експортовані з вихідної системи обліку достовірні дані про наявність і стан активів, власного капіталу та зобов'язань, а також зміни у фінансовому стані платника податків за звітний рік у вигляді стандартного аудиторського файлу (SAF-T) впродовж 60 календарних днів, що настають за останнім днем звітного року. За неподання або несвоєчасне подання, подання неповним обсягом або з помилками SAF-T передбачає застосування штрафних санкцій для великих платників податків – 100 мінімальних заробітних плат, встановленої з 1 січня звітного (податкового) року. Зазначаємо, що за порушення порядку подачі електронної звітності для великих платників податків передбачена підвищена відповідальність порівняно з іншими платниками податків.

Висновки. Серед основних пріоритетів діяльності податкової служби щодо роботи з великими платниками податків стає створення умов для безпечного ведення бізнесу, мінімізація впливу фіскальних органів на роботу таких платників податків, повна

діджиталізація відносин із великими платниками податків: податкове звітування в електронній формі, проведення електронного аудиту. Надання податкових роз'яснень в електронній формі та інші форми співпраці із застосуванням інформаційних систем податкових органів та платників податків.

Основним принципом взаємодії великих платників податків і податкової служби має бути взаємна довіра, створення максимально комфортного середовища для виконання податкових зобов'язань, повна діджиталізація співпраці. Податкова служба повинна виходити на перевірки виключно після належного, обґрунтованого висновку аналітичної служби про наявність ризиків зловживання, ухилення від сплати податків. А ефективність аналізу ризиків стане саме донарахування несплачених податкових зобов'язань і відповідних фінансових санкцій.

Зміна орієнтирів у діяльності податкової служби повинна забезпечити умови, за яких платнику податків буде некомфортно застосовувати схеми мінімізації або ухилення від сплати податків. Податкова служба повинна перейти від «контролювального органу» до органу публічного управління в податковій сфері із функціями надання адміністративних послуг у податковій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Наказ Державної податкової служби України від 12.11.2020 № 643, зі змінами, внесеними наказами ДПС від 06.12.2023 № 1012. URL : <https://cvp.tax.gov.ua/dfs-u-regioni/golov-upr/struktura/>
2. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
3. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16 липня 1999 року № 996-XIV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text>
4. Лещух І. В. Податковий контроль великих платників податків: іноземний досвід та вітчизняна практика. *Облік і фінанси*. 2014. № 1 (63). С. 82–88.
5. Гуменюк О. І. Процедура добровільної реалізації для великих платників податків: аналіз та практичні аспекти. *Ірпінський юридичний часопис*. 2024. № 2 (15). С. 135–143.
6. Публічний звіт ДПС 2023 рік. URL : https://tax.gov.ua/data/material/000/668/791153/PUBL_CHNIY_2023.pdf
7. Терєпа С. В. Правові підстави відповідальності за порушення податкового законодавства. *Ірпінський юридичний часопис*. 2024. № 1 (14). С. 80–88.
8. Про затвердження Порядку надання документів великого платника податків в електронній формі : наказ Міністерства фінансів України від 07.11.2011 № 1393 (із змінами від 30 квітня 2024). URL : <https://tax.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/nakazi-pro-diyalnist/78931.html>
9. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо впровадження електронних перевірок (e-аудит). URL : <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/28192>

REFERENCES

1. Nakaz Derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy vid 12.11.2020 № 643, zi zminamy vnesenymy nakazamy DPS vid 06.12.2023 № 1012. URL : <https://cvp.tax.gov.ua/dfs-u-regioni/golov-upr/struktura/>
2. Podatkovi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 2 hrudnia 2010 roku № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
3. Pro bukhhalterskyi oblik ta finansovu zvitnist v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 16 lypnia 1999 roku № 996-XIV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text>
4. Leshchukh I. V. Podatkovi kontrol velykykh platnykiv podatkov: inozemnyi dosvid ta vitchyzniana praktyka. *Oblik i finansy*. 2014. № 1 (63). S. 82–88.
5. Humeniuk O. I. Protsedura dobrovilnoi realizatsii dlia velykykh platnykiv podatkov: analiz ta praktychni aspekty. *Irpinskyi yurydychnyi chasopys*. 2024. № 2 (15). S. 135–143.
6. Publichnyi zvit DPS 2023 rik. URL : https://tax.gov.ua/data/material/000/668/791153/PUBL_CHNIY_2023.pdf
7. Terepa S. V. Pravovi pidstavy vidpovidalnosti za porushennia podatkovoho zakonodavstva. *Irpinskyi yurydychnyi chasopys*. 2024. № 1 (14). S. 80–88.
8. Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia dokumentiv velykoho platnyka podatkov v elektronni formi : nakaz Ministerstva finansiv Ukrainy vid 07.11.2011 № 1393 (iz zminamy vid 30 kvitnia 2024). URL : <https://tax.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/nakazi-pro-diyalnist/78931.html>
9. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy shchodo vprovadzhennia elektronnykh perevirok (e-audit). URL : <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/28192>

N. B. NOVYTSKA, A. M. NOVYTSKII. RESPONSIBILITY FOR TAX OFFENSES OF LARGE TAX PAYERS

The article is devoted to the analysis of the main problems of establishing responsibility for tax offenses of large taxpayers and proposals for their solution.

It was concluded that one of the factors that contributed to the increase in the number of tax violations was the liberalization of tax legislation, namely the introduction of a moratorium on tax audits, liberal approaches to the deadlines for filing tax returns. The absence of a controlling component in tax legal relations has caused violations of tax legislation by unscrupulous taxpayers, violations of the rules of conducting business activities in areas controlled by tax authorities.

It was determined that a number of types of liability and special restrictive measures have been implemented in national legal jurisdictions for violation of tax legislation, which should ensure strict compliance with the current legislation. At the same time, the responsibility of large taxpayers should be adequate for the damage caused, the impact of this damage on the public life of the country.

It was determined that the main principle of interaction between large taxpayers and the tax service should be mutual trust, the creation of the most comfortable environment for the

fulfillment of tax obligations, and full digitalization of cooperation. The tax service should conduct inspections only after a proper, substantiated conclusion of the analytical service about the presence of risks of abuse and tax evasion. And the effectiveness of risk analysis will be precisely the addition of unpaid tax liabilities and corresponding financial sanctions.

The change of guidelines in the activities of the tax service should provide conditions under which the taxpayer will not be comfortable using tax minimization or tax evasion schemes. The tax service should move from a "controlling body" to a public management body in the tax field with the functions of providing administrative services in the tax field.

Keywords: *financial and legal responsibility, taxation, taxation; tax system, tax policy, tax obligations, large taxpayers.*

Стаття надійшла до редколегії 2 жовтня 2024 року

УДК 342.565.4

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.94-103

П. І. Сало,

доктор філософії в галузі права,

суддя Вінницького окружного адміністративного суду

e-mail: pavlo-s@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5983-9965

МОМЕНТ ВИНИКНЕННЯ БЮДЖЕТНОЇ ЗАБОРГОВАНOSTІ З ВІДШКОДУВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ У ПРОЦЕДУРІ СУДОВОГО ОСКАРЖЕННЯ

У статті аналізуються проблемні питання, пов'язані зі здійсненням бюджетного відшкодування податку на додану вартість. Особлива увага приділена механізму узгодження відповідних сум, який залежить від багатьох чинників і, зокрема, результатів проведення податкової перевірки наявності законних підстав для повернення платнику бюджетного відшкодування.

Розкрито поняття «судове оскарження» в разі прийняття податкового повідомлення-рішення про відмову в наданні бюджетного відшкодування та з'ясовано, коли саме контролювальний орган зобов'язаний вчинити дії щодо повернення заявленої до відшкодування суми податку, якщо адміністративну справу вирішено на користь платника.

Спростовано тезу, згідно з якою ініціювання касаційного перегляду вказаної справи автоматично продовжує процедуру судового оскарження та свідчить про неузгодженість бюджетного відшкодування, а тому звільняє від обов'язку щодо вжиття контролювальним органом необхідних заходів для здійснення бюджетного відшкодування.

Встановлено момент виникнення заборгованості бюджету з відшкодування податку на додану вартість та визначено темпоральні межі нарахування компенсації за її несвоєчасну виплату.

На основі аналізу норм чинного податкового законодавства та актуальної судової практики у спорах цієї категорії доведено, що невідшкодовані суми податку на додану вартість набувають статус бюджетної заборгованості лише після узгодження заявлених до повернення сум податку, а право платника вимагати стягнення з державного бюджету пені на суму несвоєчасно відшкодованої бюджетної заборгованості обмежується датою її повного погашення та строками звернення до суду.

Ключові слова: податок на додану вартість, податковий спір, бюджетне відшкодування, бюджетна заборгованість, пеня, судове оскарження, адміністративна справа, право на справедливий суд.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що порядок забезпечення бюджетного відшкодування податку на додану вартість достатньо чітко регламентований нормами законодавства України, податкові правовідносини в цій сфері завжди характеризувалися своєю складністю та наявністю численних спорів, які ставали предметом судового розгляду.

Як наслідок, Верховний Суд сформулював ряд правових позицій щодо застосування релевантних норм матеріального права в адміністративних справах цієї категорії, які з плином часу розвивалися, корегувалися та змінювалися.

Наприклад, у постанові від 17.04.2018 у справі № 816/1369/17 колегія суддів Касаційного адміністративного суду зазначила, що після закінчення строку податкової перевірки права платника на бюджетне відшкодування та в результаті невчинення компетентними органами належних дій, невідшкодовані суми перетворюються на бюджетну заборгованість, на яку нараховується пеня [1].

Крім того, згідно з постановою від 20.06.2019 у справі № 820/1750/18 платник податків має право звернутися до суду з позовом про стягнення пені в разі несвочасного здійснення бюджетного відшкодування податку на додану вартість. Водночас пеня нараховується в силу закону та не залежить від волевиявлення платника [2].

Також у постанові від 02.07.2020 у справі № 815/6962/15 Верховний Суд підтвердив повноваження суду на вирішення питання щодо стягнення з Державного бюджету України на користь платника сум пені внаслідок несвочасного бюджетного відшкодування [3], а відповідно до постанови від 03.12.2020 у справі № 826/5397/18 невідшкодовані впродовж установленого строку суми податку на додану вартість вважаються бюджетною заборгованістю, за стягненням яких платник податку має право в будь-який момент після виникнення такої заборгованості звернутися до суду та нарахувати пеню. Непогашення заборгованості бюджету з податку на додану вартість не позбавляє платника права пред'явити вимоги про стягнення зазначеної пені. Відповідно, невчинення податковим органом після закінчення перевірки дій задля забезпечення бюджетного відшкодування та непогашення у зв'язку з цим заборгованості бюджету з податку на додану вартість не позбавляє платника права пред'явити вимоги про стягнення пені [4].

Тривалий час дискусійним було питання щодо строку, впродовж якого платник податку може звернутися до адміністративного суду з відповідним позовом. Так, у постанові від 14.03.2019 у справі № 822/553/17 Верховний Суд у складі суддів палати з розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів Касаційного адміністративного суду дійшов висновку, що позовна заява про стягнення пені на суму несвочасно відшкодованого податку на додану вартість з державного бюджету може бути заявлена в межах строку для подання заяви про відшкодування надміру сплачених грошових зобов'язань, тобто впродовж 1095 днів [5]. Водночас вказана позиція нещодавно була переглянута Великою Палатою Верховного Суду, яка, вирішуючи виключну правову проблему, що стосується строку реалізації платником права на отримання сум бюджетного відшкодування податку на додану вартість та способу і порядку його судового захисту, у постанові від 19.01.2023 у справі № 140/1770/19 відступила від вищезазначених висновків та констатувала, що на правовідносини з приводу несвочасного

відшкодування бюджетної заборгованості та/або пені, нарахованої на таку заборгованість, поширюються положення частини другої статті 122 Кодексу адміністративного судочинства України. Відтак платник податку на додану вартість може звернутися до суду з відповідними позовними вимогами впродовж шести місяців з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення своїх прав чи інтересів [6].

Отже, на сьогодні Верховним Судом напрацьовано чимало підходів щодо правильного застосування тих норм податкового законодавства, якими врегульовано питання бюджетного відшкодування податку на додану вартість, зокрема відповідальності держави в разі порушення строків проведення розрахунків з платниками податку.

Втім, як показує судова практика, спірними залишаються окремі моменти процедури повернення заявлених до відшкодування сум податку на додану вартість, що зумовлює необхідність проведення подальших наукових досліджень цієї проблематики.

Мета статті. Проаналізувати процедуру здійснення бюджетного відшкодування і на цій основі встановити момент виникнення бюджетної заборгованості як неодмінної умови для нарахування пені за несвоєчасне повернення з бюджету узгоджених за результатами судового оскарження сум податку на додану вартість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика правового регулювання бюджетного відшкодування не є новою для українського наукового середовища та була предметом дослідження у працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема Ю. Ярмоленка, В. Довгалюка, О. Сударенка, С. Греци, В. Соколова, В. Бортняка та інших. Водночас така важлива складова податкових правовідносин, як момент виникнення в держави в особі відповідних органів влади обов'язку вчинити дії щодо бюджетного відшкодування податку на додану вартість, є маловивченою. Водночас саме від правильної інтерпретації цього моменту з урахуванням чинних норм податкового законодавства напряду залежить гарантування дотримання прав та законних інтересів платників на своєчасне одержання заявлених до відшкодування сум податку, а також зменшення втрат державного бюджету внаслідок нарахування платникам грошової компенсації у зв'язку з бездіяльністю контролюювального органу.

Виклад основного матеріалу. За визначенням, наведеним у пп. 14.1.18 пункту 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України [7], бюджетним відшкодуванням є відшкодування від'ємного значення податку на додану вартість на підставі підтвердження правомірності сум бюджетного відшкодування податку на додану вартість за результатами перевірки платника.

Зі свого боку порядок визначення суми податку на додану вартість, що підлягає сплаті (перерахуванню) до Державного бюджету України або відшкодуванню з Державного бюджету України (бюджетному відшкодуванню), та строки проведення розрахунків встановлені статтею 200 Податкового кодексу України.

Відповідно до п. 200.7 ст. 200 зазначеного Кодексу платник податку, який має право на отримання бюджетного відшкодування та прийняв рішення про повернення суми бюджетного відшкодування, подає відповідному контролюювальному органу податкову декларацію та заяву про повернення суми бюджетного відшкодування, яка відображається в податковій декларації.

П. 200.10 ст. 200 Податкового кодексу України визначено, що у строк, передбачений абзацом першим п. 76.3 ст. 76 цього Кодексу, контролювальний орган проводить камеральну перевірку даних податкової декларації або уточнювальних розрахунків (у разі їх подання).

Платники податку, які набули право на бюджетне відшкодування відповідно до цієї статті та подали заяву про повернення суми бюджетного відшкодування, отримують таке бюджетне відшкодування в разі узгодження контролювальним органом заявленої суми відшкодування за результатами камеральної перевірки, а у випадках, установлених п. 200.11 цієї статті, – за результатами перевірки, зазначеної в такому пункті, що проводяться відповідно до цього Кодексу.

За правилами п. 200.11 ст. 200 Податкового кодексу України контролювальний орган упродовж 60 календарних днів, що настають за граничним строком подання податкової декларації, а в разі якщо така податкова декларація надана після закінчення граничного строку – за днем її фактичного подання, вправі провести документальну перевірку платника податку в порядку, передбаченому пп. 78.1.8 п. 78.1 ст. 78 цього Кодексу.

Рішення про проведення документальної перевірки має бути прийняте не пізніше закінчення граничного строку проведення камеральної перевірки.

Згідно з положеннями пп. «г» п. 200.12 ст. 200 Податкового кодексу України зазначена в заяві сума бюджетного відшкодування вважається узгодженою в Реєстрі заяв про повернення суми бюджетного відшкодування з дня визнання протиправним та/або скасування податкового повідомлення-рішення.

У цьому разі інформація про узгодженість бюджетного відшкодування та його суму відображається в Реєстрі заяв про повернення суми бюджетного відшкодування контролювальним органом на наступний робочий день після виникнення такого випадку.

Відповідно до п. 200.15 ст. 200 Податкового кодексу України в разі коли за результатами перевірки сум податку, заявлених до відшкодування, платник податку розпочинає процедуру адміністративного або судового оскарження, контролювальний орган не пізніше наступного робочого дня після отримання відповідного повідомлення від платника або ухвали суду про порушення провадження у справі зобов'язаний внести відповідні дані до Реєстру заяв про повернення суми бюджетного відшкодування.

Після закінчення процедури адміністративного оскарження або набрання законної сили рішенням суду контролювальний орган на наступний робочий день після отримання відповідного рішення зобов'язаний внести до Реєстру заяв про повернення суми бюджетного відшкодування дані щодо узгодженої суми бюджетного відшкодування платника.

У разі неузгодження контролювальним органом суми податку, заявленої до відшкодування, або її частини зобов'язання з бюджетного відшкодування податку в частині неузгодженої суми виникає з дня закінчення процедури адміністративного або судового оскарження, за результатами якої прийнято рішення на користь платника податків.

Унаслідок приписів п. 200.23 ст. 200 Податкового кодексу України суми податку, не відшкодовані платникам упродовж визначеного цією статтею строку, вважаються

заборгованістю бюджету з відшкодування податку на додану вартість. На суму такої заборгованості нараховується пеня на рівні 120 відсотків облікової ставки Національного банку України, встановленої на момент виникнення пені, впродовж строку її дії, враховуючи день погашення.

Отже, за змістом наведених правових норм держава в особі відповідних державних органів, виконуючи певний комплекс дій, зобов'язана повернути платнику суму бюджетного відшкодування з податку на додану вартість упродовж законодавчо встановленого строку після набуття відповідною сумою статусу узгодженої. Якщо ж упродовж такого строку потрібних дій для відшкодування податку здійснено не було, невідшкодовані суми перетворюються на бюджетну заборгованість, на яку нараховується пеня [8].

Водночас системний аналіз вищезазначених законодавчих положень дає підстави для таких висновків:

– платник податку, який подав заяву про повернення суми бюджетного відшкодування, має право на отримання відповідного бюджетного відшкодування податку на додану вартість лише в разі узгодження контролювальним органом заявленої суми бюджетного відшкодування за результатами камеральної або ж документальної позапланової перевірки, яка проводиться з підстав, передбачених пп. 78.1.8 п. 78.1 ст. 78 Податкового кодексу України, та у строк, визначений п. 200.11 ст. 200 цього Кодексу;

– якщо за результатами документальної позапланової перевірки контролювальний орган не підтверджує правомірність заявленої платником суми бюджетного відшкодування податку на додану вартість, у зв'язку з чим приймає відповідне податкове повідомлення-рішення, зазначена в заяві сума бюджетного відшкодування вважається неузгодженою до дня закінчення процедури судового оскарження такого податкового повідомлення-рішення;

– у разі якщо за результатами процедури судового оскарження ухвалюється рішення на користь платника податків, заявлена до відшкодування сума податку на додану вартість вважається узгодженою після набрання таким рішенням суду законної сили, а відтак у контролювального органу виникає обов'язок внести до Реєстру заяв про повернення суми бюджетного відшкодування дані щодо узгодженої суми бюджетного відшкодування платника;

– з набранням відповідним рішенням суду законної сили також пов'язується виникнення в держави в особі уповноважених органів державної влади зобов'язання з бюджетного відшкодування неузгодженої за результатами документальної перевірки суми податку, а відповідна сума набуває статус бюджетної заборгованості;

– на суму несвоечасно відшкодованої бюджетної заборгованості нараховується пеня на рівні 120 відсотків облікової ставки НБУ, встановленої на момент виникнення пені, за весь період включно до дати погашення бюджетної заборгованості [9].

У контексті зроблених висновків не менше важливим є з'ясування моменту завершення процедури «судового оскарження» у випадку прийняття податкового повідомлення-рішення, яким платнику відмовлено в наданні бюджетного відшкодування. Це обумовлено існуванням позиції, згідно з якою факт оскарження в касаційному порядку судового

рішення, ухваленого на користь платника, продовжує процедуру судового оскарження відповідного податкового повідомлення-рішення, а тому виключає виникнення в контрольного органу обов'язку з внесення до Реєстру даних про узгодження заявленої до відшкодування суми податку та вчинення інших дій для здійснення бюджетного відшкодування [10].

Однак зазначена позиція не ґрунтується на правильному тлумаченні норм податкового законодавства та фактично допускає можливість невиконання рішення суду, яке набрало законної сили, що є недопустимим.

Насамперед потрібно зауважити, що відповідно до приписів ст. 200 Податкового кодексу України, яка унормовує порядок відшкодування з Державного бюджету України сум податку на додану вартість (бюджетного відшкодування) та строки проведення розрахунків з платниками цього податку, у разі якщо за результатами процедури судового оскарження ухвалюється рішення на користь платника податків, заявлена до відшкодування сума податку на додану вартість є узгодженою після набрання таким рішенням суду законної сили, що й зумовлює обов'язок контрольного органу внести до Реєстру відомості щодо узгодженої суми бюджетного відшкодування платника.

Зазначений обов'язок також впливає з абз. 2 п. 7 Порядку ведення Реєстру заяв про повернення суми бюджетного відшкодування податку на додану вартість, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.01.2017 № 26 [11], яким передбачено, що після закінчення процедури адміністративного оскарження або набрання законної сили рішенням суду орган ДПС на наступний робочий день після отримання відповідного рішення зобов'язаний внести до Реєстру дані щодо узгодженої суми бюджетного відшкодування платника податку.

Тобто і за змістом положень абз. 2 пункту 200.15 ст. 200 Податкового кодексу України, і за змістом положень абз. 2 п. 7 Порядку № 26 процедура судового оскарження рішень контрольного органу з питань узгодження заявленої суми бюджетного відшкодування завершується саме набранням рішенням суду законної сили.

Цей висновок повністю відповідає вимогам абз. 4 п. 56.18 ст. 56 Податкового кодексу України, відповідно до якого під час звернення платника податків до суду з позовом щодо визнання протиправним та/або скасування рішення контрольного органу грошове зобов'язання вважається неузгодженим до дня набрання судовим рішенням законної сили.

Отже, як у платника податків виникає обов'язок сплатити визначену контрольным органом суму грошового зобов'язання після набрання законної сили рішенням суду про відмову у скасуванні відповідного податкового повідомлення-рішення, так само і в контрольного органу виникає обов'язок вжити необхідних заходів для здійснення бюджетного відшкодування податку на додану вартість після набрання законної сили рішенням суду про скасування податкового повідомлення-рішення, внаслідок прийняття якого заявлена платником до відшкодування сума не була підтверджена (узгоджена).

Водночас використання законодавцем в аспекті означення суми бюджетного відшкодування як узгодженої та характеристики подій (фактів), з якими пов'язується виникнення в контрольного органу обов'язку з внесення до Реєстру даних щодо

узгодження суми бюджетного відшкодування таких словесних формулювань, як «з дня скасування податкового повідомлення-рішення», «на наступний робочий день після виникнення даного випадку», «на наступний робочий день після отримання рішення суду», додатково підтверджує правильність висновку про те, що під закінченням «судового оскарження» в процедурі бюджетного відшкодування треба розуміти саме момент набрання законної сили судовим рішенням, що й зумовлює обов'язок контролювального органу вчинити необхідні дії для повернення платнику заявленої до відшкодування суми податку на додану вартість.

Наведене також повністю відповідає конституційній zasadі судочинства – обов'язковості судового рішення.

Як зазначено в абз. 3 п. 2.1 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 26.06.2013 № 5-рп/2013 [12], право кожного на судовий захист охоплює законодавчо визначений комплекс дій, спрямованих на захист і відновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави (п. 2 мотивувальної частини Рішення від 13.12.2012 № 18-рп/2012); невиконання судового рішення загрожує сутності права на справедливий розгляд судом (пункт 3 мотивувальної частини Рішення від 25.04.2012 № 11-рп/2012).

Крім того, у вищезазначеному Рішенні Конституційний Суд України врахував практику ЄСПЛ, який, зокрема, у справі «Шмалько проти України» (заява № 60750/00 від 20.07.2004 п. 43) звернув увагу на те, що право на виконання судового рішення є складовою права на судовий захист, передбачений статтею 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, для цілей якої виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина судового розгляду.

Відповідно до рішення ЄСПЛ від 19.03.1997 у справі «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece, заява № 18357/91) право на суд було б ілюзорним, якби національна правова система договірної держави допускала невиконання остаточного та обов'язкового судового рішення на шкоду одній зі сторін. Якщо адміністративний (виконавчий) орган відмовляється виконувати, не виконує чи затягує виконання судового рішення, то передбачені статтею 6 Конвенції гарантії, які забезпечуються стороні на етапі судового розгляду справи, фактично втрачають свій сенс [13].

Отже, виконання судового рішення як завершальна стадія судового провадження є невід'ємним елементом права на судовий захист, складовою права на справедливий суд. Органи державної влади та місцевого самоврядування, їх службові та посадові особи зобов'язані вживати всіх передбачених законом заходів для виконання судових рішень своєчасно та повним обсягом, що є однією з важливих гарантій дотримання права особи на справедливий суд [14].

Відтак позиція, згідно з якою в разі касаційного оскарження судових рішень, ухвалених на користь платника, сума належного йому бюджетного відшкодування не вважається узгодженою, оскільки не вважається завершеною процедура судового оскарження рішення контролювального органу про зменшення відповідної суми бюджетного відшкодування, є помилковою, а її дотримання контролювальними органами може призвести до безпідставних втрат державного бюджету внаслідок нарахування пені за затримку в проведенні бюджетного відшкодування.

Сало П. І. Момент виникнення бюджетної заборгованості з відшкодування податку на додану вартість у процедурі судового оскарження

Висновки. Податковий кодекс України пов'язує виникнення у платника права на бюджетне відшкодування заявленої до повернення суми податку на додану вартість лише після їх узгодження у встановленому законом порядку. У разі застосування процедури судового оскарження відповідна сума бюджетного відшкодування набуває статусу узгодженої з набранням законної сили рішенням суду, ухваленим на користь платника. Оскарження такого судового рішення в касаційному порядку контролювальним органом не звільняє його від обов'язку вчинити передбачені законодавством дії з метою забезпечення бюджетного відшкодування належних платникові сум податку, а саме внести до Реєстру заяв про повернення суми бюджетного відшкодування дані щодо узгодженої суми бюджетного відшкодування платника. Невчинення таких дій свідчить про неправомірну бездіяльність суб'єкта владних повноважень, якою порушується законне право платника на своєчасне одержання бюджетного відшкодування та зі свого боку зумовлює негативні для держави правові наслідки у виді нарахування пені за кожен день прострочення виплати бюджетного відшкодування включно до дати погашення всієї суми бюджетної заборгованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2018 року у справі № 816/1369/17. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/73565269>
2. Постанова Верховного Суду від 20 червня 2019 року у справі № 820/1750/18. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/82541514>
3. Постанова Верховного Суду від 2 липня 2020 року у справі № 815/6962/15. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/90155116>
4. Постанова Верховного Суду від 3 грудня 2020 року у справі № 826/5397/18. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/93302195>
5. Постанова Верховного Суду від 14 березня 2019 року у справі № 822/553/17. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/80607116>
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 січня 2023 року у справі № 140/1770/19. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/108960090>
7. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
8. Постанова Верховного Суду від 20 червня 2019 року у справі № 820/1750/18. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/82541514>
9. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 17 січня 2024 року у справі № 120/15326/23. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/116608786>
10. Окрема ухвала Вінницького окружного адміністративного суду від 17 січня 2024 року у справі № 120/15326/23. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/116608936>
11. Про затвердження Порядку ведення Реєстру заяв про повернення суми бюджетного відшкодування податку на додану вартість : постанова Кабінету Міністрів України від 25 січня 2017 року № 26. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/26-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.08.2024).

12. Рішення Конституційного Суду України від 26 червня 2013 року № 5-рп/2013 у справі № 1-7/2013. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-13#Text>

13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece) від 19 березня 1997 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text

14. Постанова Верховного Суду від 27 березня 2019 року у справі № 750/9782/16-а. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/80805521>

REFERENCES

1. Resolution of the Supreme Court dated April 17, 2018 in case No. 816/1369/17. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/73565269>

2. Resolution of the Supreme Court of June 20, 2019 in case No. 820/1750/18. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/82541514>

3. Resolution of the Supreme Court of July 2, 2020 in case No. 815/6962/15. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/90155116>

4. Resolution of the Supreme Court of December 3, 2020 in case No. 826/5397/18. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/93302195>

5. Resolution of the Supreme Court dated March 14, 2019 in case No. 822/553/17. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/80607116>

6. Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated January 19, 2023 in case No. 140/1770/19. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/108960090>

7. Tax Code of Ukraine : Law of Ukraine dated December 2, 2010 No. 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (date of access: 30.08.2024).

8. Resolution of the Supreme Court of June 20, 2019 in case No. 820/1750/18. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/82541514>

9. Decision of the Vinnytsia District Administrative Court dated January 17, 2024 in case No. 120/15326/23. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/116608786>

10. Separate decision of the Vinnytsia District Administrative Court dated January 17, 2024 in case No. 120/15326/23. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/116608936>

11. On approval of the Procedure for maintaining the Register of applications for the return of the amount of budget value added tax reimbursement : resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated January 25, 2017 No. 26. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/26-2017-%D0%BF#Text> (date of access: 30.08.2024).

12. Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated June 26, 2013 No. 5-рп/2013 in case No. 1-7/2013. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-13#Text>

13. Decision of the European Court of Human Rights in the Case of Hornsby v. Greece dated March 19, 1997. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text

14. Resolution of the Supreme Court dated March 27, 2019 in case No. 750/9782/16-а. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/80805521>

P. I. SALO. THE MOMENT OF OCCURRENCE OF BUDGET DEBT FOR REIMBURSEMENT OF VALUE ADDED TAX IN THE PROCEDURE OF JUDICIAL APPEAL

The article analyzes the problematic issues related to the implementation of budget reimbursement of value added tax. Special attention is paid to the mechanism for agreeing the relevant amounts, which depends on many factors and, in particular, the results of the tax audit of the existence of legal grounds for returning the budget compensation to the payer.

The concept of "judicial appeal" in the case of a tax notice-decision on the refusal to grant a budget refund is disclosed, and it is clarified when exactly the controlling body is obliged to take actions to return the amount of tax declared for refund, if the administrative case is decided in favor of the payer.

The thesis, according to which the initiation of a cassation review of the specified case automatically continues the court appeal procedure and indicates the inconsistency of the budget compensation, and therefore relieves the supervisory body of the obligation to take the necessary measures to implement the budget compensation, has been refuted.

The moment of occurrence of the budget arrears for reimbursement of value added tax has been established and the temporal limits of calculating compensation for its late payment have been determined.

Based on the analysis of the norms of the current tax legislation and actual court practice in disputes of this category, it has been proven that unreimbursed amounts of value added tax acquire the status of budget debt only after the agreement of the tax amounts declared for refund, and the right of the payer to demand the collection of a penalty from the state budget for the amount of untimely reimbursed budget debt is limited to the date of its full repayment and the terms of appeal to the court.

Keywords: value added tax, tax dispute, budget compensation, budget debt, interest, court appeal, administrative case, right to a fair trial.

Стаття надійшла до редколегії 30 вересня 2024 року

УДК 347.73

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.104-112

С. В. Терепя,

*аспірант кафедри фінансового та податкового права,**Державний податковий університет**e-mail: Terepa1007@gmail.com***ORCID ID 0000-0001-8780-712X**

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ ЗА ПОДАТКОВИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

У статті висвітлено позицію автора щодо окремих аспектів відповідальності у сфері оподаткування. Зокрема, вказано, що поняття «фінансово-правова відповідальність» і «фінансова відповідальність» не є тотожними. Також розглянуто підходи різних учених щодо трактування ними зазначених дефініцій та їх співвідношення.

Встановлено, що Податковий кодекс України не містить єдиного уніфікованого формулювання відповідальності у сфері оподаткування. Зокрема, складено дві таблиці на основі аналізу норм цього Кодексу, що стосуються формулювання поняття відповідальності та фінансової відповідальності за податкові правопорушення. З'ясовано, що норми, які визначають відповідальність суб'єктів податкових правовідносин, містяться не лише в спеціальній главі 11 розділу II Податкового кодексу України, а й у деяких інших статтях кодексу. На цій основі автором виділено 4 групи суб'єктів відповідальності у сфері оподаткування, для яких законодавець деталізує порядок застосування останньої поза межами глави 11 розділу II Податкового кодексу України.

Наголошено на тому, що 2023 року до Податкового кодексу України було внесено зміни, згідно з якими податковим органам було надано додаткові повноваження в сфері застосування заходів впливу до порушників інших, ніж ті, які передбачені главою 11 розділу II вказаного Кодексу. Зокрема, йдеться про повноваження податкових органів щодо анулювання ліцензій на виробництво підакцизних товарів, відмови або зупиненні повернення помилково сплачених податків і зборів, ЄСВ та інших платежів, відмови в наданні розстрочення або відстрочення податкового боргу, а також відмови чи зупиненні надання бюджетного відшкодування ПДВ.

Зроблено висновок про те, що у Податковому кодексі України відсутня усталена термінологія щодо відповідальності суб'єктів податкових правовідносини, що може негативно впливати як на правозастосовну практику, так і на розвиток теорії податкового права і фінансового права України загалом.

Ключові слова: *відповідальність, фінансова відповідальність, фінансово-правова відповідальність, оподаткування, Податковий кодекс України.*

Постановка проблеми. Проблематика відповідальності за порушення у сфері оподаткування є комплексною і багатогранною. На сьогодні серед юристів-фінансистів не існує у фаховій науковій літературі єдиного підходу до розуміння й трактування поняття юридичної відповідальності для порушників у цій сфері. Потрібно зазначити, що досить часто в доктринальних джерелах можна зустріти вживання терміна «фінансово-правова відповідальність» [1, с. 76; 2, с. 32–49; 3, с. 75–81], хоча, по-перше, кожен дослідник має на увазі під цим терміном різні поняття, а по-друге, чинне законодавство України не містить ні терміна «фінансово-правова відповідальність», ні поняття «фінансово-правова відповідальність за порушення в сфері оподаткування».

Метою статті є правовий аналіз термінології, що вживається у зв'язку з відповідальністю у сфері оподаткування у Податковому кодексі України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу різних аспектів юридичної відповідальності за правопорушення у фінансовій, зокрема і податковій, сфері присвячували свої праці такі учені, як Л. К. Воронова, Д. О. Гетманцев, Е. С. Дмитренко, А. Й. Іванський, М. П. Кучерявенко, О. А. Музика-Стефанчук, О. П. Орлюк, Л. А. Савченко, Н. Я. Якимчук та ін.

Невирішені раніше проблеми. Фундаментальною і хрестоматійною у сфері фінансово-правової відповідальності є дисертаційна докторська робота А. Й. Іванського «Фінансово-правова відповідальність в сучасній Україні: теоретичне дослідження» 2009 р. Нам імponує думка вченого про те, що «питання фінансово-правової відповідальності є одним із найбільш дискусійних у правовій науці України. Суперечності викликає як сам факт існування такого виду відповідальності, так і питання, що стосуються природи фінансово-правових санкцій, порядку їх застосування, визначення ознак та складу фінансового правопорушення» [4, с. 3]. Водночас не можемо загалом погодитися з твердженням автора в тому, що «фінансово-правова відповідальність – це державний осуд, що має прояв з точки зору суб'єктивного права як *нормативний, формально визначений* у фінансовому праві...» [4, с. 12], оскільки, як нами вже було зазначено вище, саме терміна «фінансово-правова відповідальність» ні чинне на час написання автором цієї роботи законодавство не містило, ні жоден з поточних нормативних актів України не містить цього поняття.

Також у фаховій літературі можна зустріти підходи, згідно з якими до фінансової відповідальності дослідники [5, с. 67] відносять заходи впливу як штрафи за порушення законів України «Про ринок електричної енергії» [6], «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» [7], «Про відповідальність за правопорушення в сфері містобудівної діяльності» [8] тощо. На нашу думку, така позиція є дещо контроверсійною, якщо брати до уваги підхід законодавця в главі 11 розділу II Податкового кодексу України [9], єдиний нормативний акт, в якому вживається саме термін «фінансова відповідальність». Хоча якщо розглянути штрафи як фінансову відповідальність не лише з погляду законодавця у Податковому кодексі України, а й взяти до уваги сутнісний підхід (маємо на увазі, що штраф – це завжди певна сума фінансових коштів, яку має сплатити порушник), то за такого підходу можна стверджувати, що фінансова відповідальність – це поняття набагато ширше, ніж той зміст, який у нього закладено Податковим кодексом України.

*Тереза С. В. Відповідальність у сфері оподаткування
за податковим кодексом України*

Виклад основного матеріалу. Найближчим до нашого розуміння досліджуваної тематики є підхід О. А. Музики-Стефанчук і Н. Я. Якимчук у підручнику «Сучасне фінансове право. Право публічних фінансів» 2024 р., де автори зазначають, що «фінансово-правова відповідальність є не окремим видом юридичної відповідальності, а сукупністю різних видів інституційної фінансово-правової відповідальності (бюджетної, фінансової (за порушення норм податкового права), валютної, банківської тощо)» [3, с. 75]. Також розділяємо позицію учених з приводу того, що поняття «фінансова відповідальність» і «фінансово-правова відповідальність» не є тотожними. Так, фінансова відповідальність+ настає за порушення податкового законодавства та інших законів, контроль за додержанням яких покладено на контролюючі органи (податкові та митні органи), і є лише одним з видів фінансово-правової відповідальності поряд з валютною, банківською, бюджетною тощо» [3, с. 76].

Водночас оскільки предметом нашого дослідження є відповідальність саме у сфері оподаткування, то логічним і обґрунтованим нам видається звернутися за аналізом до Податкового кодексу України [9] як основного джерела податкового права нашої держави, оскільки саме цей нормативно-правовий акт визначає види юридичної відповідальності, підстави, суб'єктів і порядок застосування заходів відповідальності до порушників у сфері оподаткування.

Основні засади відповідальності визначено главою 11 Податкового кодексу України «Відповідальність» [9]. За допомогою текстуального аналізу спробуємо з'ясувати, вживання якого терміна дотримується законодавець у зазначеному Кодексі, коли йдеться про відповідальність, що настає за правопорушення у сфері оподаткування (табл. 1).

Таблиця 1 – Законодавчі формулювання терміна «відповідальність» за Податковим кодексом України

№ з/п	Дослівне формулювання терміна «відповідальність»	Норма Податкового кодексу України
1	2	3
<i>Глава 11 «Відповідальність» розділ II Податкового кодексу України</i>		
1.	«відповідальність за вчинення податкових правопорушень» [9]	п. 109.4 ст. 109, назва ст. 110, п. 110.3 ст. 110
2.	«Відповідальність за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи» [9]	назва ст. 111
3.	«відповідальності за порушення податкового законодавства та іншого законодавства, контроль за яким покладено на контролюючий орган» [9]	абз. 3 п. 112.7 ст. 112
4.	«відповідальність особи за вчинення правопорушень» [9]	п. 112 ¹ .1 ст. 112 ¹
5.	«відповідальність особи» [9]	назва ст. 112 ¹ , п. 112 ¹ .2 ст. 112 ¹

Терепя С. В. Відповідальність у сфері оподаткування за податковим кодексом України

Продовження таблиці 1

1	2	3
<i>Інші норми Податкового кодексу України, крім глави 11 розділу II</i>		
1.	«відповідальність посадових та службових осіб контролюючих органів» [9]	з назви ст. 21
2.	«відповідальність за складення податкової звітності» [9]	ст. 47
3.	«відповідальність платників рентної плати та контроль за її справлянням» [9]	ст. 258
4.	«Відповідальність платника єдиного податку» [9]	п. 300.1 ст. 300

Джерело: таблицю складено на підставі аналізу норм Податкового кодексу України.

Отже, з даних, наведених у таблиці 1, бачимо, що тільки в главі 11 розділу II «Відповідальність» Податкового кодексу [9] цей термін вживається законодавцем у п'яти різних формулюваннях. Водночас, якщо проаналізувати норми Кодексу, то можна зробити висновок про те, що для терміна «відповідальність» законодавець передбачає як мінімум 9 різних формулювань. Зокрема, у Податковому кодексі України, крім глави 11 розділу II, окремо виділено ще 4 категорії суб'єктів відповідальності:

- 1) посадові та службові особи контролюючих органів;
- 2) особи, які несуть відповідальність за складення податкової звітності;
- 3) платники рентної плати;
- 4) платники єдиного податку.

Отже, навіть у кодифікованому акті законодавець не виробив єдиного підходу до трактування відповідальності у сфері оподаткування, не беручи до уваги джерела в науковій літературі щодо зазначеного питання, в яких теж немає згоди серед дослідників.

Також доцільним у межах пропонованого дослідження нам видається проаналізувати й вживання терміна «фінансова відповідальність» законодавцем у Податковому кодексі України [9] (таб. 2).

Таблиця 2 – Законодавчі формулювання терміну «фінансова відповідальність» за Податковим кодексом України

№ з/п	Дослівне формулювання терміну «відповідальність»	Норма Податкового кодексу України
1	2	3
<i>Глава 11 «Відповідальність» розділ II Податкового кодексу України</i>		
1.	«фінансової відповідальності за вчинення податкового правопорушення» [9]	п. 109.3 ст. 109, п. 112.1 ст. 112, п. 112.3 ст. 112, п. 112.5 ст. 112, п. 112.6 ст. 112
2.	«фінансову відповідальність за вчинення податкових правопорушень» [9]	п. 110.1 ст. 110, п. 110.5 ст. 110

Тереш С. В. Відповідальність у сфері оподаткування за податковим кодексом України

Продовження таблиці 2

1	2	3
3.	«фінансову відповідальність, встановлену для платників податків» [9]	п. 110.4 ст. 110
4.	«Фінансова відповідальність за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства» [9]	абз. 1 п. 111. 2 ст. 111
5.	«Фінансова відповідальність, що встановлюється згідно з цим Кодексом» [9]	абз. 1 п. 111. 2 ст. 111
6.	«Фінансова відповідальність, що встановлюється згідно з іншими законами, контроль за дотриманням яких покладено на контролюючі органи» [9]	абз. 2 п. 111. 2 ст. 111
7.	«фінансової відповідальності за податкове правопорушення» [9]	п. 111.3 ст. 111, абз. 1 п.112.7 ст. 112
8.	«фінансової відповідальності за вчинення податкових правопорушень та порушення іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи» [9]	з назви ст. 112, абз. 1 п. 112.8 ст. 112
9.	«фінансової відповідальності, передбачені цим Кодексом або Митним кодексом України» [9]	пп. 112.8.12 п. 112.8 ст. 112

Джерело: таблицю складено на підставі аналізу норм Податкового кодексу України.

Крім того, варто звернути увагу на те, що крім глави 11, особливості відповідальності для деяких груп порушників встановлено нормами інших розділів і статей.

Так, розділ XIV «Спеціальні податкові режими», глава 1 містить ст. 300, яка має назву «Відповідальність платника єдиного податку». Тобто з певних причин законодавець виділяє серед інших платників податків-порушників саме платників єдиного податку. Водночас не зрозуміло, з яких причин, оскільки п. 300.1 ст. 300 Податкового кодексу України регламентує, що «платники єдиного податку несуть відповідальність відповідно до цього Кодексу» [9]. Звідси випливає, що до платників єдиного податку, як і до інших платників, застосовуються положення глави 11 Податкового кодексу «Відповідальність».

Також ст. 258 Податкового кодексу України встановлює «відповідальність платників рентної плати та контроль за її справлянням» [9], а також передбачає право Державної податкової служби України застосовувати такий захід впливу до порушників як порушення «перед відповідним центральним органом виконавчої влади питання зупинення дії відповідного спеціального дозволу ... за фактами, які відбуваються протягом шести місяців, щодо невнесення, несвоєчасного внесення платником рентної плати сум податкових зобов'язань або невиконання платником податкових зобов'язань з рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин» (абз. 3 пп. 258.2.2 п. 258.2 ст. 258 Податкового кодексу України [9]).

У Податковому кодексі України розміщено і ст. 47, яка виокремлює серед усіх порушників правил оподаткування осіб, «які несуть відповідальність за складення податкової звітності» [9].

Водночас окремо відповідальність Податковим кодексом України встановлено ст. 21 для посадових і службових осіб контролюючих органів, хоча деякі положення щодо відповідальності посадових і службових осіб податкових органів містить глава 11 Податкового кодексу. Зокрема, п. 109.1 ст. 109 надає визначення поняттю «податкове правопорушення», а також містить перелік суб'єктів податкового правопорушення, якими можуть бути і «контролюючі органи та/або їх посадові (службові) особи» [9]. Також п. 109.4 ст. 109 Податкового кодексу України встановлює, що «контролюючі органи несуть відповідальність за вчинення податкових правопорушень незалежно від наявності вини» [9].

Не можемо оминути увагою зміни до Податкового кодексу України, які було внесено Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» від 10.08.2023 № 3317-IX [10], що стосуються доповнення Податкового кодексу України статтею 21¹ «Реалізація спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [9]. Згідно з п. 21^{1.1} вказаної статті органам ДПС України надано повноваження виконувати «рішення про застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), прийняті у порядку, встановленому Законом України «Про санкції» [9]. Такі рішення можуть виконуватись через здійснення заходів, перерахованих п. 21^{1.1} ст. 21¹ Податкового кодексу України:

- анулювання ліцензій на право здійснення діяльності у сфері виробництва та обігу спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів...;
- відмова / зупинення у поверненні помилково та/або надміру сплачених сум податків та зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, пені, штрафів...;
- відмова в наданні розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань (податкового боргу)...;
- зупинення / відмова в наданні бюджетного відшкодування податку на додану вартість...» [9].

Висновки. Отже, з текстуального аналізу норм глави 11 та інших норм Податкового кодексу України випливає, що в Кодексі відсутня усталена термінологія з приводу відповідальності за правопорушення у сфері оподаткування. Законодавець, вживаючи термін «відповідальність», часто застосовує для нього різні формулювання, що, на нашу думку, може вносити плутанину й певну невизначеність у перебіг податкових правовідносин, що загалом складаються між податковими органами та платниками податків.

Крім того, якщо в межах кодифікованого нормативно-правового акта законодавцем не вироблено єдиного підходу до понять «відповідальність» і «фінансова відповідальність», то стає зрозумілим існування множинності позицій і підходів серед теоретиків, а також викладачів податкового й фінансового права щодо розглянутої проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Наконечна Г. Я. Фінансово-правова відповідальність суб'єктів фінансового права. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 2, т. 2. С. 76–80.
2. Назар Ю. С., Проць І. М. Адміністративна та фінансово-правова відповідальність за порушення бюджетного законодавства : монографія. Львів, 2018. 172 с.
3. Музика-Стефанчук О. А., Якимчук Н. Я. Сучасне фінансове право. Право публічних фінансів : підручник. Київ, 2024. 656 с.
4. Іванський А. Й. Фінансово-правова відповідальність в сучасній Україні: теоретичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2009. 42 с.
5. Шумейко І. П. Недопущення подвійного притягнення до відповідальності за одне правопорушення в контексті фінансової відповідальності. *Приватне та публічне право*. 2024. № 2. С. 66–72.
6. Про ринок електричної енергії : Закон України від 13.04.2017 № 2019-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text> (дата звернення: 04.09.2024).
7. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання : Закон України від 20.02.2003 № 549-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-IV#Text> (дата звернення: 04.09.2024).
8. Про відповідальність за правопорушення в сфері містобудівної діяльності : Закон України від 14.10.1994 № 208/94-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 04.09.2024).
9. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n2349> (дата звернення: 04.09.2024).
10. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) : Закон України від 10.08.2023 № 3317-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3317-20#Text> (дата звернення: 04.09.2024).

REFERENCES

1. Nakonechna H. Ya. Finansovo-pravova vidpovidalnist subiektiv finansovoho prava. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. 2016. Vyp. 2, t. 2. S. 76–80.
2. Nazar Yu. S., Prots I. M. Administratyvna ta finansovo-pravova vidpovidalnist za porushennia biudzhethnoho zakonodavstva : monohrafiia. Lviv, 2018. 172 s.
3. Muzyka-Stefanchuk O. A., Yakymchuk N. Ya. Suchasne finansove pravo. Pravo publichnykh finansiv : pidruchnyk. Kyiv, 2024. 656 s.
4. Ivanskyi A. Y. Finansovo-pravova vidpovidalnist v suchasni Ukraini: teoretychne doslidzhennia : avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.07. Odesa, 2009. 42 s.

5. Shumeiko I. P. Nedopushchennia podviinoho prytiahnennia do vidpovidalnosti za odne pravoporushennia v konteksti finansovoi vidpovidalnosti. *Pryvatne ta publichne pravo*. 2024. № 2. S. 66–72.

6. Pro rynek elektrychnoi enerhii : Zakon Ukrainy vid 13.04.2017 № 2019-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text> (data zvernennia: 04.09.2024).

7. Pro derzhavnyi kontrol za mizhnarodnymi peredachamy tovariv viiskovoho pryznachennia ta podviinoho vykorystannia : Zakon Ukrainy vid 20.02.2003 № 549-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-IV#Text> (data zvernennia: 04.09.2024).

8. Pro vidpovidalnist za pravoporushennia v sferi mistobudivnoi diialnosti : Zakon Ukrainy vid 14.10.1994 № 208/94-VR. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208/94-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 04.09.2024).

9. Podatkovyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 02.12.2010 № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n2349> (data zvernennia: 04.09.2024).

10. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakoniv Ukrainy shchodo zastosuvannia spetsialnykh ekonomichnykh ta inshykh obmezhuvalnykh zakhodiv (sanktsii) : Zakon Ukrainy vid 10.08.2023 № 3317-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3317-20#Text> (data zvernennia: 04.09.2024).

S. V. TEREPA. RESPONSIBILITY IN THE FIELD OF TAXATION ACCORDING TO THE TAX CODE OF UKRAINE

The article highlights the author's position regarding certain aspects of responsibility in the field of taxation. In particular, it is indicated that the concepts of "financial and legal responsibility" and "financial responsibility" are not identical. Also, the approaches of various scientists regarding the interpretation of the specified definitions and their correlation are considered.

It has been established that the Tax Code of Ukraine does not contain a single unified formulation of responsibility in the field of taxation. In particular, the author compiled two tables based on the analysis of the norms of the Tax Code of Ukraine, which relate to the formulation of the concept of responsibility and financial responsibility for tax offenses. It has been found that the norms that determine the responsibility of subjects of tax legal relations are contained not only in special chapter 11 of section II of the Tax Code of Ukraine, but also in some other articles of the code. On this basis, the author singled out 4 groups of subjects of responsibility in the field of taxation, for which the legislator details the procedure for applying the latter outside the limits of Chapter 11, Section II of the Tax Code of Ukraine.

It has been emphasized that in 2023 the Tax Code of Ukraine was amended, according to which tax authorities were given additional powers in the sphere of applying influence measures to violators other than those provided for in Chapter 11 of Section II of the specified Code. In particular, we are talking about the powers of tax authorities to cancel licenses for the production of excise goods, refuse or stop the return of erroneously paid taxes and fees, single contribution for mandatory state social insurance and other payments, refuse to grant installments or postponement of tax debt, as well as refuse or stop the provision of budgetary VAT refunds.

It has been concluded that the Tax Code of Ukraine lacks established terminology regarding the responsibility of subjects of tax legal relations, which can negatively affect both law enforcement practice and the development of the theory of Tax Law and Financial Law of Ukraine as a whole.

Keywords: *responsibility, financial responsibility, financial and legal responsibility, taxation, Tax Code of Ukraine.*

Стаття надійшла до редколегії 24 вересня 2024 року

УДК 347.73

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.113-122

Л. А. Сидорчук,

*канд. юрид. наук, професор,
професор кафедри публічного управління
та адміністрування ННІ неперервної освіти,
Національний авіаційний університет
e-mail: leonid.sydorчук@npp.nau.edu.ua*

ORCID ID 0009-0001-0924-0436;**В. О. Єфіменко,**

*аспірант кафедри фінансового
та податкового права,
Державний податковий університет
e-mail: v.e777555@gmail.com*

ORCID ID 0009-0001-4600-6737

ПОНЯТТЯ «ДЕРЖАВНИЙ ЗОВНІШНІЙ ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ»

В умовах сьогодення зміни системи публічного управління в Україні зумовлюють підвищення в них ролі державного зовнішнього фінансового контролю. Однак на шляху до цього наявний ряд проблем. Однією з проблем є відсутність необхідної нормативної бази державного зовнішнього фінансового контролю. Так, Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» не надає визначення поняттям «державний зовнішній фінансовий контроль», «державний внутрішній фінансовий контроль». Як наслідок, виникають розбіжності в теорії та практиці понятійного апарату, що призводить до певного нерозуміння і двозначності, а саме відбувається змішування понять «державний фінансовий контроль», державний «зовнішній фінансовий контроль», «державний внутрішній фінансовий контроль». З огляду на це важливим є дослідження актуальних підходів до визначення поняття «державний зовнішній фінансовий контроль».

Метою статті є дослідження актуальних підходів до визначення поняття «державний зовнішній фінансовий контроль» та надання власного авторського визначення поняття «державний зовнішній фінансовий контроль».

Для досягнення поставленої цілі застосовано комплексний підхід, що визначає застосування загально- та спеціально-наукових методів дослідження. Під час дослідження сутності фінансового контролю було застосовано метод наукової абстракції. Формально-юридичний метод використано для аналізування норм правових актів. Для формування висновків та пропозицій також застосовувалися методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії.

У статті досліджено визначення поняття «фінансовий контроль». Розглянуто основні погляди науковців до визначення поняття «державний фінансовий контроль». Встановлено, що державний фінансовий контроль поділяється на внутрішній та зовнішній. Запропоновано власне визначення поняття «державний зовнішній фінансовий контроль».

Ключові слова: *контроль, фінансовий контроль, державний фінансовий контроль, державний зовнішній фінансовий контроль, державний внутрішній фінансовий контроль, аудит.*

Постановка проблеми. В умовах сьогодення зміни системи публічного управління в Україні зумовлюють підвищення в них ролі державного зовнішнього фінансового контролю. Однак на шляху до цього наявний ряд проблем. Однією з проблем є відсутність необхідної нормативної бази державного зовнішнього фінансового контролю. Так, Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» не надає визначення поняттям «державний зовнішній фінансовий контроль», «державний внутрішній фінансовий контроль». Як наслідок, виникають розбіжності в теорії та практиці понятійного апарату, що призводить до певного нерозуміння і двозначності, а саме відбувається змішування понять «державний фінансовий контроль», державний «зовнішній фінансовий контроль», «державний внутрішній фінансовий контроль». З огляду на це актуальним є дослідження актуальних підходів до визначення поняття «державний зовнішній фінансовий контроль».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали роботи вчених, які присвятили свої роботи вивченню державного фінансового контролю, а саме: В. А. Бортняк, К. В. Бортняк, Н. Виговська, Н. П. Владімірова, І. Б. Германчук, Л. П. Гладченко, Л. В. Гуцаленко, М. Дяченко, М. М. Коцупратий, Л. А. Савченко, А. Славіцька, В. Ф. Піхоцький, М. В. Петричук, С. Є. Федоров, Я. В. Шашенок та інші. Проте відсутність сучасного комплексного дослідження державного зовнішнього фінансового контролю обумовлює актуальність статті.

Метою статті є дослідження актуальних підходів до визначення поняття «державний зовнішній фінансовий контроль» та надання власного авторського визначення поняття «державний зовнішній фінансовий контроль».

Постановка завдання. Завданням статті є виробити пропозиції щодо вдосконалення визначення поняття «державний зовнішній фінансовий контроль».

Виклад основного матеріалу. Підходи до тлумачення терміна «фінансовий контроль» формувались упродовж еволюційного розвитку суспільства. В умовах сьогодення в науці фінансового права наявні різні підходи до визначення поняття «фінансовий контроль».

Так, М. В. Петричук виокремлює серед наукових позицій два основних аспекти поняття «фінансовий контроль». З одного боку, науковець пропонує фінансовий контроль тлумачити як установлену фінансово-правову діяльність органів фінансового контролю чи їх представників, структурних підрозділів, а також осіб, які уповноважені здійснювати фінансовий контроль, який базується на основі актів чинного законодавства, та встановлює фактичний стан справ на підконтрольному об'єкті відносно його фінансово-господарської

діяльності та надає можливість забезпечити фінансову дисципліну, законність та раціональність у процесі володіння, формування, розподілу, використання грошових активів для соціально-економічного зростання всіх суб'єктів фінансових правових відносин. Тобто фінансовий контроль – це перевірка фінансово-господарських операцій відповідного об'єкта фінансового контролю на відповідність чинному фінансовому законодавству. В іншому аспекті вчений пропонує фінансовий контроль визначати як урегульовану чинним законодавством діяльність державних, галузевих, регіональних органів, саморегульованих організацій, громадськості, суб'єктів господарювання з контролю за дотриманням фінансового планування, своєчасністю і повнотою надходжень до фондів фінансових ресурсів, а також ефективністю й законністю їх використання [1, с. 478].

Поміж іншого, Я. В. Шашенок зауважує, що як правовий інститут у фінансовому праві фінансовий контроль розглядається вченими по-різному: 1) як комплексна система, до якої належать державні та недержавні органи контролю сектору економіки, повноваження яких спрямовані на гарантування економічної безпеки держави та інтересів суспільства; 2) є втіленням державного фінансового контролю без урахування особливостей природи поняття «державний контроль», подвійної природи поняття «контроль», категорії «фінанси» у зв'язку з публічним характером фінансових правових відносин. Вчений наголошує, що різноманіття підходів до тлумачення поняття «фінансовий контроль» пов'язане з тим, що вказаний термін вивчають представники економічної науки та визначають фінансовий контроль як комплексну систему, та представники науки фінансового права, що наголошують на публічній складовій поняття, а саме те, що фінанси виключно є коштами держави і фінансовий контроль визначається як перевірка, є функцією управління [2, с. 136].

Так, С. Є. Федоров пропонує визначати фінансово-правову категорію фінансовий контроль як елемент публічного управління, основне завдання якого є чітко регламентована нормами права діяльність уповноважених органів публічної влади чи місцевого самоврядування з визначення відповідності діяльності об'єктів фінансового контролю чинному законодавству у сфері використання та перерозподілу публічних фондів грошових коштів з метою задоволення певних інтересів держави, територіальних громад та громадян як учасників публічних правовідносин [3, с. 210].

Зі свого боку Л. А. Савченко фінансовий контроль визначає як діяльність органів державної влади та недержавних організацій, які мають відповідні повноваження, що спрямовані на забезпечення законності, фінансової дисципліни, раціональності в ході мобілізації, розподілу й використання фінансових активів держави [4, с. 26].

На думку Л. В. Гуцаленко, М. М. Коцупратого, фінансовим контролем є комплексна, цілеспрямована фінансово-правова діяльність органів фінансового контролю, а також осіб, які мають повноваження на здійснення фінансового контролю, що ґрунтується на нормах чинного законодавства та полягає у встановленні фактичного стану справ на об'єкті фінансового контролю щодо його фінансово-господарської діяльності та має на меті забезпечення законності, фінансової дисципліни і раціональності в процесі формування, розподілу, володіння, використання та відчуження грошових активів для ефективного соціально-економічного розвитку всіх суб'єктів фінансових правових відносин [5, с. 302].

З огляду на вищевизначене пропонуємо під поняттям «фінансовий контроль» розуміти діяльність органів державної влади та осіб, які мають повноваження на здійснення фінансового контролю, спрямована на забезпечення законності, фінансової дисципліни, раціональності в ході мобілізації, розподілу і використання фінансових активів для ефективного економічного розвитку суб'єктів фінансових правовідносин.

Щодо поняття «державний фінансовий контроль», то серед представників науки фінансового права також є різні підходи до його тлумачення.

Так, П. К. Германчук, І. Б. Стефанюк, Н. І. Рубан, В. Т. Александров, О. І. Назарчук визначають державний фінансовий контроль як специфічну функцію державного управління, виконання якої передбачає встановлення правових норм, що регламентують порядок використання суб'єктами господарювання фінансових активів, проведення моніторингу або інших контрольних дій за дотриманням вказаних норм, виявлення правопорушень у частині використання грошових ресурсів, їх усунення, припинення незаконних фінансових операцій і вжиття заходів щодо компенсації збитків, завданих державі, суб'єктам господарювання та громадянам [6, с. 22].

Зі свого боку Л. В. Гуцаленко, М. М. Коцупратий державний фінансовий контроль визначають як різновид фінансового контролю, який проводиться уповноваженими державними органами фінансового контролю та полягає у встановленні фактичного стану справ щодо дотримання вимог чинного законодавства на підконтрольному об'єкті, спрямований на забезпечення законності, фінансової дисципліни та раціонального використання активів під час їх формування, розподілу, володіння, користування та відчуження, а також активів, пов'язаних з пільгами за платежами до бюджетів, державних позабюджетних фондів та кредитами під гарантії Кабінету Міністрів України [5, с. 300].

Також Н. Виговська, О. Стебленко зазначають, що державний фінансовий контроль – це система економічних відносин, які мають на меті забезпечення законності, ефективності, економічної доцільності формування, розподілу і використання фінансових активів держави і суб'єктів місцевого самоврядування з метою ефективного соціально-економічного розвитку держави та окремих регіонів [7, с. 105].

Також Л. П. Гладченко визначає державний фінансовий контроль як регламентовану фінансово-правовими нормами діяльність органів публічної влади та органів місцевого самоврядування, неурядових організацій з метою гарантування законності, ефективності й доцільності, фінансової дисципліни, оптимальності використання та розподілу фінансових активів з метою захисту фінансових інтересів держави, місцевого самоврядування, громадян і суб'єктів управління [8, с. 90].

Так, М. Дяченко наголошує, що державний фінансовий контроль здійснюється на основі визначеної державою системи органів державного фінансового контролю, яка відноситься до складової частини структурних елементів органів фінансового контролю держави і водночас є найбільш вагомим елементом фінансового механізму, який надає можливості державі здійснювати свою фінансову політику [9, с. 62].

Поміж іншого, відповідно до статті 2 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» визначено, що забезпечення державного фінансового контролю здійснюється органом державного фінансового контролю через

проведення державного фінансового аудиту, інспектування, перевірки закупівель і моніторингу закупівлі. Однак варто зауважити, що у вказаному Законі взагалі відсутнє чітке та належне визначення поняття «державний фінансовий контроль», а також не використовуються поняття «державний зовнішній фінансовий контроль» чи «державний внутрішній фінансовий контроль». З огляду на це виникає проблема наявності подвійного тлумачення та неоднозначного застосування як у теорії, так і на практиці вказаних понять. Як наслідок, поняття «фінансовий контроль» у наукових працях часто трактується надто широко й суб'єктивно, без єдиного підходу в практичному застосуванні [10].

Згідно зі статусом та правовідносинами об'єкта фінансового контролю з контролером під час процесу управління бюджетним процесом державний фінансовий контроль поділяється на два основних види: 1) державний зовнішній фінансовий контроль, що проводиться на всіх етапах бюджетного процесу, коли об'єкт і предмет фінансового контролю не належать до сфери управління органу фінансового контролю; 2) державний внутрішній фінансовий контроль, що проводиться на всіх стадіях бюджетного процесу, коли об'єкт і предмет фінансового контролю належать до сфери управління органу фінансового контролю. Тобто фінансовий контроль проводиться в самій галузі чи установі, основним завданням якого є забезпечити належний рівень економії, ефективності й результативності діяльності, достовірність фінансової, статистичної та управлінської звітності, дотримання встановлених законодавством вимог [11, с. 155].

Так, державний фінансовий контроль поділяється на зовнішній та внутрішній. Державний зовнішній фінансовий контроль є системою контролювальних заходів, цілеспрямованих на перевірку функціонування внутрішнього фінансового контролю, незалежний від процесу безпосереднього управління державними фінансовими ресурсами. Також зовнішній державний аудит належить до системи зовнішнього фінансового контролю за суб'єктами здійснення на рівні публічності (громадський контроль). Як зауважує А. Славіцька, державний зовнішній фінансовий контроль визначається як державний контроль за діяльністю виконавчої влади у сфері розпорядження публічними фінансами і власністю, що здійснюється органами, незалежними від неї, формується законодавчою гілкою влади щодо будь-якого відомства, що здійснюється нібито «ззовні» державними і недержавними органами фінансового контролю [12].

Н. П. Владімірова зробила висновки, що, спираючись на європейський підхід, чинна національна система державного фінансового контролю представлена у вигляді моделі, в якій найвищий рівень займає державний зовнішній фінансовий контроль, який проводиться від імені парламенту – законодавчої гілки влади. Державний зовнішній фінансовий парламентський контроль проводиться Рахунковою палатою у вигляді фінансового аудиту, аудиту ефективності, експертизи, аналізу та інших контрольних заходів – постійно чинним органом фінансового контролю, який організований і функціонує при Верховній Раді України і є підзвітним їйому [13, с. 51].

Також В. Ф. Піхоцький державний зовнішній фінансовий контроль визначає як спеціальний контроль, оскільки в органи, які створені поза системою виконавчої влади та проводять фінансовий контроль, функція контролю – основна, не змішана з іншими

функціями, такими як організація та управління публічними коштами. У світовій практиці акцент робиться саме на незалежному, тобто зовнішньому державному фінансовому контролю, і в цьому аспекті вживається термін «зовнішній аудит», отже, наявна певна невизначеність щодо відмінності понять державного аудиту та контролю. Вчений зауважує, що зовнішній незалежний державний фінансовий контроль у більшості країн світу виконують незалежні органи, відокремлені від уряду. В Україні такий контроль має здійснювати Рахункова палата України, яка за своєю природою є зовнішнім органом, тобто незалежним від безпосереднього управління публічними фінансовими ресурсами та їх контролю з боку уряду України. Рахункова палата інформує про результати своєї роботи Верховну Раду України, Президента, Кабінет Міністрів України, а через засоби масової інформації – усе суспільство. Основне призначення зовнішнього фінансового контролю – формування об'єктивного уявлення про стан системи державних фінансів та його висвітлення суспільству. Зважаючи на вказані обставини, усі спроби штучного об'єднання внутрішнього і зовнішнього державного фінансового контролю чи їх підпорядкування є недоцільними [14, с. 17].

Водночас В. А. Бортняк, К. В. Бортняк визначають, що державний зовнішній фінансовий контроль (аудит) забезпечується Рахунковою палатою через здійснення фінансового аудиту, аудиту ефективності, експертизи, аналізу й інших контрольних заходів та полягає в перевірці, аналізі та оцінюванні правильності ведення, повноти обліку й достовірності звітності щодо надходжень і витрат бюджету, установленні фактичного стану справ щодо цільового використання бюджетних коштів, дотримання законодавства під час здійснення операцій з бюджетними коштами [15, с. 30].

С. Є. Гребень резюмує, що державний зовнішній фінансовий контроль проводиться визначеними Конституцією України та незалежними конституційними органами в межах наданих їм конституційних повноважень [16, с. 106].

Варто зауважити, що К. Е. Косяченко наголошує, що зовнішній фінансовий контроль є важливим чинником захисту суспільства, оскільки допомагає забезпечити відповідальність влади перед суспільством. Запровадження контролю є невід'ємною складовою частиною управління публічними фінансами, яка гарантує відповідальний і підзвітний характер державного управління. Для демократичного суспільства важливі всі ланки організації державного фінансового контролю – зовнішній та внутрішній. Учений зауважує, що державний зовнішній фінансовий контроль – це спеціальний контроль, який проводять органи, створені поза системою виконавчої влади та основним завданням є здійснення вказаного виду контролю [17, с. 244].

Також І. І. Попадинець під державним зовнішнім фінансовим контролем визначає фінансовий контроль, що проводиться функціонально та організаційно незалежними у своїй діяльності від виконавчих органів державної влади, спеціально створеними законодавчою (представницькою) владою органами за своєчасним виконанням дохідних та видаткових статей державного бюджету, позабюджетних фондів за обсягом, структурою, цільовим призначенням та ефективністю. Також зовнішній державний фінансовий контроль визначається як контроль, що проводиться органом, зовнішнім відносно іншого органу влади, відомства, організації, що не входить до його структури [18, с. 225].

В. В. Поліщук за відношенням до об'єкта фінансового контролю державний фінансовий контроль поділяє на внутрішній, який застосовується керівниками організацій для забезпечення дотримання законності та ефективності використання бюджетних коштів, щодо діяльності бюджетної установи та її підвідомчих установ, та зовнішній. Внутрішній державний фінансовий контроль ще представляють як урядовий або відомчий контроль, що здійснюється Міністерством фінансів України, Фондом державного майна тощо. Зовнішній фінансовий контроль розглядається з точки зору різновиду фінансового контролю, який здійснюється уповноваженими органами або особами-незалежними аудитором, коли об'єкт контролю не належить до сфери управління суб'єкта контролю. В Україні органами зовнішнього державного фінансового контролю є Рахункова палата України як вищий орган зовнішнього фінансового контролю [19, с. 148].

Висновки. Отже, з огляду на вищевикладене державний фінансовий контроль поділяється на державний внутрішній фінансовий контроль (відомчий, урядовий) і державний зовнішній фінансовий контроль. Під державним зовнішнім фінансовим контролем пропонуємо визначати цілеспрямовану діяльність незалежного органу фінансового контролю, створеного законодавчим органом, спрямовану на забезпечення законності, фінансової дисципліни, раціональності в ході мобілізації, розподілу і використання фінансових активів держави через здійснення фінансового аудиту, аудиту ефективності, експертизи, аналізу й інших контрольних заходів. Також пропонуємо внести зміни до статті 2 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» та закріпити на законодавчому рівні визначення поняття «державний зовнішній фінансовий контроль».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Петричук М. В. Поняття та основні завдання державного фінансового контролю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 476–479.
2. Шашенко Я. В. Поняття державного фінансового контролю в законодавстві України. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 135–139.
3. Федоров С. Є. Фінансовий контроль як абстрактна категорія фінансового права: проблеми сприйняття. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 4. С. 207–211.
4. Савченко Л. А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні : монографія. Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. 407 с.
5. Гуцаленко Л. В., Коцупатрий М. М. Формування економічної сутності державного фінансового контролю. *Збірник наукових праць Вінницького ДАУ*. 2008. Вип. 36. С. 300–305.
6. Державний фінансовий контроль: ревізія та аудит / Германчук І. Б., Стефанюк Н. І., Рубан В. Т., Александров О. І. Київ : НВП «АВТ», 2004. 424 с.
7. Виговська Н., Стеблянюк О. Державний фінансовий контроль у системі регулювання земельних відносин. *Галицький економічний вісник*. 2012. № 4(37). С. 104–111.
8. Гладченко Л. П. Державні фінанси в умовах інституційних трансформацій суспільства. *Фінанси, облік та аудит*. 2014. Вип. 2. С. 20–33.

9. Дяченко М. Державний фінансовий контроль в контексті посилення дієвості бюджетної політики стимулювання регіонального розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Економіка*. 2014. Вип. 1. С. 99–104.

10. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26 січня 1993 р. № 2939-ХІІ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text> (дата звернення: 26.09.2024).

11. Державний фінансовий контроль у публічному управлінні : навч. посібн. / колектив авторів ; за ред. В. М. Русіна та Б. С. Шулюк. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 214 с.

12. Славіцька А. Зовнішній та внутрішній державний фінансовий контроль. URL : <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/04/270.pdf> (дата звернення: 26.09.2024).

13. Владімірова Н. П. Напрями реформування державного фінансового контролю задля забезпечення фінансової безпеки суб'єктів господарювання. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. №16. С. 46–52.

14. Піхоцький В. Ф. Система державного фінансового контролю в Україні: концептуальні засади теорії та практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук. Львів, 2015. 530 с.

15. Бортняк В. А., Бортняк К. В. Зовнішній фінансовий контроль за дотриманням бюджетного законодавства у Державному бюро розслідувань. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Сер. Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70), № 2. С. 28–33.

16. Гребень С. Є. Види, форми та методи державного фінансового контролю: сутність та принципові відмінності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 22. С. 103–108.

17. Косяченко К. Е. Вплив органів державної влади на стан фінансової дисципліни в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 243–246.

18. Попадинець І. І. Визначення організаційно-правових форм фінансового контролю: проблемні питання теорії та практики. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 222–227.

19. Поліщук В. В. Напрямки удосконалення системи державного фінансового контролю: впровадження стратегічного аудиту. *Публічне управління: теорія та практика*. 2014. Вип. 1. С. 145–149.

REFERENCES

1. Petrychuk M. V. (2022). Poniattia ta osnovni zavdannia derzhavnoho finansovoho kontroliu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal* [in Ukrainian].

2. Shashenok Ya. V. (2016). Poniattia derzhavnoho finansovoho kontroliu v zakonodavstvi Ukrainy. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* [in Ukrainian].

3. Fedorov S. Ye. (2017). Finansovyi kontrol yak abstraktna katehoriia finansovoho prava: problemy spryiniattia. *Porivnialno-analitychne pravo* [in Ukrainian].

4. Savchenko L. A. (2001). Pravovi problemy finansovoho kontroliu v Ukraini : monohrafiia. Irpin : Akademiia derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy [in Ukrainian].

5. Hutsalenko L. V., Kotsupatryi M. M. (2008). Formuvannia ekonomichnoi sutnosti derzhavnoho finansovoho kontroliu. *Zbirnyk naukovykh prats Vinnytskoho DAU* [in Ukrainian].

6. Derzhavnyy finansovyj kontrol: reviziia ta audyt / Hermanchuk I. B., Stefaniuk N. I., Ruban V. T., Aleksandrov O. I. Kyiv: NVP «AVT», 2004 [in Ukrainian].
7. Vyhovska N., Steblianko O. (2012). Derzhavnyi finansovyj kontrol u systemi rehuliuвання zemelnykh vidnosyn. *Halyskyi ekonomichnyi visnyk* [in Ukrainian].
8. Hladchenko L. P. (2014). Derzhavni finansy v umovakh instytutitsiynnykh transformatsiij suspilstva. *Finansy, oblik ta audyt* [in Ukrainian].
9. Diachenko M. (2014). Derzhavnyy finansovyj kontrol v konteksti posylennia diievosti biudzhethnoї polityky stymuliuвання rehionalnoho rozvytku. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ser. Ekonomika* [in Ukrainian].
10. Pro osnovni zasady zdiysnennia derzhavnogo finansovoho kontroliu v Ukraїni : Zakon Ukrainy vid 26 sichnia 1993 r. No 2939-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text> (data zvernennia: 26.09.2024) [in Ukrainian].
11. Derzhavnyy finansovyj kontrol u publicnomu upravlinni: navch. posibn. / kolektyv avtoriv ; za red. V. M. Rusina ta B. S. Shuliuk. Ternopil : Osadtsa Yu. V., 2018 [in Ukrainian].
12. Slavitska A. Zovnishnii ta vnutrishnii derzhavnyi finansovyj kontrol. URL : <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/04/270.pdf> (data zvernennia: 26.09.2024) [in Ukrainian].
13. Vladimirova N. P. (2016). Napriamy reformuvannia derzhavnogo finansovoho kontroliu zadlia zabezpechennia finansovoi bezpeky subiektiv hospodariuvannia. *Investytsii: praktyka ta dosvid* [in Ukrainian].
14. Pikhotskyi V. F. (2015). Systema derzhavnogo finansovoho kontroliu v Ukraїni: kontseptualni zasady teorii ta praktyky : avtoref. dys. ... d-ra ekon. nauk. Lviv [in Ukrainian].
15. Bortniak V. A., Bortniak K. V. (2020). Zovnishniy finansovyj kontrol za dotrymanniam biudzhethnoho zakonodavstva u Derzhavnomu biuro rozsliduvan. *Vcheni zapysky Tavriyskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Ser. Yurydychni nauky* [in Ukrainian].
16. Hreben S. Ye. (2017). Vydy, formy ta metody derzhavnogo finansovoho kontroliu: sutnist ta pryntsyповi vidminnosti. *Investytsii: praktyka ta dosvid* [in Ukrainian]
17. Kosiachenko K. E. (2020). Vplyv orhaniv derzhavnoi vlady na stan finansovoi dystsypliny v Ukrainy. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal* [in Ukrainian].
18. Popadynets I. I (2018). Vyznachennia orhanizatsiyno-pravovykh form finansovoho kontroliu: problemni pytannia teorii ta praktyky. *Pravo i suspilstvo* [in Ukrainian].
19. Polishchuk V. V. (2014). Napriamky udoskonalennia systemy derzhavnogo finansovoho kontroliu: vprovadzhennia stratehichnoho audytu. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka* [in Ukrainian].

L. A. SYDORCHUK, V. O. YEFIMENKO. THE CONCEPT OF «STATE EXTERNAL FINANCIAL CONTROL»

Introduction. *In today's conditions, changes in the system of public administration in Ukraine lead to an increase in the role of state external financial control. However, there are a number of problems on the way to this. One of the problems is the absence of the necessary regulatory framework of state external financial control. Thus, the Law of Ukraine "On the Basic Principles of State Financial Control in Ukraine" does not define the terms "state*

external financial control" and "state internal financial control". As a result, there are disagreements in the theory and practice of the conceptual apparatus, which leads to a certain misunderstanding and ambiguity, namely, the concepts of "state financial control", "state external financial control", "state internal financial control" are mixed up. In view of this, the research of current approaches to the definition of the concept of "state external financial control" is relevant.

Purpose. *The purpose of the article is to research current approaches to the definition of the concept of "state external financial control" and to provide the author's own definition of the concept of "state external financial control".*

Methods. *To achieve the set goal, a comprehensive approach was applied, which determines the application of general and special scientific research methods. When studying the essence of financial control, the method of scientific abstraction was applied. The formal legal method was used to analyze the norms of legal acts. Methods of analysis, synthesis, induction, deduction, analogy were also used to form conclusions and proposals.*

Results. *The article examines the definition of the concept of "financial control". The main views of scientists on the definition of the concept of "state financial control" are considered. It was established that state financial control is divided into internal and external. A proper definition of the concept of "state external financial control" is proposed.*

Conclusion. *Therefore, in view of the above, state financial control is divided into state internal financial control (departmental, governmental) and state external financial control. Under state external financial control, we propose to define the purposeful activity of an independent financial control body, created by the legislative body, aimed at ensuring legality, financial discipline, rationality in the course of mobilization, distribution and use of state financial assets by means of financial audit, performance audit, expertise, analysis and other control measures. We also propose to make changes to Article 2 of the Law of Ukraine "On the Basic Principles of State Financial Control in Ukraine" and to fix the definition of "state external financial control" at the legislative level.*

Keywords: *control, financial control, state financial control, state external financial control, state internal financial control, audit.*

Стаття надійшла до редколегії 2 жовтня 2024 року

УДК 342.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.123-133

О. О. Шарандін,

аспірант,

Державний податковий університет

e-mail: Alex.Sharandin@gmail.com

ORCID ID 0009-0001-9114-5365

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ ТА ЗАКОРДОННИХ ДЕРЖАВАХ (ПРАКТИКА ПОЛЬЩІ ТА НІМЕЧЧИНИ)

Стаття присвячена питанням визначення фінансово-правового статусу політичних партій в Україні та закордонних державах. Наголошено, що хоча система регулювання фінансування партій в Україні має досить міцну законодавчу базу, її ефективне функціонування потребує вдосконалення. Підкреслено, що посилення прозорості, вдосконалення механізмів перевірки та покарання за порушення є критично важливими для мінімізації корупційних ризиків та забезпечення чесною конкуренцією політичних сил. Зазначено, що особливістю фінансово-правового статусу політичних партій у Польщі є окрема система фінансування виборчих кампаній. Зокрема, це законодавчо визначені обмеження на розмір витрат на кампанії, що дає змогу уникнути ситуацій, коли великі політичні партії можуть домінувати виключно завдяки своїм фінансовим ресурсам. Така практика забезпечує більш рівні умови для всіх учасників виборчого процесу. Незважаючи на прогресивну систему фінансування, польські політичні партії все ще стикаються з певними викликами. Основними проблемами є спроби прихованого фінансування через підставних осіб або організації, недостатній рівень громадського контролю за використанням коштів, а також періодичні скандали, пов'язані з порушеннями фінансових правил під час виборчих кампаній. Німецьке законодавство також установлює обмеження на пожертви з боку іноземних держав, організацій або фізичних осіб. Політичні партії не мають права приймати фінансову підтримку від іноземних урядів або міжнародних організацій, що зумовило запобігти впливу на внутрішню політику країни. Державні субсидії не можуть перевищувати розміру доходів від приватних джерел, що забезпечує баланс між державним і приватним фінансуванням. Фінансування політичних партій у Польщі є прикладом збалансованої моделі, що поєднує державну підтримку та приватні пожертви, водночас значну увагу приділяючи прозорості та підзвітності партійної діяльності. Фінансування політичних партій у Німеччині

базується на принципах прозорості, рівності можливостей для участі в політичній боротьбі та чіткого контролю за витратами, що сприяє розвитку демократичного політичного процесу.

Ключові слова: громадянське суспільство, політична партія, фінансово-правовий статус, внески та пожертви, контроль, вибори.

Постановка проблеми. Процес реформування соціальної системи нашого суспільства є складним і багатовимірним. Багато питань, пов'язаних із розробкою стратегії побудови правової держави та громадянського суспільства, досі залишаються невирішеними. Це особливо стосується дискусій щодо різного розуміння природи взаємозв'язків між суспільством і державою, а також між ними та окремою особистістю. Важливою є також проблема формування спільної правової основи, що поєднує інтереси всіх сторін та забезпечує вироблення спільної мети.

Наразі Україна перебуває на етапі адаптації до права як основного нормативного регулятора суспільної поведінки. Правова система країни продовжує формуватися досить непослідовно, через проби та помилки, і на сьогодні має певні проблеми розвитку. Особливо це стосується діяльності партійних структур, які стикаються з викликами у правовій сфері.

Державне фінансування статутної діяльності політичних партій, відповідно до внесених змін до Закону України «Про політичні партії в Україні», розпочалося з третього кварталу 2016 року. 2016–2019 рр. право на отримання державного фінансування статутної діяльності мали 6 політичних партій. Національне агентство 2016 року забезпечило реалізацію вимоги Закону України «Про політичні партії в Україні» щодо надання державного фінансування статутної діяльності політичних партій на суму 167 647,625 тис. гривень. 2020 року, відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні», право на отримання державного фінансування мають п'ять політичних партій, які в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року отримали не менше ніж п'ять відсотків голосів виборців: «Слуга Народу», «Опозиційна платформа – За життя», «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», «Європейська Солідарність», «ГОЛОС». За бюджетною програмою «Фінансування статутної діяльності політичних партій» Національному агентству 2020 року затверджено видатки в обсязі 283 530,9 тис. гривень [1].

Фінансово-правовий статус політичних партій в Україні є однією з ключових складових забезпечення їхньої діяльності та впливу на політичні процеси в країні. Важливість регулювання фінансування партій полягає в тому, щоб забезпечити їхню прозорість, підзвітність та запобігти можливим корупційним ризикам, що можуть вплинути на політичне життя.

Метою статті є дослідження питання порівняльно-правових аспектів визначення фінансово-правового статусу політичних партій в Україні та закордонних державах задля пошуку можливих способів вирішення проблемних питань у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам дослідження фінансово-правового статусу політичних партій присвячено праці таких вітчизняних науковців: І. С. Козій [2], Ю. О. Остапець, К. Т. Червняк, О. М. Кеменяш [3; 4], С. М. Охонько [5], І. Поліщук [6], М. В. Сізокрилов [7].

Шарандін О. О. Порівняльно-правові аспекти визначення фінансово-правового статусу політичних партій в Україні та закордонних державах (практика Польщі та Німеччини)

Однак проблеми порівняльно-правових аспектів визначення фінансово-правового статусу політичних партій в Україні та закордонних державах залишаються й досі дискусійними.

Виклад основного матеріалу. Політичні партії є одними з ключових інституцій громадянського суспільства, які відіграють важливу роль у формуванні демократичних процесів та функціонуванні держави. Вони є механізмом вираження інтересів різних соціальних груп, сприяють політичній соціалізації громадян, формують та реалізують політичні програми, а також забезпечують зв'язок між суспільством і владою.

Діяльність політичних партій як частини інституцій громадянського суспільства полягає у представленні різних політичних поглядів та ідеологій, що дає змогу громадянам брати участь у виборах і прийнятті рішень на державному рівні. Партії формують політичну культуру, сприяють підвищенню рівня громадської активності та свідомості, що є основою для розбудови ефективної та стабільної демократії.

Крім того, політичні партії виконують функцію соціального контролю та політичного оновлення. Вони допомагають інтегрувати громадські запити в державну політику, забезпечуючи таким чином відповідність дій уряду інтересам різних соціальних груп. Через внутрішню конкуренцію між партіями з'являються нові ідеї та програми, що дає можливість адаптувати політичну систему до змін у суспільстві.

Однак для ефективного функціонування політичних партій як інститутів громадянського суспільства необхідні прозорі механізми фінансування, демократична внутрішньопартійна структура та підзвітність громадськості. Це знижує ризики політичної корупції та олігархічного впливу, забезпечуючи справедливу конкуренцію на політичній арені.

Так, політичні партії не лише впливають на розвиток держави, але й сприяють розбудові громадянського суспільства, будучи посередником між державою та суспільством, забезпечуючи плюралізм думок, активну участь громадян у політичних процесах та впровадження демократичних стандартів у всі сфери суспільного життя.

Потрібно погодитися з наступною тезою вченого-філософа О. О. Гернего: «Основною метою громадянського суспільства є забезпечення умов для втілення ідеї соціальної справедливості в умовах переходу до інформаційного суспільства, яке є початковим етапом антропогенної цивілізації. Відповідно, інтеграція до Європи пов'язана зі створенням ефективних механізмів для реалізації різних інтересів, формування культурно-історичних суб'єктів і побудови громадянського суспільства» [8].

Внутрішнім ідеалом такого суспільства повинен стати принцип справедливості. Практичне забезпечення справедливості можливе лише за умов існування такого ефективного механізму, яким є засоби позитивного правового регулювання та узгодження приватних і публічних інтересів.

У цьому контексті погоджуємося зі словами Н. В. Філик, що формування громадянського суспільства неможливе без належної розробки концепції взаємодії держави і громадянського суспільства, а також без аналізу стану правового забезпечення діяльності основних інститутів громадянського суспільства. Досвід розвинутих країн світу підтверджує, що розвиток громадянського суспільства здійснюється на основі саморегуляції, а його члени намагаються обмежити вплив держави на процеси, які в ньому відбуваються.

Однак в умовах, коли інститути громадянського суспільства ще не є самодостатніми, держава повинна сприяти становленню структур громадянського суспільства, суттєву частку повноважень яких з часом мають виконувати органи місцевого самоврядування, громадські організації і політичні партії та інші форми самоорганізації громадян. Визнаючи, що державно-правові засади мають значний вплив на формування громадянського суспільства, варто зазначити, що рівень цього впливу з боку держави може бути неоднаковим. Наприклад, на етапі створення ключових інститутів громадянського суспільства державний вплив є більш відчутним, ніж на стадії, коли ці інститути вже ефективно функціонуватимуть і не потребуватимуть значної підтримки з боку держави [9].

Так, за словами С. О. Кириченко, громадянське суспільство – це соціальний фундамент держави й одночасно соціальне середовище, в якому функціонує держава. «Можна виділити два загальних підходи до характеристики громадянського суспільства в контексті явища держави. Перший виходить з того, що громадянське суспільство є певним станом соціуму. За цим підходом громадянське суспільство – це продукт розвитку держави, в якій політично забезпечені та юридично закріплені основні права й свободи індивіда. Таке трактування громадянського суспільства зводить його до ідеї правової держави, а саме громадянське суспільство розглядається як феномен буржуазної цивілізації. Другий підхід вбачає громадянське суспільство як особливу позадержавну сферу, систему незалежних від держави відносин та інститутів. У межах цього підходу існують два погляди на поєднання «політичного» і «соціального» в системі інститутів громадянського суспільства. Одна визначає громадянське суспільство таким, інституційною основою якого є соціальні групи, організації і рухи «неполітичного характеру». Інша в межах цього підходу розглядає громадянське суспільство як «політичний феномен», оскільки в ньому присутні не лише соціально-економічні, а й політичні аспекти. Згідно з цим підходом інституційна структура громадянського суспільства охоплює не тільки соціальні рухи та інші непартійні громадські організації, але також і політичні партії, як зазначає автор. Саме остання точка зору, на думку С. О. Кириченко, більш точно відображає реальну суспільно-політичну картину [10].

Держава гарантує політичним партіям право на кошти та інше майно для здійснення своїх статутних завдань. Політичні партії, відповідно до законодавства, є неприбутковими організаціями. Для практичного здійснення своїх статутних завдань мають право володіти, користуватися та розпоряджатися рухомим і нерухомим майном, коштами, обладнанням, транспортом, набуття яких не забороняється законами України. Також політичні партії можуть орендувати (мати на іншому праві користування) необхідне рухоме та нерухоме майно [11].

Надання матеріальної та фінансової підтримки політичним партіям здійснюється у формі внесків на підтримку партій; державного фінансування статутної діяльності політичних партій у порядку, встановленому цим та іншими законами України [11].

Внеском на підтримку політичної партії є грошові кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги, позики (кредити), нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального або негрошового характеру, зокрема членські внески членів політичної партії, спонсорство третіми особами заходів чи іншої діяльності на підтримку партії,

товари, роботи, послуги, надані або отримані безоплатно чи на пільгових умовах (за ціною, нижчою за ринкову вартість ідентичних або подібних робіт, товарів та послуг на відповідному ринку), отримані політичною партією, її місцевою організацією, яка в установленому порядку набула статусу юридичної особи [11].

Незважаючи на наявність законодавчо встановленої системи контролю за фінансуванням політичних партій в Україні, на практиці вони продовжують стикатися з численними труднощами в цій сфері. Однією з основних проблем є низький рівень прозорості щодо пожертв і витрат. Невідоме походження фінансових надходжень може створювати умови для корупційних схем і маніпуляцій.

Поширеною проблемою є використання підставних осіб для здійснення пожертв, що дає змогу впливовим олігархічним структурам фінансово підтримувати певні політичні партії, приховуючи свій інтерес. Такий підхід ускладнює контроль за джерелами фінансування та порушує принцип рівних умов для всіх політичних сил.

Досвід проведення виборів в Україні продемонстрував, що чинне законодавство не забезпечує належного контролю за витрачанням коштів виборчих фондів політичних партій та блоків. Відсутність незалежного аудиту їх фінансової діяльності ставить під сумнів прозорість та підзвітність цих сил перед суспільством. Контроль за можливими тіншовими фінансовими потоками ускладнюється тим, що закон не зобов'язує повністю розкривати всі надходження та витрати, а також не передбачає публікації достовірних фінансових звітів. У результаті офіційні джерела фінансування виборчих фондів залишаються єдиною доступною інформацією для громадськості [12].

Державне фінансування політичних партій у кінцевому рахунку сприяло підвищенню їх фінансових, організаційних і кадрових можливостей, дало змогу урізноманітнити джерела фінансування, зменшило залежність від великих донорів та знизило корупційні ризики в політиці завдяки зменшенню впливу приватних спонсорів. Це також допомогло компенсувати скорочення кількості членів партій та відповідних членських внесків, переорієнтувавши їх діяльність з пошуку фінансування на внутрішній розвиток.

Так, було створено умови для чесної політичної конкуренції та появи нових партій. Законодавчо було запроваджено не лише державне фінансування, але й щоквартальну звітність партій, обмеживши максимальні внески від фізичних і юридичних осіб, а також передбачивши адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення строків подання звітів, надання недостовірної інформації або порушення порядку отримання фінансування. Завдяки цьому закону відповідальність політичних партій за різні порушення стала чіткішою. Отже, державне фінансування партій є важливим механізмом забезпечення прозорості їх фінансової діяльності.

Корупційні ризики, пов'язані з непрозорим фінансуванням, також загрожують демократичним засадам держави. Коли певні політичні сили отримують приховану фінансову підтримку від великих бізнес-структур, це може призвести до впливу цих структур на прийняття рішень та формування державної політики в інтересах вузького кола осіб, а не суспільства загалом. Незважаючи на існування інструментів для контролю, таких як обов'язкове подання фінансових звітів та перевірка їх Національним агентством з питань запобігання корупції, реальні виклики залишаються.

Недостатність технічних і людських ресурсів, складність виявлення схем прихованого фінансування та загальна недостатня прозорість процесу фінансування політичних партій суттєво знижують ефективність цього контролю. Так, хоча система регулювання фінансування партій в Україні має досить міцну законодавчу базу, її ефективне функціонування потребує вдосконалення. Посилення прозорості, вдосконалення механізмів перевірки та покарання за порушення є критично важливими для мінімізації корупційних ризиків та забезпечення чесної конкуренції політичних сил.

Якщо розглядати питання визначення фінансово-правового статусу політичних партій під компаративістським кутом зору, то стає очевидним подібність обраної в Україні моделі до практик держав-членів ЄС.

Так, у Польщі питання фінансування політичних партій врегульовано Законом від 27 червня 1997 року «Про політичні партії» (Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych). Цей закон встановлює основи функціонування політичних партій, порядок їх реєстрації, а також визначає правила державного фінансування, прозорості фінансової діяльності та контролю за витратами [13].

Також фінансування виборчих кампаній регулюється окремим Законом від 5 січня 2011 року «Про вибори до Сейму і Сенату Республіки Польща» (Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. Kodeks wyborczy), який встановлює правила використання коштів під час виборчих кампаній, обмеження на витрати та механізми контролю [14].

Фінансування політичних партій у Польщі регулюється законодавчими актами, що спрямовані на забезпечення прозорості та підзвітності партійної діяльності, а також на запобігання корупційним ризикам. Особливістю польської системи є поєднання державного та приватного фінансування, що дає змогу підтримувати політичну конкуренцію і знизити залежність партій від великих донорів.

Однією з ключових характеристик фінансування партій у Польщі, як і України, є державна підтримка партій, які отримали певну кількість голосів на парламентських виборах. Державне фінансування розподіляється пропорційно до результатів виборів, що дає можливість не тільки великим, але й меншим партіям отримати стабільне джерело доходів для своєї діяльності. Це забезпечує плюралізм у політичному середовищі та сприяє розвитку нових політичних сил.

Державні кошти можуть бути використані на різні цілі, пов'язані з діяльністю партій, охоплюючи фінансування виборчих кампаній, організаційну діяльність, навчальні програми та інші заходи. Водночас держава здійснює суворий контроль за використанням цих коштів, що передбачає обов'язкове звітування та аудит.

Польське законодавство також дає змогу політичним партіям отримувати фінансування з приватних джерел, охоплюючи пожертви від фізичних та юридичних осіб. Однак, щоб уникнути надмірного впливу корпоративних структур, існують чіткі обмеження на розмір пожертв. Так, приватні особи можуть робити внески лише в межах установлених лімітів, і всі пожертви мають бути задекларовані та включені до звітів партій. Пожертви від іноземних фізичних і юридичних осіб заборонені, що зменшує ризики зовнішнього впливу на внутрішню політику країни.

Фінансові операції партій підлягають постійному контролю з боку відповідних державних органів. Політичні партії зобов'язані щорічно подавати фінансові звіти до Державної виборчої комісії (Państwowa Komisja Wyborcza), яка перевіряє правильність використання коштів та дотримання законодавства. У разі порушень, охоплюючи недостовірні дані або перевищення лімітів на пожертви, до партій можуть бути застосовані серйозні санкції, аж до втрати права на державне фінансування.

Питання фінансування політичних партій у Німеччині регулюється «Законом про політичні партії» (Parteiengesetz) [15], який був ухвалений 1967 року. Фінансування політичних партій у Німеччині є однією з важливих складових політичної системи, яка спрямована на забезпечення демократичної діяльності партій та їх незалежності від великих приватних донорів. Основними джерелами фінансування політичних партій у Німеччині є державні субсидії, членські внески, пожертви від фізичних та юридичних осіб, а також доходи від партійної діяльності.

Німеччина запровадила систему державного фінансування політичних партій для забезпечення рівних умов участі в політичному процесі. Основний законодавчий акт, що регулює це питання, – це Закон про політичні партії (Parteiengesetz). Державні субсидії розподіляються між партіями відповідно до результатів виборів, де враховується кількість отриманих голосів. Важливою умовою для отримання державного фінансування є подолання 0,5 % порога на федеральних виборах або 1 % на виборах до земельних парламентів.

Членські внески є значним джерелом доходів для політичних партій. Вони надходять від громадян, які є активними членами партій, і допомагають підтримувати їхню щоденну діяльність. Пожертви зі свого боку також відіграють значну роль. Проте закон передбачає чіткий контроль за їхнім використанням. Політичні партії зобов'язані декларувати всі пожертви, які перевищують 10 000 євро. Пожертви понад 50 000 євро повинні бути негайно опубліковані в офіційній газеті Бундестагу.

Німецьке законодавство також установлює обмеження на пожертви з боку іноземних держав, організацій або осіб. Політичні партії не мають права приймати фінансову підтримку від іноземних урядів або міжнародних організацій, що зумовило запобігти впливу на внутрішню політику країни. Державні субсидії не можуть перевищувати розміру доходів від приватних джерел, що забезпечує баланс між державним і приватним фінансуванням.

Політичні партії в Німеччині зобов'язані щороку подавати детальні фінансові звіти, які містять інформацію про всі джерела фінансування, витрати та активи. Ці звіти перевіряються Федеральним конституційним судом, який має повноваження накладати штрафи на партії в разі порушень. Прозорість у фінансуванні є однією з ключових умов для запобігання корупції та збереження довіри громадян.

Висновки. Особливістю фінансово-правового статусу політичних партій у Польщі є окрема система фінансування виборчих кампаній. Зокрема, це законодавчо визначені обмеження на розмір витрат на кампанії, що дає змогу уникнути ситуацій, коли великі політичні партії можуть домінувати виключно завдяки своїм фінансовим ресурсам. Така практика забезпечує більш рівні умови для всіх учасників виборчого процесу.

Незважаючи на прогресивну систему фінансування, польські політичні партії все ще стикаються з певними викликами. Основними проблемами є спроби прихованого фінансування через підставних осіб або організації, недостатній рівень громадського контролю за використанням коштів, а також періодичні скандали, пов'язані з порушеннями фінансових правил під час виборчих кампаній. Німецьке законодавство також установлює обмеження на пожертви з боку іноземних держав, організацій або осіб. Політичні партії не мають права приймати фінансову підтримку від іноземних урядів або міжнародних організацій, що зумовило запобігти впливу на внутрішню політику країни. Державні субсидії не можуть перевищувати розміру доходів від приватних джерел, що забезпечує баланс між державним і приватним фінансуванням.

Фінансування політичних партій у Польщі є прикладом збалансованої моделі, що поєднує державну підтримку та приватні пожертви, водночас значну увагу приділяючи прозорості та підзвітності партійної діяльності. Ця система дає змогу зміцнювати демократичні процеси та забезпечує справедливу політичну конкуренцію, хоча ще є потреба у вдосконаленні контролю та подальшому зниженні ризиків зловживань. Так само і фінансування політичних партій у Німеччині базується на принципах прозорості, рівності можливостей для участі в політичній боротьбі та чіткого контролю за витратами, що сприяє розвитку демократичного політичного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про державне фінансування політичних партій / Національне агентство з питань запобігання корупції. URL : <https://nazk.gov.ua/uk/documents/pro-derzhavne-finansuvannya-politychnykh-partij> (дата звернення: 17.09.2024).
2. Козій І. С. Статусно-адміністративна характеристика політичних партій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2023. Т. 34 (73), № 6. С. 20–23.
3. Остапець Ю. О. Характеристика акторного складу та конфігурації партійних систем країн Центральної Європи за результатами парламентських виборів 2023 року. *Регіональні студії*. 2024. № 36. С. 59–68.
4. Остапець Ю. О. «Зелені» партії у структурі політичного ландшафту країн Європейського Союзу. *Регіональні студії*. 2023. № 35. С. 100–107.
5. Охонько С. М. Державне фінансування політичних партій як передумова запобігання політичній корупції. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2024. № 1. С. 127–132.
6. Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8918/5-polishuk.pdf> (дата звернення: 17.09.2024).
7. Сізокрилов М. В. Правовий статус політичних партій в Україні. *Правова держава*. 2021. № 4. С. 138–144.
8. Гернего О. О. Проблема втілення принципу соціальної справедливості в систему суспільних відносин (соціально-філософський аспект). *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 3. С. 24.

Шарандін О. О. Порівняльно-правові аспекти визначення фінансово-правового статусу політичних партій в Україні та закордонних державах (практика Польщі та Німеччини)

9. Філик Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2004. С. 3.
10. Кириченко С. О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2001. С. 6.
11. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III / Верховна Рада України // База «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення: 17.09.2024).
12. Лебедюк В. М. Фінансування політичних партій в Україні: механізми державного контролю. URL : <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/870/1/finansuvannia.pdf> (дата звернення: 17.09.2024).
13. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.Nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970980604> (дата звернення: 17.09.2024).
14. Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. Kodeks wyborczy. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.Nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20110210112> (дата звернення: 17.09.2024).
15. Parteiengesetz. URL : <https://www.gesetze-im-internet.de/partg> (дата звернення: 17.09.2024).

REFERENCES

1. Pro derzhavne finansuvannia politychnykh partii / Natsionalne ahentstvo z pytan zapobihannia koruptsii. URL : <https://nazk.gov.ua/uk/documents/pro-derzhavne-finansuvannya-politychnykh-partij> (data zvernennia: 17.09.2024).
2. Kozii I. S. Statusno-administratyvna kharakterystyka politychnykh partii. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia «Iurydychni nauky»*. 2023. T. 34 (73), № 6. S. 20–23.
3. Ostapets, Yu. O. Kharakterystyka aktornoho skladu ta konfihuratsii partiinykh system krain Tsentralnoi Yevropy za rezultatamy parlamentskykh vyboriv 2023 roku. *Rehionalni studii*. 2024. № 36. S. 59–68.
4. Ostapets Yu. O. «Zeleni» partii u strukturi politychnoho landshaftu krain Yevropeiskoho Soiuzu. *Rehionalni studii*. 2023. № 35. S. 100–107.
5. Okhonko S. M. Derzhavne finansuvannia politychnykh partii yak peredumova zapobihannia politychnii koruptsii. *Derzhava ta rehiony. Seriiia: Publichne upravlinnia ta administruvannia*. 2024. № 1. S. 127–132.
6. Polishchuk I. Politychni partiі yak subiekty vyborchoho protsesu. *Politychni menedzhment*. 2005. № 6. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8918/5-polishuk.pdf> (data zvernennia: 17.09.2024).
7. Sizokrylov M. V. Pravovyi status politychnykh partii v Ukraini. *Pravova derzhava*. 2021. № 4. S. 138–144.
8. Herneho O. O. Problema vtilennia pryntsypu sotsialnoi spravedlyvosti v systemu suspilnykh vidnosyn (sotsialno-filosofskyi aspekt). *Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia ta prava*. 2002. № 3. S. 24.

9. Filyk N. V. Derzhavno-pravovi zasady hromadianskoho suspilstva : avtoref. dys. na zdobuttia naukovooho stupenia kand. iurid. nauk : 12.00.01. K., 2004. S. 3.

10. Kyrychenko S. O. Spivvidnoshennia sotsialnoi pravovoi derzhavy i hromadianskoho suspilstva v umovakh suchasnoi Ukrainy : avtoref. dys. na zdobuttia naukovooho stupenia kand. iurid. nauk : 12.00.01. K., 2001. S. 6.

11. Pro politychni partii v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku № 2365-III / Verkhovna Rada Ukrainy // Baza «Zakonodavstvo Ukrainy». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (data zvernennia: 17.09.2024).

12. Lebediuk V. M. Finansuvannia politychnykh partii v Ukraini: mekhanizmy derzhavnoho kontroliu. URL : <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/870/1/finansuvannia.pdf> (data zvernennia: 17.09.2024).

13. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.Nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970980604> (data zvernennia: 17.09.2024).

14. Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. Kodeks wyborczy. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.Nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20110210112> (data zvernennia: 17.09.2024).

15. Parteiengesetz. URL : <https://www.gesetze-im-internet.de/partg> (data zvernennia: 17.09.2024).

O. O. SHARANDIN. COMPARATIVE AND LEGAL ASPECTS OF THE IDENTIFICATION OF THE FINANCIAL AND LEGAL STATUS OF POLITICAL PARTIES IN UKRAINE AND FOREIGN STATES (PRACTICE OF POLAND AND GERMANY)

The paper is dedicated to issues of the identification of the financial and legal status of political parties in Ukraine and foreign states. It is stressed, an effective activity of the system of regulation of financing parties in Ukraine needs to be improved, despite of strong legislative basis. It is outlined that strengthening of transparency and improving of verification and punishment mechanisms for violations are critically important for the minimization of corruption risks and ensuring of the honest competition of political parties. There is mentioned, a peculiarity of the financial and political status of political parties in Poland is separate system of the financing of election campaigns. In particular, there are campaign spending limits, determined by legislation. It allows to avoid circumstances, under of which large political parties can dominate exclusively due their financial resources. Such a practice ensures more equal conditions for all participants of election process. Despite the progressive system of financing, the Polish political parties still face some challenges. Main problems include attempts at hidden financing through fictitious persons or organizations, insufficient level of the public control for usage of money, and periodic scandals, related to violations of financial rules during election campaigns. German legislation also provides restrictions for donations from foreign states, organizations or persons. Political parties do not have right to receive financial aid from foreign governments or international organizations. These measures are aimed at prevention to effect on internal policy of the state. State subsidies cannot be higher than value of income from private sources; it ensures

Шарандін О. О. Порівняльно-правові аспекти визначення фінансово-правового статусу політичних партій в Україні та закордонних державах (практика Польщі та Німеччини)

a balance between the state and private financing. Financing of political parties in Poland is an example of the balanced model that combines state support and private donations, at the same time, paying attention to the transparency and accountability of activities of parties. Simultaneously, financing of political parties in German is based on principles of transparency, equal opportunities for the participation in political competitions, clear control for costs, that contributes to democratic political process.

Keywords: *civil society, political party, financial and legal status, contributions and donations, control, election.*

Стаття надійшла до редколегії 30 вересня 2024 року

**Цивільне право і цивільний процес; трудове право;
сімейне право; міжнародне приватне право**

УДК 347.4

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.134-141

Н. В. Лаговська,*канд. юрид. наук, доцент,**доцент кафедри цивільного права та процесу**e-mail: nvlagovska@i.ua***ORCID ID 0000-0002-1732-2351;****А. Ю. Романенкова,***здобувачка першого (бакалаврського) рівня**вищої освіти ННІ права,**Державний податковий університет**e-mail: nvlagovska@i.ua***ORCID ID 0009-0004-7551-7757****УДАВАНИЙ ДОГОВІР ДАРУВАННЯ
ЯК ПОРУШЕННЯ ПРАВА ПЕРЕВАЖНОЇ КУПІВЛІ
ЧАСТКИ В СПІЛЬНІЙ ЧАСТКОВІЙ ВЛАСНОСТІ**

Ця стаття присвячена актуальній проблемі порушення права переважної купівлі частки у праві спільної часткової власності через використання удаваних договорів дарування. У сучасному правовому середовищі України право спільної часткової власності є важливим аспектом майнових відносин між співвласниками, однією з гарантій яких є право на переважну купівлю частки в разі її відчуження. Проте нерідко задля забезпечення власних інтересів, з метою спростити дотримання законних процедур через ухилення від них, деякі співвласники вдаються до укладення удаваних договорів дарування. Відповідно це створює як загрози порушення прав інших співвласників, так і інституту права спільної власності загалом.

У статті розглянуто юридичну природу договору дарування та удаваності цих договорів, проблеми їх доказування в суді. Також проведено аналіз чинного цивільного законодавства, яке регулює порядок відчуження часток у спільній частковій власності.

Автори акцентують увагу на необхідності вдосконалення законодавчих норм з метою забезпечення ефективного захисту прав співвласників та запобігання зловживанням у цій сфері. На їхню думку, ці зміни сприятимуть підвищенню прозорості та справедливості відчуження часток. Обґрунтовується можливість визнання дій, які обходять норму права про переважне право як протиправних, що в подальшому дасть можливість впровадити механізми відповідальності за укладення удаваних договорів.

Дослідження базується на національній судовій практиці, що дало змогу виявити основні недоліки, які дозволяють використовувати удавані договори як інструмент для обходу права переважної купівлі та сформувати напрями для вдосконалення чинного законодавства. Зроблені висновки і пропозиції спрямовані на підвищення ефективності правового регулювання та захисту прав співвласників, що є важливим кроком на шляху євроінтеграційних процесів України для забезпечення стабільності майнових відносин та рівності їх учасників.

Ключові слова: відчуження майна, купівля-продаж, недійсність, договірне право, співвласник, право власності, судова практика.

Метою статті є здійснення всебічного аналізу правових аспектів удаваності договорів дарування та їх впливу на реалізацію права переважної купівлі частки у праві спільної часткової власності в Україні.

Постановка проблеми. Правочин – це один з найдавніших інститутів цивільного права, який широко відомий ще з часів римського права. Розвиток економічних відносин у суспільстві, безумовно, зумовив і зміни в підходах до визначення поняття та змісту правочину. Але незмінним залишилось те, що правочини є основою виникнення цивільних прав та обов'язків. Їх широке застосування на практиці дає змогу використовувати цей термін практично до будь-яких дій, що пов'язані з рухом товарів та послуг. Однак існують випадки, коли правочини мають зовсім інший результат, ніж той, який мали на меті сторони, він може суперечити нормам чинного законодавства та породжувати небажані наслідки.

У сучасній правовій системі України право спільної часткової власності є важливим аспектом регулювання майнових відносин між співвласниками. Однією з ключових гарантій захисту прав співвласників у таких правовідносинах є право переважної купівлі частки в разі її відчуження іншим співвласником. Проте в умовах економічної нестабільності та прагнення уникнути оподаткування на практиці спостерігаємо збільшення кількості удаваних правочинів, зокрема, договорів дарування, що ставлять під загрозу реалізацію права переважної купівлі, призводять до порушення прав співвласників та дестабілізації правовідносин у сфері спільної часткової власності.

Аналіз останніх наукових досліджень. До дослідження специфічних рис удаваних правочинів та причин укладення удаваних договорів дарування зокрема в своїх наукових працях звертались такі вітчизняні дослідники-правники, як: М. Л. Белкін, С. Д. Гринько, О. І. Длугош, В. М. Кравчук, Р. Б. Шишка та ряд інших науковців. Втім, незважаючи на згадані дослідження, зазначимо, що відсутнє комплексне дослідження проблеми укладення удаваних правочинів, що дасть змогу сформувати пропозиції щодо зміни законодавства та призведе до зменшення кількості укладення таких правочинів.

Виклад основного матеріалу. Право власності гарантоване Конституцією України та може бути реалізоване, зокрема, через укладання цивільно-правових договорів, а також тих, які забезпечують безоплатне передання майна. Найчастіше для цього застосовують договір дарування. Цивільним кодексом України визначено, що договором дарування є договір, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в

майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність (ч. 1 ст. 717 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України). Так, його істотною та обов'язковою ознакою є безоплатність, що полягає у відсутності зустрічного надання. Така ознака є імперативною і закріплюється в ч. 2 ст. 717 ЦК України [1].

Так, Одеський апеляційний суд у постанові по справі № 523/15025/20 вказує, що договір дарування, як і договір купівлі-продажу мають споріднену правову спрямованість – передачу відповідного майна у власність іншої особи. Однак основною ознакою договору дарування є передача майна у власність обдаровуваного саме на безоплатній основі. Натомість відносини купівлі-продажу передбачають передачу відповідного майна у власність іншої особи за плату [2].

Так, дарувальник не може вимагати від обдарованого вчинення будь-яких зустрічних дій майнового чи немайнового характеру, інакше таку угоду не можна буде визначити як договір дарування. У цьому разі ми погоджуємось з думкою німецького вченого В. Шенрата, який визначає, що договір дарування є протилежним договору купівлі-продажу: «Під час дарування, як і при укладенні договору купівлі-продажу, право власності на майно переходить від однієї особи до іншої, але при цьому не надається зустрічне надання» [3].

Все ж таки на практиці виникають випадки, коли дарувальник укладає договір дарування з метою матеріально віддячити особі або ж заохотити особу вчинити певні вигідні для себе дії, що виходять за межі договору дарування (наприклад, коли сторони укладають одразу два договори дарування на користь один одного). Серед науковців такі випадки викликають жваву дискусію.

Проте підтримуємо наукову позицію М. Масевича, що, безумовно, наявність вказівки на умови про зустрічне задоволення в самому договорі про дарунок тягне за собою визнання такого правочину удаваним [4].

Точне визначення удаваного правочину міститься у ст. 235 Цивільного кодексу України як правочину, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, що вони насправді вчинили [1]. Додатково у своїй постанові Верховний Суд України від 7 вересня 2016 року у справі № 6-1026цс16 зробив правовий висновок, що за удаваним правочином сторони умисно оформляють один правочин, за яким маскується інший, між сторонами якого насправді встановлюються зовсім інші правовідносини [5].

Кожен удаваний договір зазвичай має спільні ознаки, а саме: вчинений з метою приховати дійсну волю сторін та спричинити інші наслідки, які впливають із правочину, що прикривається. Насправді сторони прагнуть до вчинення іншого правочину та, укладаючи договір, виконують передбачені ним права та обов'язки, але з тих чи інших причин намагаються їх приховати [6, с. 8]. Отже, удаваний правочин вчиняється для маскування іншого правочину, як наслідок, ми можемо чітко розрізнити два правочини: один удаваний, що покликаний «маскувати» волю осіб; другий – прихований, від якого вони очікують правових наслідків [7]. Водночас перший, як необґрунтований, завжди є недійсним (нікчемним), а дійсність другого правочину оцінюється з точки зору законодавства, яке до нього застосовується.

Найчастіше сторони укладають удаваний договір дарування з метою звільнення від податків чи спрощення процедури оформлення документів під час фактичного продажу

майна. Аналіз судової практики показав, що існують такі випадки, коли договір дарування укладався для приховування продажу майна, щоб обійти переважне право купівлі частки у праві спільної часткової власності.

Зауважимо, що законодавець наділив співвласників правом розпоряджатись своєю часткою в будь-який спосіб, включно з продажем своєї частки будь-якій особі. Водночас він встановив додаткові гарантії на випадок продажу одним зі співвласників своєї частки у спільному майні. Тож у разі відчуження майна за рахунок продажу частки, решта учасників спільної часткової власності мають право переважної купівлі частки, що продається за ціною оголошеною для продажу, і на інших рівних умовах, крім продажу з публічних торгів (ст. 362 ЦК України). Відповідно до ст. 362 ЦК України продавець частки в спільній власності зобов'язаний повідомити в письмовій формі інших учасників спільної власності про намір продати свою частку сторонній особі, зазначивши ціну та інші умови продажу [8].

Так, правила ст. 362 ЦК України щодо права переважної купівлі не підлягають розширеному тлумаченню, а співвласнику надається привілей лише в разі відчуження частки за рахунок продажу. До такого самого висновку дійшов Богунський районний суд міста Житомир під час вирішення спору та зазначив, що встановлене законом переважне право купівлі частки у праві спільної часткової власності співвласника поширюється на випадки саме продажу частки у праві спільної часткової власності та не стосується укладення договору дарування [8]. Схожу позицію підтримує і М. Белкін, який зазначив, що норми про переважне право можна застосувати лише одночасно з доведенням факту укладення удаваного правочину з метою приховати договір купівлі-продажу із застосуванням до удаваних правочинів норм ч. 1 ст. 235 ЦК України, зокрема переважного права [9, с. 22].

Пленумом Верховного Суду України в постанові від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» було уточнено, що встановивши під час розгляду справи, що правочин вчинено з метою приховання іншого правочину, суд на підставі ст. 235 ЦК України має визнати, що сторонами вчинено саме цей правочин, та вирішити спір із застосуванням норм, які регулюють цей правочин. Якщо правочин, який насправді вчинено, суперечить закону, суд ухвалює рішення про встановлення його нікчемності або про визнання його недійсним [10].

Так, Одеський апеляційний суд у постанові по справі № 523/15025/20 зазначив, що суд, розглядаючи питання щодо удаваності правочину, має встановити мотиви передачі в дар майна, зокрема у випадках, коли дарувальник та обдарований не перебувають у родинних відносинах. Згідно з ч. 1 ст. 202, ч. 3 ст. 203 ЦК України основним елементом угоди (правочину) є вільне волевиявлення та його відповідність внутрішній волі сторін, які спрямовані на настання певних наслідків, тому основним юридичним фактом, який підлягав встановленню судом у цій справі, є дійсна спрямованість волі сторін під час укладення договорів дарування та з'ясування питання про те, чи не укладена ця угода з метою приховування іншої угоди та якої саме [2].

Отже, хоча власник майна має право вільно володіти, користуватися та розпоряджатися власним майном, але якщо законодавством передбачено переважне право інших осіб на купівлю об'єкта власності, то власник майна, який вчинив правочин дарування, має довести розумні мотиви такого правочину. Інакше за відсутності таких (зокрема, у випадку дарування майна, яке має значну вартість, – сторонній особі) правочин може бути визнаний судом удаваним.

Заслуговує на увагу також ще одне рішення Одеського апеляційного суду. Так, ОСОБА_1 звернулася до суду з позовом до ОСОБА_2, в якому просила визнати договір дарування удаваним правочином, вчиненим з метою приховування іншого правочину договору купівлі-продажу з розстроченням платежу 3/4 часток у праві спільної власності. Позовні вимоги мотивувались тим, що ОСОБА_1 продала ОСОБА_2 належній їй 3/4 частки у праві спільної власності на квартиру. Сторони домовились, що задля уникнення залучення ОСОБА_3 до участі у процесі відчуження майна вони оформлять замість договору купівлі-продажу частки квартири з розстроченням платежу договір дарування, який не вимагає вказаної вище заяви співвласника, а під час розрахунків за квартиру будуть керуватися договором купівлі-продажу, написаним власноручно. Суд апеляційної інстанції зазначив, що сторони насправді уклали між собою договір купівлі-продажу. Про це свідчать зобов'язання, які закріплені в договорі, написаному ОСОБА_1 та ОСОБА_2. Суд дійшов висновку, що всі ці обставини у своїй сукупності свідчать не лише про те, що між сторонами було укладено удаваний правочин договору дарування, вчинений з метою приховування іншого правочину договору купівлі-продажу з розстроченням платежу 3/4 часток у праві спільної власності на квартиру, а й про необхідність визнання недійсним цього договору купівлі-продажу, оскільки він є незаконним і таким, що порушує право переважної купівлі іншим співвласником квартири [11].

Ця постанова дає можливість зробити висновки про те, що суд задовольняючи позовні вимоги визнає такий договір удаваним та недійсним, поряд із цим вказує, що такий правочин є незаконним та порушує право переважної купівлі іншого співвласника, проте не встановлює протиправності цих дій. Хоча, на нашу думку, з огляду на позицію С. Гринько та інших учених-юристів, протиправність дій є очевидною. Зокрема, науковці вказують на те, що поняття протиправності відображає факт об'єктивної невідповідності поведінки учасників цивільних правовідносин вимогам закону, незалежно від усвідомлення ними цієї невідповідності [12, с. 517].

Висновки. У правовідносинах спільної часткової власності переважне право на купівлю частки відіграє істотну роль у забезпеченні майнових прав та інтересів співвласників. Насамперед конструкція цього права є доволі зрозумілою, так як і механізм його правового регулювання та захисту. Водночас переважне право поширюється лише на випадки відчуження за договором купівлі-продажу частки, а тому така модель є не зовсім ефективною, оскільки укладення будь-якого іншого правочину дає змогу обійти таке право.

Звертаємо увагу, що хоч визнання правочину удаваним певною мірою здатне захистити порушене переважне право співвласників (оскільки третя особа позбавляється можливості

набути майно (або ж уже набутого майна), тоді як відчужувач змушений буде в майбутньому укласти договір купівлі-продажу з дотриманням переважних прав), однак має суттєвий недолік. Так, попри наявність підстави визнання договору дарування недійсним, такий спосіб захисту тільки повертає сторони в попереднє становище, але не захищає і не відновлює порушене переважне право (не призводить до набуття позивачем неправомірно відчуженої частки, не передбачає відшкодування шкоди, завданої такими діями).

На нашу думку, відсутність консенсусу як щодо змісту права переважної купівлі частки, так і механізму його реалізації та захисту призводить до неоднозначності судової практики, створює можливості для зловживань і порушення прав співвласників.

Отже, для вирішення проблеми застосування на практиці удаваних правочинів дарування з метою обійти переважне право співвласника на придбання частки майна, що є у спільній частковій власності, пропонуємо таке: внести зміни до чинного законодавства та передбачити процедуру, що буде чітко регламентувати порядок відчуження частки у спільній частковій власності за безоплатної передачі майна у власність та визнавати протиправними дії щодо обходу норм про переважне право на майно співвласників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.07.2024).
2. Постанова Одеського апеляційного суду від 12.12.2022 у справі № 523/15025/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107823834> (дата звернення: 01.07.2024).
3. Договір дарування / Міністерство юстиції України : офіційний вебсайт. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_17186 (дата звернення: 01.07.2024).
4. Кравчук В. М. Договір дарування. *МЕН*. 2010. № 3. С. 1–35.
5. Актуальна судова практика у корпоративних спорах. Судова влада: як вийти з кризи? : XII Судовий Форум, м. Київ, 16 листопада 2023 року. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_present/Kibenko_Korp_spori.pdf (дата звернення: 01.07.2024).
6. Длугош О. І. Недійсність правочинів з дефектами волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Науково-дослідний інституту приватного права і підприємництва НАПрН України. Київ, 2013. 156 с.
7. Про актуальні питання судової практики розповіли судді Верховного Суду / Верховного Суду : офіційний вебсайт. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/presentation/news/1355468/> (дата звернення: 01.07.2024).
8. Рішення Богунського районного суду міста Житомир від 23.08.2023 у справі № 295/7967/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112987765> (дата звернення: 01.07.2024).
9. Белкін М. Л. Актуальні питання обігу акцій закритих акціонерних товариств. *Актуальні питання цивільного та господарського права*. 2008. № 2. С. 21–24.

10. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 01.07.2024).
11. Постанова Одеського апеляційного суду від 06.09.2023 у справі № 523/8621/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113356189> (дата звернення: 01.07.2024).
12. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.

REFERENCES

1. Civil Code of Ukraine : Law of Ukraine dated January 16, 2003 No. 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (date of application: 01.07.2024).
2. Decision of the Odesa Court of Appeal dated December 12, 2022 in case No. 523/15025/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107823834> (date of application: 01.07.2024).
3. Deed of Gift. Official website of the Ministry of Justice of Ukraine. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_17186 (date of application: 01.07.2024).
4. Kravchuk V. M. Deed of Gift. *MEN*. 2010. No. 3. P. 1–35.
5. Current Judicial Practice in Corporate Disputes. *Judicial Power: How to Get Out of the Crisis?* : XII Judicial Forum, Kyiv, November 16, 2023. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Kibenko_Korp_spori.pdf (date of application: 01.07.2024).
6. Dluhosh O. I. Invalidity of Transactions with Defects of Will : diss. for the degree of Candidate of Legal Sciences : 12.00.03 / Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. Kyiv, 2013. 156 p.
7. On current issues of judicial practice discussed by judges of the Supreme Court / Official website of the Supreme Court of Ukraine. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1355468/> (date of application: 01.07.2024).
8. Decision of the Bohunskyi District Court of Zhytomyr dated August 23, 2023 in case No. 295/7967/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112987765> (date of application: 01.07.2024).
9. Belkin M. L. Current Issues in the Circulation of Shares of Closed Joint-Stock Companies. *Current Issues of Civil and Commercial Law*. 2008. No. 2. P. 21–24.
10. On Judicial Practice in Civil Cases on the Recognition of Transactions as Invalid : Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated November 6, 2009 No. 9. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (date of application: 01.07.2024).
11. Decision of the Odesa Court of Appeal dated September 6, 2023 in case No. 523/8621/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113356189> (date of application: 01.07.2024).
12. Hrynkо S. D. Delictual Obligation in Roman Private Law: Concept, System, Reception. Khmelnytskyi : Khmelnytskyi University of Management and Law, 2012. 724 p.

N. V. LAGOVSKA, A. Yu. ROMANENKOVA. FRAUDULENT GIFT DEED AS A BREACH OF THE RIGHT OF PRE-EMPTIVE PURCHASE OF A SHARE IN JOINT SHARED OWNERSHIP

This article is dedicated to the current issue of violating the right of pre-emptive purchase of a share in the right of joint partial ownership through the use of sham gift contracts. In the modern legal environment of Ukraine, the right of joint partial ownership is an important aspect of property relations between co-owners, one of the guarantees of which is the right to pre-emptive purchase of a share in case of its alienation. However, in order to secure their own interests and simplify compliance with legal procedures by evading them, some co-owners resort to concluding sham gift contracts. Consequently, this creates threats to the rights of other co-owners and the institution of joint ownership as a whole.

The article examines the legal nature of gift contracts and the sham nature of these contracts, and the problems of proving them in court. An analysis of the current civil legislation regulating the procedure for alienating shares in joint partial ownership is also conducted.

The authors emphasize the need to improve legislative norms to ensure effective protection of the rights of co-owners and prevent abuses in this area. In their opinion, these changes will contribute to increasing the transparency and fairness of share alienation. The possibility of recognizing actions that circumvent the rule of law on the pre-emptive right as illegal is substantiated, which in the future will allow for the implementation of mechanisms of responsibility for concluding sham contracts.

The research is based on national judicial practice, which made it possible to identify the main shortcomings that allow the use of sham contracts as a tool for circumventing the right of pre-emptive purchase, and to form directions for improvement. The conclusions and proposals made are aimed at increasing the efficiency of legal regulation and protecting the rights of co-owners, which is an important step in Ukraine's European integration processes to ensure the stability of property relations and the equality of their participants.

Key words: *alienation of property, sale, invalidity, contract law, co-owner, property rights, litigation.*

Стаття надійшла до редколегії 30 вересня 2024 року

УДК 349.2

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.142-154

О. Є. Костюченко,

д-р юрид. наук,

Державний податковий університет

e-mail: A09111975@i.ua

ORCID ID 0000-0002-8244-3563

ЗМІНА ПАРАДИГМИ У СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН). ЧАСТИНА 2: ЗМІСТ ТА ОБСЯГ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ПРАВ

Стаття присвячена аналізу сутності змісту й обсягу соціально-трудоових прав як складника соціально-економічних прав у їх співвідношенні із обмеженням прав чи зуженням прав у контексті матеріальних і ресурсних витрат держави. Обстоюється думка, що обмеження конституційних прав і свобод громадян у сфері праці та соціального захисту в умовах воєнного чи надзвичайного стану є пережитком радянської доби. Наголошується, що право та його стрижень справедливості у сполученні із концепцією колективізму вимагає усвідомлення того, що громадяни та їх об'єднання, зокрема через інститути громадянського суспільства, повинні колективно впливати на динаміку права як відображення справедливості в мірі права й свобод людини та громадянина. Індивідуалізм у обстоюванні прав і свобод є результативним тільки під час вирішення індивідуальних трудових спорів і не впливає на загальний стан законності й правопорядку у сфері праці. Індивідуалізм особи потрібен для реалізації її конкретних правових можливостей, що відповідають її потребам та інтересам. Тобто для реалізації можливостей у праві потрібні не тільки індивідуальні вольові дії, а й колективні. Аналіз сутності змісту й обсягу соціально-трудоових права переконує, що ресурсна та матеріальна база цих прав належить роботодавцю (основні та оборонні фонди) та працівнику (здібності до праці). Саме на основі матеріальної та ресурсної бази цих суб'єктів формуються фінансові спроможності держави, тому правові можливості обмеження конституційних прав і свобод громадян у сфері праці та сфері соціального захисту в умовах воєнного чи надзвичайного стану, що закріплені в Конституції України, повинні відповідати інтересам працівників і роботодавців як юридично рівних суб'єктів. Ідеологічна основі обмеження соціально-трудоових прав громадян в умовах надзвичайного чи воєнного стану є рудиментом радянської епохи, що не відповідає ідеології та меті існування демократичної, правової, соціальної держави. Обґрунтовується, що тривалість воєнного стану в Україні, очевидно не залежить від одностороннього

волевиявлення Українського народу. Не заперечуючи факту актуальності та доцільності прийняття Закону України від 15 березня 2022 року «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», сьогодні назріли умови для переосмислення його положень з метою удосконалення законодавства в цій сфері. Щонайменше зміст та обсяг трудових і соціальних прав працівників переконує в потребі провести аналіз ефективності норм трудового права щодо організації трудових відносин в умовах воєнного стану та переосмислити, уточнити мету запровадження таких обмежень.

Ключові слова: право на працю, соціально-трудова права, конституційні права та свободи, обмеження прав, звуження прав, зміст права, обсяг права, трудове законодавство, держава, працівник, роботодавець, система загальнообов'язкового державного соціального страхування, воєнний стан.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії в Україну неминуче позначилося на переосмисленні громадянами ролі держави в їх повсякденному житті. Як показала практика в критичних ситуаціях, органи державної влади не завжди встигають своєчасно надати допомогу усім, хто її потребує, а отже, стратегія колективного виживання належно не виконує своїх функцій, а громадяни (сім'ї) упевнюються в тому, що їхнє виживання в критичній ситуації залежить від них самих. У контексті цієї статті ми мовимо не про виживання на межі життя й смерті внаслідок збройної агресії та її наслідків, а про роль держави в забезпеченні реалізації прав людини й громадянина «на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що охоплює достатнє харчування, одяг, житло» [1], що гарантовано статтею 48 Конституції України. Достатній життєвий рівень є мінімальним стандартом, що гарантований Конституцією України, водночас матеріальний і ресурсний обсяг цього стандарту далекий від достойного життєвого рівня. Різниця між достатнім і достойним у цьому випадку є визначальною.

Надмірні очікування громадян від держави, на наше переконання, обумовлені стереотипом про те, що держава має забезпечувати задоволення потреб громадян. Цей стереотип укорінився в суспільному житті в радянські часи, коли в умовах планової економіки щонайменше соціальне забезпечення громадян носило «аліментний характер» з боку держави, а захист інтересів громадян зводився до рішень держави. Саме тут коріниться проблема, яка полягає в нерозумінні або неусвідомленні гарантування державою прав у сенсі змісту прав і правових умов їхньої реалізації в контексті обсягу. Основне, що в сучасних умовах розвитку України держава створює умови для реалізації прав і свобод, зокрема й тих, які закріплені в Конституції України, а це не є рівнозначним державному забезпеченню здійснення конституційних прав і свобод людини й громадянина та інших прав, закріплених у законах України.

Варто наголосити, що на сьогодні в кризових умовах, як-от: воєнний або надзвичайний стан, держава залишає за собою право не лише встановити «окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень» [1], а й відступити від ряду своїх міжнародних зобов'язань, як це передбачено статтею 15 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [2].

*Костюченко О. С. Зміна парадигми у стратегії виживання
(на прикладі соціально-трудова відносин).*

Частина 2: зміст та обсяг соціально-трудова прав

Метою статті є аналіз сутності змісту й обсягу соціально-трудових прав як складника соціально-економічних прав у їх співвідношенні із обмеженням прав чи звуженням прав у контексті матеріальних і ресурсних витрат держави.

Виклад основного матеріалу. Не потребує доведення той факт, що кожен українець сьогодні забезпечує свою життєдіяльність залежно від можливостей, які він має або може реалізувати. Для більшості українців гостро стоїть проблема забезпечення достатнього рівня життя для себе та своєї родини, й українці по-різному втілюють свою стратегію виживання в сучасних умовах, зокрема: одні виживають за рахунок міжнародної підтримки та допомоги за межами України, інші – за рахунок міжнародної підтримки та допомоги в Україні, треті виживають за рахунок власної праці як за кордоном, так і в Україні, четверті виживають за рахунок власних (особистих чи сімейних) ресурсів і підприємницького хисту. У всіх випадках, незалежно від обраної стратегії виживання, у певний проміжок часу українці задаються питанням про роль держави в забезпеченні виживання нації та їх особисто як громадян, що своєю власною працею роками створювали економічну основу функціонування держави. Отже, настав час українському суспільству переосмислити правовий зв'язок держави й громадянина, зокрема в межах реалізації соціально-трудових.

За часи незалежності України вітчизняна юриспруденція сформувала стійке уявлення про: 1) право в демократичному суспільстві; 2) суб'єктивні права та юридичні обов'язки; 3) зміст прав і свобод людини й громадянина та їх обсяг; 4) неможливість скасування конституційних прав і свобод; 5) недопустимість звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод; 6) обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина.

Зупинимось на доктринальних підходах до вищенаведених правових явищ. Традиційно в теорії держави та права право розуміють «як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою» [3, с. 148]. Тобто право як інструмент демократичного суспільства закріплює свободи, що є цінностями для цього суспільства й визнаються ним як справедливі. Фактично уявлення про справедливість у цьому контексті є ключовим критерієм змісту та обсягу прав і свобод для конкретного суспільства.

Сталим для вітчизняною правової науки є й те, що «суб'єктивне право – це гарантована правом міра можливої або дозволеної поведінки особи. Воно належить суб'єкту незалежно від того, перебуває він у правових відносинах з іншими суб'єктами чи ні. До суб'єктивних прав належать фундаментальні демократичні права і свободи особи. Юридичний обов'язок – це вид і міра належної поведінки, яка встановлена законом. В основу суб'єктивного права покладено юридичне забезпечення можливості, а основу юридичного обов'язку становить закріплення необхідності» [3, с. 345]. Принциповим є те, що суб'єктивне право гарантується за допомогою реалізації правових можливостей, закладених у праві, тобто правові можливості можуть бути реалізовані тільки за допомогою вольової поведінки суб'єкта. Автоматично поза волею суб'єкта правові можливості не реалізуються.

Відповідно до абз. 5 п. 4 мотиваційної частини Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 «зміст прав і свобод людини – це умови і засоби, які визначають матеріальні та духовні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку. Обсяг прав людини – це кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву та виражені у певних одиницях виміру» [4]. Зміст прав і свобод нормативно визначає можливості доступу блага (матеріального та нематеріального), а обсяг прав і свобод є кількісним виміром блага.

Тобто людина, задовольняючи свої потреби у доступі до такого блага, як їжа, отримує це благо, реалізуючи свої правові можливості, що полягають у здатності самостійно забезпечити себе харчуванням або звернутися за допомогою, зокрема, до держави для забезпечення доступу до такого блага. Водночас, відповідно до абз. 2 частини першої статті 4 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», мінімально потрібний громадянам обсяг такого блага, як їжа, сьогодні в Україні вимірюється через державні соціальні нормативи – нормативи споживання [5] й тільки в разі якщо людина, реалізуючи свої правові можливості забезпечити себе харчуванням, не здатна отримати мінімально визначений державою обсяг цього блага, вона має право на допомогу з боку держави, адже, відповідно до статті 16 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «держава гарантує забезпечення основних потреб громадян на рівні встановлених законом державних соціальних стандартів і нормативів» [5]. Гарантоване державою забезпечення основних потреб громадян здійснюється через систему державної соціальної допомоги, наприклад державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям [6].

Цей приклад наочно демонструє, що, незважаючи на те, що, відповідно до абз. 1 частини третьої статті 8 Конституції України «норми Конституції України є нормами прямої дії» [1], пряма дія норм не закріплює увесь спектр умов і засобів у реалізації конституційного права чи свободи. Деталізація й конкретизація механізмів реалізації правових можливостей, визначених конституційною нормою, в переважній більшості забезпечується на рівні галузевого законодавства.

Потреба в належній реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина через інші закони, зокрема й галузеві, обумовлена тим, що «конституційні права і свободи є фундаментальною основою існування та розвитку Українського народу, а тому держава зобов'язана створювати ефективні організаційно-правові механізми для їх реалізації. Відсутність таких механізмів нівелює сутність конституційних прав і свобод, оскільки призводить до того, що вони стають декларативними, а це є неприпустимим у правовій державі» (абз. 4 п. 2.1. мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012) [7]. Під час створення таких організаційно-правових механізмів реалізації конституційних прав і свобод ключовим є те, що «відповідно до пункту 1 частини першої статті 92 Конституції України виключно законами України визначаються права і свободи людини, гарантії цих прав і свобод. Але, визначаючи їх, законодавець може лише розширювати, а не

звужувати, зміст конституційних прав і свобод та встановлювати механізми їх здійснення» (абз. 9 п. 2.2 мотиваційної частині Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018) [8].

Вищевикладене в поєднанні з частиною першою статті 22 Конституції України, в якій закріплено, що «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» [1], дає підставу стверджувати, що зміст та обсяг прав і свобод людини й громадянина в демократичній, соціальній, правовій державі закріплюється не лише на рівні Основного Закону, а й на рівні законів галузевих, які за своїм змістом повинні відображати ту міру прав і свобод людини й громадянина, незалежно від назви суб'єктів у галузевих правовідносинах, яка для цього суспільства є справедливою. Обсяг прав і свобод як їх кількісний вимір прямо залежить від матеріальної та ресурсної бази держави, суспільства, людства загалом, окремих індивідів та їх груп, якими вони правомірно розпоряджаються, зокрема відповідно до прийнятих у суспільстві правил поведінки. Тут варто наголосити, що формування, розподіл і використання матеріальної та ресурсної бази здійснюється як на рівні міжнародних договорів і угод, так і на рівні національного законодавства та договорів.

Отже, зміст і обсяг соціально-трудова прав як складника соціально-економічних прав визначається міжнародними договорами й угодами, у яких Україна бере участь, галузевим законодавством, нормативними угодами й договорами на рівні соціального діалогу, а також договорами й угодами між суб'єктами індивідуальних правовідносин.

Неможливість скасування конституційних прав і свобод закріплена в частині другій статті 22 Конституції України. Конституційний Суд України в абз. 4 п. 5.2 мотиваційної частини свого Рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, надаючи тлумачення названим конституційним положенням, сформулював таку правову позицію: «Скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація» [9]. У розрізі змісту й обсягу соціально-трудова прав важливим є те, що скасованими не можуть бути тільки ті права, які закріплені в Конституції України, водночас якщо конкретний обсяг прав не закріплений в Основному Законі, то він може бути переглянутий на рівні закону.

Наприклад, відповідно до частини першої статті 46 Конституції України «громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом» [1]. Тобто гарантованими є лише ті права, які поіменовані в конституційних нормах. Водночас сьогодні в Україні громадяни мають право на соціальну підтримку від держави й у інших випадках, наприклад право на державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям [6], право на державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю [10] тощо. Зазначимо, що ті державні соціальні допомоги, які не належать до поіменованих у Конституції України, можуть бути скасовані (ліквідовані), адже вони не належать до гарантованих Конституцією України.

Недопустимість звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод Конституційним Судом України тлумачиться так: «Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням... Загальновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена» (абз. 4 п. 5.2 мотиваційної частини Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2005 від 22 вересня 2005 року) [9]. «Звуження змісту прав і свобод означає зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права. Звуження обсягу прав і свобод – це зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики» (абз. 6 п. 4 мотиваційної частини Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005) [4].

Тобто звуження змісту прав і свобод є зменшенням правових можливостей суб'єкта права. Наприклад, право на працю в своєму змісті охоплює й рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, а отже, скасування рівних можливостей громадян у виборі професії чи роду трудової діяльності зменшує правові можливості, закладені в праві на працю, й такого не повинно відбуватися. Зі свого боку не повинно мати місце й звуження обсягу конституційних прав і свобод у сфері праці, де, наприклад, кількісний показник права на відпочинок своїм обсягом містить дні щотижневого відпочинку й оплачувану щорічну відпустку. Звертаємо увагу на те, що кількісний вимір права на щорічну відпустку в календарних днях на рівні законів визначається Кодексом законів про працю України [11] та Законом України «Про відпустки» [12], і недопустимість звуження обсягу такого права в кількісному вирізі календарного проміжку часу не охоплюється обсягом конституційного права на відпочинок.

Як приклад, проаналізуємо частину третю статті 46 Конституції України щодо обсягу поіменованих прав охоплених правом на соціальний захист, а саме: «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом» [1]. Ця норма є бланкетною, тобто вона відсилає до інших законів, а вже на них не поширюється неможливість звуження обсягу прав. Відповідно, зміст права на пенсію охоплюється конституційним правом на соціальний захист і не може звужуватися, а обсяг права на пенсію та інших непоіменованих прав може бути звужений (зменшений). Також важливо наголосити, що рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму в кількісному виразі гарантований виключно для тих виплат і допомог, які є основним джерелом існування. Тобто за наявності в особи інших джерел існування, крім соціальних виплат і допомог, обсяг поіменованих прав у сфері соціального захисту для цієї категорії громадян може бути звужений відповідними законодавчими положеннями.

Конституція України в статті 64 закріплює перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені навіть у разі запровадження воєнного або надзвичайного стану. Зміст зазначених конституційних положень свідчить, що соціально-трудова права громадян, закріплені в статтях 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50 в умовах воєнного чи надзвичайного стану,

*Костюченко О. С. Зміна парадигми у стратегії виживання
(на прикладі соціально-трудова відносин).*

Частина 2: зміст та обсяг соціально-трудова прав

можуть бути обмежені. Конституційні права та свободи громадян у сфері праці, як-от: конституційне право на працю та право на страйк, одними з перших були обмежені Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», про що, відповідно, і зазначено в частині другій статті 1 названого Закону [13]. На сьогодні склалась така ситуація, що виконання вимог частини другої статті 64 Конституції України стосовно зазначення строку дії обмежень виконано, адже обмеження діють на період воєнного стану, але в часовому вимірі строк запроваджених обмежень невідомий. Це пояснюється тим, що строки скасування або припинення воєнного стану потрібно розглядати як юридичний факт – подію, настання якої прямо не пов'язано із волею Українського народу або вітчизняних органів влади.

Аналіз статті 64 Конституції України свідчить, що конституційні права громадян, які реалізуються через механізми правового регулювання трудових і соціально-забезпечувальних відносин в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть змінюватися у бік обмежень. Водночас для повноти сприйняття соціально-економічних наслідків для населення таких обмежень наведемо наявні на сьогодні в умовах воєнного стану статистичні дані щодо структури доходів населення. Так, 2020 року структура доходів населення у відсотках була такою: заробітна плата становила – 45,3 %; соціальні допомоги та інші одержані поточні трансфери – 33,8 %; прибуток і змішаний дохід – 18,3 %; одержані доходи від власності – 2,6 % [14, с. 73]. До того ж структура витрат і заощаджень населення 2020 року була такою: придбання товарів і послуг – 87 %; поточні податки на доходи, майно та інші сплачені трансфери – 10,3 %; приріст фінансових і нефінансових активів – 1,6 %; сплачений дохід від власності – 1,1 % [14, с. 73].

Припускаємо, що відсоткове співвідношення наведених показників за період дії воєнного стану змінилось, але навряд значно підвищились доходи від власності – «первинні доходи, які одержують власники фінансових і нефінансових активів (землі, майнових прав тощо) від надання їх у користування іншим інституційним одиницям. Вони охоплюють: дивіденди, відсотки від акцій, внесків та договорів оренди земельних ділянок та майна; доходи населення від власності на землю; відсотки закладами, отримані від банків фізичними особами» та прибуток і змішані доходи – «дохід, який одержується фізичними особами в результаті виробничої діяльності за виключенням витрат, пов'язаних із її здійсненням» [15].

Статистика свідчить, що переважна більшість населення забезпечує своє життя власною працею, зазвичай отримуючи заробітну плату чи суми винагороди за виконання робіт та надання послуг або соціальні допомоги чи страхові виплати у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, фонди коштів якої сформовано переважно за рахунок сплати єдиного соціального внеску, який нараховується на заробітну плату та суми винагороди фізичним особам за виконання робіт чи надання послуг за цивільно-правовими договорами.

Аналіз структури доходів населення, порівняно із структурою витрат і заощаджень, доводить, що реалізація конституційних прав і свобод у сфері праці та соціального захисту є основою життєдіяльності в Україні. Попри це, положення статті 64 Конституції України свідчать, що соціально-трудова права як гарантована Конституцією України основа життєдіяльності, добробуту, виживання громадян руйнується внаслідок

запровадження в державі воєнного або надзвичайного стану. Це вказує на неспроможність Основного Закону України гарантувати громадянам можливість будувати їх стратегію виживання, у надзвичайних ситуаціях, на основі сталості правових умов реалізації трудових і соціальних прав, закріплених у Законі, що має найвищу юридичну силу.

Для повноти викладу матеріалу варто наголосити, що не всі соціально-трудова права, які беруть витоки з конституційних прав і свобод людини та громадянина, на сьогодні зазнали обмежень. З 24 березня 2022 року¹ чинні обмеження прав і свобод, закріплених у статтях 43 та 44 Конституції України, в обсягах обмежень, визначених Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [13]. Водночас наведений вище аналіз реального стану забезпечення життєдіяльності (виживання в умовах війни) громадян в Україні на основі конституційних прав і свобод у сфері праці та соціального захисту з акцентом на правові можливості обмеження таких прав в умовах воєнного або надзвичайного стану розкриває загальнодержавний підхід до побудови стратегії виживання населення в кризових умовах.

Важливо звернути увагу на те, що застосовані сьогодні обмеження конституційних прав і свобод громадян у соціальній та трудовій сферах переважно зводяться до реалізованих державою можливостей обмежити не зміст, а обсяг права. Принциповим є те, що зміст трудових прав у контексті міри (норми) праці як співвідношення робочого часу та часу відпочинку, а також кількісний вираз оплати процесу праці працівника зосереджуються виключно на матеріальній і ресурсній базі працівника та роботодавця, навіть якщо роботодавцем є держава.

Фактично здатність до праці працівника належить тільки йому, а кошти на оплату праці належать роботодавцю. Економічний інтерес держава від реалізації громадянами права на працю полягає в отриманні податкових надходжень, але реальною матеріальною базою для отримання податків є основні й оборотні фонди роботодавця та товари, роботи, послуги, створені власною працею працівників. Щодо соціального ефекту для держави, реалізація права на працю нерозривно пов'язана з державною політикою зайнятості населення, де зменшення рівня безробіття оцінюється як позитивний економічний і соціальний ефект. Стосовно ряду прав у сфері соціального захисту, закріплених у Конституції України, зазначимо, що відповідні державні фонди коштів формуються через систему загальнообов'язкового державного соціального страхування, які останні роки фінансово забезпечуються переважно за рахунок єдиного соціального внеску, який сплачує економічно активне населення України.

На наше переконання, сучасний загальнодержавний підхід до реалізації громадянами соціально-трудова права як основи їх виживання в умовах воєнного стану є неправильним, адже запровадження обмеження прав і свобод у сфері праці та соціального захисту фактично руйнують сталість правових умов їхньої реалізації. Тому до скасування або припинення воєнного стану потрібно переосмислити соціальний та економічний ефекти від запровадження обмежень прав у соціально-трудова сфері і запропонувати варіанти вдосконалення законодавства в цьому напрямі. Після скасування або припинення воєнного стану варто вдосконалити законодавство в такий спосіб, щоб унеможливити

¹ Дата набрання чинності Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану».

обмеження соціально-трудова права, які не мають належного соціального й економічного ефекту, зокрема щодо попередження, уникнення, мінімізації та усунення наслідків надзвичайного чи воєнного стану. Потрібно відійти від радянських клішів у державній політиці забезпечувати інтереси окремих соціальних груп за рахунок обмеження прав і свобод громадян, що, власне, працює формують фінансово-економічну базу функціонування держави, зокрема й її органів влади.

Отже, матеріальна та ресурсна база соціально-трудова права громадян належить роботодавцеві та працівникам, а не державі, й тому ці права не повинні обмежуватися. Кількісні виміри трудова права (обсяг прав) працівників, що працюють на роботодавця державної чи комунальної форми власності, не відрізняються від обсягу прав працівників приватного сектору економіки. Роботодавці в державному, комунальному та приватному секторах економіки не відрізняються нічим з позиції формування матеріальної та ресурсної бази трудова правовідносин. Сьогодні частина державних коштів спрямовується на покриття нестачі коштів Пенсійного фонду України, проте запровадження обмежень права на соціальний захист має базуватися на чітких наукових соціально-економічних обґрунтуваннях.

Висновки. 1. Право та його стрижень справедливості в сполученні із концепцією колективізму вимагають усвідомлення того, що громадяни та їх об'єднання, зокрема через інститути громадянського суспільства, повинні колективно впливати на динаміку права як відображення справедливості в мірі права та свобод людини й громадянина. Індивідуалізм у обстоюванні прав і свобод є результативним тільки під час вирішення індивідуальних трудова спорів і не впливає на загальний стан законності й правопорядку у сфері праці. Індивідуалізм особи потрібен для реалізації її конкретних правових можливостей, що відповідають її потребам та інтересам. Тобто для реалізації можливостей у праві потрібні не тільки індивідуальні вольові дії, а й колективні.

2. Аналіз сутності змісту й обсягу соціально-трудова права переконує, що ресурсна та матеріальна база цих прав належить роботодавцю (основні й оборонні фонди) та працівнику (здібності до праці). Саме на основі матеріальної та ресурсної бази цих суб'єктів формуються фінансові спроможності держави, тому правові можливості обмеження конституційних прав і свобод громадян у сфері праці та сфері соціального захисту в умовах воєнного чи надзвичайного стану, що закріплені в Конституції України, повинні відповідати інтересам працівників і роботодавців як юридично рівним суб'єктам. Ідеологічна основа обмеження соціально-трудова права громадян в умовах надзвичайного чи воєнного стану є рудиментом радянської епохи, що не відповідає ідеології та меті існування демократичної, правової, соціальної держави.

3. Тривалість воєнного стану в Україні, очевидно, не залежить від одностороннього волевиявлення Українського народу. Не заперечуючи факту актуальності та доцільності ухвалення Закону України від 15 березня 2022 року «Про організацію трудова відносин в умовах воєнного стану», сьогодні назріли умови для переосмислення його положень з метою вдосконалення законодавства в цій сфері. Щонайменше зміст та обсяг трудова і соціальних прав працівників переконують провести аналіз ефективності норм трудова права щодо організації трудова відносин в умовах воєнного стану та переосмислити, уточнити мету запровадження таких обмежень.

*Костюченко О. Є. Зміна парадигми у стратегії виживання
(на прикладі соціально-трудова відносин).
Частина 2: зміст та обсяг соціально-трудова права*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Голос України*. 2001. № 3. 10 січня.
3. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
4. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text>
5. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 48. Ст. 409.
6. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 01.06.2000 № 1768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 35. Ст. 290.
7. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>
8. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-п/2018 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України від 28 грудня 2014 року № 76-VIII «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>
9. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>
10. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю : Закон України від 18.05.2004 № 1727-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 33–34. Ст. 404.
11. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50. Ст. 375.

12. Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 2. Ст. 4.
13. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-ІХ. *Офіц. вісник України*. 2022. № 31. Ст. 1634.
14. Статистичний щорічник України за 2021 рік. Київ : Державна служба статистики України, 2022. 444 с.
15. Методологічні пояснення. URL : https://donetskstat.gov.ua/statinform1/nac_rah4.php

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. *Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141.
2. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950. *Holos Ukrainy*. 2001. № 3.10 sich.
3. Zahalna teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in. ; za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy M. V. Tsvika, d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv : Pravo, 2009. 584 s.
4. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 11 zhovtnia 2005 roku № 8-rp/2005 u spravi za konstytutsiinymy podanniamy Verkhovnoho Sudu Ukrainy ta 50 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen abzatsiv tretoho, chetvertoho punktu 13 rozdiluv XV «Prykintsevi polozhennia» Zakonu Ukrainy «Pro zahalnoobov'iazkove derzhavne pensiine strakhuvannia» ta ofitsiinoho tlumachennia polozhennia chastyny tretoi statti 11 Zakonu Ukrainy «Pro status suddiv» (sprava pro riven pensii i shchomisniachnoho dovichnoho hroshovoho utrymannia). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text>
5. Pro derzhavni sotsialni standarty ta derzhavni sotsialni harantii : Zakon Ukrainy vid 05.10.2000 № 2017-III. *Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2000. № 48. St. 409.
6. Pro derzhavnu sotsialnu dopomohu malozabezpechenym simiam : Zakon Ukrainy vid 01.06.2000 № 1768-III. *Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2000. № 35. St. 290.
7. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 12 kvitnia 2012 roku № 9-rp/2012 u spravi za konstytutsiinym zvernenniam hromadianyna Troiana Antona Pavlovycha shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhen statti 24 Konstytutsii Ukrainy (sprava pro rivnist storin sudovoho protsesu). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>
8. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22 travnia 2018 roku № 5-r/2018 u spravi za konstytutsiinym podanniam 49 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) punktu 12 rozdiluv I Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin ta vyznannia takymy, shcho vtratyly chynnist, deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy» vid 28 hrudnia 2014 roku № 76-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>

9. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22 veresnia 2005 roku № 5-rp/2005 u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 92, punktu 6 rozdil X «Perekhidni polozhennia» Zemelnogo kodeksu Ukrainy (sprava pro postiine korystuvannia zemelnymy diliankami). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>

10. Pro derzhavnu sotsialnu dopomohu osobam, yaki ne maiut prava na pensiiu, ta osobam z invalidnistiu : Zakon Ukrainy vid 18.05.2004 № 1727-IV. Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2004. № 33–34. St. 404.

11. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy vid 10.12.1971 № 322-VIII. Vidom. Verkhovnoi Rady URSR. 1971. №50. St. 375.

12. Pro vidpustky : Zakon Ukrainy vid 15.11.1996 № 504/96-VR. Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1997. № 2. St. 4.

13. Pro orhanizatsiiu trudovykh vidnosyn v umovakh voiennoho stanu : Zakon Ukrainy vid 15.03.2022 № 2136-IX. Ofits. visnyk Ukrainy. 2022. № 31. St. 1634.

14. Statystychni shchorichnyk Ukrainy za 2021 rik. Kyiv : Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 2022. 444 s.

15. Metodolohichni poiasnennia. URL : https://donetskstat.gov.ua/statinform1/nac_rah4.php

O. Ye. KOSTIUCHENKO. PARADIGM SHIFT IN SURVIVAL STRATEGY (ON THE EXAMPLE OF SOCIAL AND LABOR RELATIONS). PART 2: CONTENT AND SCOPE OF SOCIAL AND LABOR RIGHTS

The article is devoted to the analysis of the essence of the content and scope of social and labor rights, as a component of socio and economic rights in their relation with the restriction or narrowing of rights in the context of material and resource expenditures of the State. There is the opinion defended in the article that the restriction of the constitutional rights and freedoms of citizens in the field of labor and social protection in the conditions of martial law or a state of emergency is a relic of the Soviet era. It is emphasized that law and its core – justice, in combination with the concept of collectivism, requires the awareness that citizens and their associations, in particular through civil society institutions, should collectively influence the dynamics of law as a reflection of justice in the degree of human and civil rights and freedoms. Individualism in defending rights and freedoms is effective only in resolving individual labor disputes and does not affect the general state of law and order in the field of labor. Individualism of a person is necessary for the realization of his or her specific legal capabilities that meet his/her needs and interests. That means, the realization of opportunities in law requires not only individual volitional actions, but also collective ones. Analysis of the essence of the content and scope of social and labor law convinces that the resource and material base of these rights belongs to the employer (fixed and defense funds) and the employee (ability to work). It is on the basis of the material and resource base of these entities that are forming the financial capabilities of the state, therefore, the legal possibilities of restricting the constitutional rights and freedoms of citizens in the field of labor and social protection in the conditions of martial law or a state of emergency, which are enshrined in the Constitution of Ukraine, must meet the interests of employees and employers as legally equal

*Костюченко О. Є. Зміна парадигми у стратегії виживання
(на прикладі соціально-трудових відносин).*

Частина 2: зміст та обсяг соціально-трудових прав

subjects. The ideological basis for the restriction of social and labor rights of citizens in a state of emergency or martial law is a vestige of the Soviet era, which does not correspond to the ideology and purpose of the existence of a democratic, legal, social state. It is substantiated that the duration of martial law in Ukraine obviously does not depend on the unilateral expression of the will of the Ukrainian people. Without denying the relevance and expediency of adopting the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations under Martial Law" of March 15, 2022, today the conditions are ripe for rethinking its provisions in order to improve legislation in this area. At the very least, the content and scope of labor and social rights of employees convince us that it is necessary to analyze the effectiveness of labor law norms regarding the organization of labor relations under martial law and rethink and clarify the purpose of introducing such restrictions.

Keywords: *right to work, social and labor rights, constitutional rights and freedoms, restriction of rights, narrowing of rights, content of law, scope of law, labor legislation, state, employee, employer, system of mandatory state social insurance, martial law.*

Стаття надійшла до редколегії 4 жовтня 2024 року

УДК 347.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.155-162

І. О. Котович,

канд. юрид. наук,

Державний податковий університет

e-mail: i.o.kotovich@dpu.edu.ua

ORCID ID 0000-0003-0325-7218

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДОДАТКОВОГО РІШЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджується сучасний стан законодавства та судової практики застосування інституту додаткового рішення.

Автор зосереджує увагу на проблемах застосування такого інституту, які виникають у суду та сторін цивільного процесу.

Інститут додаткового рішення в цивільному процесі є важливим елементом правової системи, що забезпечує можливість доповнення судових рішень у випадках, коли певні аспекти справи залишаються невирішеними або потребують додаткового розгляду. Цей інститут відіграє ключову роль у забезпеченні справедливості та правової визначеності, даючи можливість сторонам отримати повне та всебічне судове рішення.

Застосування інституту додаткового рішення регулюється статтею 270 Цивільного процесуального кодексу України, яка передбачає можливість ухвалення додаткового рішення судом за заявою учасників справи або з власної ініціативи суду. Це може відбуватися у випадках, коли стосовно певної позовної вимоги, з приводу якої сторони подавали докази і давали пояснення, не ухвалено рішення, або коли суд не вирішив питання про судові витрати чи інші аспекти справи.

Незважаючи на важливість цього інституту, його застосування супроводжується рядом проблем та викликів. Однією з основних проблем є недостатня визначеність правових норм, що регулюють порядок ухвалення додаткових рішень. Це призводить до неоднозначного тлумачення та застосування норм на практиці, що може спричинити правову невизначеність і порушення прав учасників процесу.

Крім того, існують проблеми, пов'язані з процесуальними аспектами ухвалення додаткових рішень. Наприклад, питання строків подання заяви про ухвалення додаткового рішення, порядку подання доказів для стягнення судових витрат. Відсутність чітких процедурних норм може призводити до затягування процесу та збільшення навантаження на суди.

Важливим аспектом також є питання про ефективність додаткових рішень у контексті забезпечення прав та інтересів учасників процесу. Додаткові рішення повинні сприяти досягненню справедливості й правової визначеності, однак на практиці їх застосування може бути ускладнене через різні чинники, такі як недостатня підготовка суддів, відсутність належного правового регулювання та інші.

Так, дослідження проблем застосування інституту додаткового рішення в цивільному процесі є актуальним і важливим завданням, що потребує комплексного аналізу й розробки рекомендацій для вдосконалення правового регулювання та практики його застосування. Це дасть змогу забезпечити ефективний захист прав та інтересів учасників процесу, сприяти підвищенню якості судочинства й зміцненню правової системи загалом.

Результати дослідження можуть бути корисними для практичної роботи судів та інших учасників судового процесу, у яких виникла необхідність ухвалення додаткового рішення.

Ключові слова: *цивільний процес, додаткове рішення, строки, Верховний Суд.*

Мета статті полягає в дослідженні проблем, які виникають під час розгляду заяв про ухвалення додаткових рішень у цивільних справах, а також у розробленні пропозицій щодо такого інституту. Для досягнення цієї мети будуть вирішені такі завдання: аналізування законодавчої бази, що регулює інститут додаткового рішення, виявлення основних проблеми, які виникають під час його застосування на практиці, розроблення пропозицій щодо усунення виявлених проблем та вдосконалення законодавства.

Постановка проблеми. Ухвалення додаткового рішення є важливим процесуальним інститутом, який дає змогу забезпечити повноту й точність судових рішень. Проте недосконалість законодавства, зловживання правом на додаткове рішення та складнощі з виконанням таких рішень створюють проблеми для судової практики. Для їх вирішення необхідно вдосконалювати нормативно-правову базу та підвищувати професійну кваліфікацію суддів у питаннях ухвалення додаткових рішень.

Додаткове рішення – це процесуальний документ, який суд ухвалює після основного рішення для вирішення питань, що були не охоплені основним рішенням, або для уточнення його змісту. Проблеми, що виникають у цьому контексті, можна умовно розділити на кілька основних аспектів: недосконалість законодавчого регулювання, строки для подання заяви про ухвалення додаткового рішення, необхідність стягнення судових витрат через додаткове рішення, проблеми з доказовою базою для додаткового рішення.

Виклад основного матеріалу. Інститут додаткового рішення існує ще з часів Цивільного процесуального кодексу України 1963 року. За 60 років підстави та процедура ухвалення додаткового рішення не змінилися. Згідно з ч. 1 ст. 270 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) суд, що ухвалив рішення, може за заявою учасників справи чи з власної ініціативи ухвалити додаткове рішення, якщо: 1) стосовно певної позовної вимоги, з приводу якої сторони подавали докази і давали пояснення, не ухвалено рішення; 2) суд, вирішивши питання про право, не зазначив точної грошової суми, присудженої до стягнення, або майно, яке підлягає передачі, або дії, що треба виконати; 3) судом не вирішено питання про судові витрати; 4) суд не допустив негайного виконання рішення у випадках, встановлених статтею 430 цього Кодексу [1].

З вищезазначеного можна зробити висновок, що додаткове рішення необхідне для усунення неточностей, прогалин або суперечностей у раніше ухваленому рішенні.

Встановити точну кількість ухвалених судами України додаткових рішень у цивільних справах достеменно неможливо, оскільки дані судової статистики не виділяють цю категорію рішень окремо, а наводять загальну кількість судових рішень щодо розгляду питань про виправлення описок та очевидних арифметичних помилок у судовому рішенні; роз'яснення судового рішення; ухвалення додаткового судового рішення – 29 191 (за 2023 рік) [9].

Під час ухвалення додаткового рішення суди та сторони процесу стикаються з рядом проблем правозастосування цього інституту.

По-перше, це потреба в ухваленні додаткового судового рішення в тому самому складі суду.

Ця вимога передбачена ч. 3 ст. 270 ЦПК України. Однак іноді виникають ситуації, коли сформувавши той самий склад суду неможливо через різні причини: хвороба судді, перебування судді у відпустці, відставка судді, переведення або відрядження судді до іншого суду тощо.

Така ситуація, наприклад, склалася в цивільній справі № 759/9300/13, де в задоволенні заяви про ухвалення додаткового рішення було відмовлено через неможливість утворити той самий склад суду, який ухвалював рішення в цій справі з підстав відсутності судді (яка була головуючим суддею під час розгляду цієї справи) у штаті суду на час надходження до суду заяви про ухвалення додаткового рішення. Водночас колегія суддів зазначила, що в разі необхідності заявник має право звернутися до суду з тими самими вимогами на загальних підставах.

З такими висновками суду апеляційної інстанції не погодився Верховний Суд, який вказав, що *«процесуальна норма не встановлює беззаперечний обов'язок ухвалення додаткового рішення виключно в такому самому складі суду (суддів), що ухвалив рішення, оскільки в цьому разі законодавець використовує формулу «суд, що ухвалив рішення» як суддівська інституція, а не конкретних суддів суду»* [5].

Крім того, треба звернути увагу на п. 2.3.47 Положення про автоматизовану систему документообігу суду в редакції, затвердженого рішенням Ради суддів України від 02.04.2015 № 25, що дозволяє автоматизований розподіл заяви про ухвалення додаткового рішення в разі відсутності раніше визначеного в судовій справі головуючого судді (судді-доповідача) [4].

Також потрібно зважати на практику Європейського суду з прав людини, згідно з якою реалізуючи положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, уникати занадто формального ставлення до передбачених законом вимог, оскільки доступ до правосуддя повинен бути не лише фактичним, але й реальним. Надмірний формалізм під час вирішення питання щодо прийняття позовної заяви або скарги є порушенням права на справедливий судовий захист (рішення ЄСПЛ від 04.12.1995 у справі «Bellet v. France», рішення від 25.01.2000 у справі «Miragall Escolano and Others v. Spain»).

По-друге, це проблематика потреби в ухваленні додаткового рішення для стягнення судових витрат. Статистика Єдиного державного реєстру судових рішень свідчить, що абсолютна більшість додаткових рішень з цивільних справ ухвалювалися з метою стягнення судових витрат на професійну правничу допомогу. Непоодинокими є випадки, коли за наявності всіх документів, що підтверджують оплату витрат на професійну правничу допомогу, суди забувають стягнути такі судові витрати на користь сторони, щодо якої було вирішено спір. У такому разі сторона вимушена звертатися до суду із заявою про ухвалення додаткового рішення для стягнення таких витрат, що призводить до додаткових витрат часу, ресурсів та може призвести до не менш запеклої боротьби в судовому засіданні, ніж під час розгляду справи за сутністю.

Для початку сторона, яка бажає стягнути судові витрати на правову допомогу, повинна з першої заяві за сутністю спору подати до суду попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які вона понесла і які очікує понести у зв'язку з розглядом справи. Якщо цього не зробити або зробити на пізніших стадіях, суд може відмовити у відшкодуванні відповідних судових витрат.

Верховний Суд у своїх постановках вказує, що *«у разі неподання учасником справи попереднього розрахунку в суду є право, а не обов'язок відмовити у відшкодуванні відповідних судових витрат»* (постанова Верховного Суду у справі від 24.05.2024 № 757/52722/21) [6].

Отже, Верховний Суд вважає, що неподання стороною попереднього розрахунку судових витрат разом з першою заявою по суті спору не є безумовною та абсолютною підставою для відмови у відшкодуванні відповідних судових витрат і покладає вирішення такого питання на розсуд суду, який приймає рішення.

Також сторона має подати докази на підтвердження розміру витрат, які вже сплатила або має сплатити у зв'язку з розглядом справи (ч. 8 ст. 141 ЦПК України).

Тільки на підставі поданих доказів суд може встановити дійсний розмір сплаченої правової допомоги і, відповідно, ухвалити рішення про його стягнення.

Судова практика сформувала великий перелік таких доказів, якими є: договір про надання правничої допомоги, квитанції, протокол наданих послуг, детальний опис виконаних робіт, акти надання послуг, рахунок на оплату, копія платіжного доручення тощо.

І, що важливо, такі докази мають бути подані до закінчення судових дебатів у справі або впродовж п'яти днів після ухвалення рішення суду за умови, що до закінчення судових дебатів у справі сторона зробила про це відповідну заяву (ч. 8 ст. 141 ЦПК України) [1].

Враховуючи підвищені вимоги в процедурі доведення понесених витрат на професійну правничу допомогу, сторони та їх представники не завжди їх дотримуються, що надає суду право відмовити в задоволенні додаткового рішення зі стягнення таких витрат.

Суди також можуть ухвалювати додаткові рішення про стягнення витрат на професійну правничу допомогу при тому, що сторони не дотримались усіх вимог, у результаті чого відбувається безпідставне стягнення судових витрат.

Третє, на що хотілось звернути увагу, це строки для звернення до суду із заявою про ухвалення додаткового рішення. ЦПК України 1963 року встановлював чіткі строки для звернення до суду з відповідною заявою – 10 днів з дня постановлення рішення [2].

Починаючи з 2004 року, підхід щодо строків змінився. Законодавець установив, що заяву про ухвалення додаткового рішення може бути подано до закінчення строку на виконання рішення (ч. 2 ст. 270 ЦПК України) [1]. Проблема полягає в тому, що жодним актом законодавства не встановлено строку на виконання рішення та не дається визначення такому поняттю.

Деякі автори та практики, намагаючись розв'язати цю проблему, з посиланням на ст. 12 Закону України «Про виконавче провадження», прирівнюють «строк на виконання рішення» до «строку пред'явлення виконавчих документів до виконання», тобто це три роки [3].

Однак зі змісту ч. 3 ст. 270 ЦПК України та ст. 12 Закону України «Про виконавче провадження» вбачається, що строк пред'явлення виконавчого документа до виконання та строк на виконання рішення є різними видами строків і не є тотожними (постанова Верховного Суду у справі від 21.06.2022 № 761/21898/16) [8].

Правильною вважаю позицію, що закінчення строку пред'явлення виконавчого документа до виконання не свідчить про закінчення строку на виконання рішення, якщо останнє залишається невиконаним.

Враховуючи ч. 5 ст. 435 ЦПК України, де вказано, що розстрочка та відстрочення виконання судового рішення не може перевищувати одного року з дня ухвалення такого рішення, ухвали, постанови, існує думка, що і строк на виконання рішення становить один рік.

Проте з такою позицією також погодитися не можна, оскільки вказана норма встановлює максимальний строк, на який може надаватися розстрочка чи відстрочка виконання судового рішення, не регулюючи строків виконання рішень суду (постанова Верховного Суду у справі від 10.11.2021 № 635/1929/15) [7].

Отже, цілком реальною є ситуація, коли після проголошення рішення відповідач, з якого було стягнуто суму грошових коштів, в той самий день виконує рішення суду, у такий спосіб позбавляючи позивача можливості отримати позитивне додаткове рішення, у випадку, коли не було стягнуто судових витрат чи вирішити інше питання, передбачене ч. 1 ст. 270 ЦПК України. Аналогічна ситуація складається, коли рішення суду було виконане у примусовому порядку державною виконавчою службою або приватним виконавцем із закриттям виконавчого провадження.

Ще одна проблема виникає у разі, коли суд із власної ініціативи хоче ухвалити додаткове рішення, що передбачено ч. 1 ст. 270 ЦПК України. У такому разі суду варто з'ясувати, чи було виконано судові рішення та чи має суд право ухвалювати додаткове рішення. Яким чином суд має встановлювати таку обставину, закон не зазначає.

Висновки. Інститут додаткового рішення в цивільному процесі України є важливим механізмом для виправлення судових помилок та забезпечення повного розгляду справ, але виключно з питань, передбачених законом.

Додаткове рішення не може змінити суті основного рішення або містити в собі висновки про права та обов'язки осіб, які не брали участі у справі, чи вирішувати вимоги, не досліджені в судовому засіданні.

Незважаючи на існування такого інституту в цивільному процесі ще з 1963 року, досі у правозастосовній діяльності виникають проблеми щодо тлумачення або розуміння окремих його норм.

Більшість із них уже вирішена судовою практикою, а деякі потребують внесення змін до закону.

Так, для усунення проблем, які виникають стосовно строків на подання заяви про ухвалення додаткового рішення, пропонується повернутися до концепції ЦПК України 1963 року із визначенням чітких строків, а не обмежуватись поняттям «строк на виконання рішення».

Також до ст. 270 ЦПК України було б доречно внести доповнення щодо алгоритму дій суду у разі необхідності ухвалення додаткового рішення за ініціативою суду. Наприклад, направлення запитів до заінтересованої сторони та/або виконавчої служби щодо стадії виконання рішення суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 04.10.2024).
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.07.1963. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1502-06/ed20040101#Text> (дата звернення: 04.10.2024).
3. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 04.10.2024).
4. Про судові рішення у цивільній справі : постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 14. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 04.10.2024).
5. Постанова Верховного Суду у справі від 24.06.2020 № 759/9300/13. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90111500>
6. Постанова Верховного Суду у справі від 21.06.2022 № 761/21898/16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104957190>
7. Постанова Верховного Суду у справі від 10.11.2021 № 635/1929/15. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101360854>
8. Звітність щодо стану здійснення правосуддя місцевими та апеляційними судами. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka

REFERENCES

1. Civil Procedure Code of Ukraine dated March 18, 2004 No. 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (date of application: 04/10/2024).
2. Civil Procedure Code of Ukraine dated July 18, 1963. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1502-06/ed20040101#Text> (date of application: 04/10/2024).

Котович І. О. Проблеми застосування інституту додаткового рішення в цивільному процесі

3. On executive proceedings: Law of Ukraine dated June 2, 2016 No. 1404-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (date of application: 04/10/2024).
4. On a court decision in a civil case: resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated 18.12.2009 No. 14. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (date of application: 04/10/2024).
5. Resolution of the Supreme Court in case dated 06/24/2020 No. 759/9300/13. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90111500>
6. Resolution of the Supreme Court in case dated 06/21/2022 No. 761/21898/16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104957190>
7. Resolution of the Supreme Court in case dated November 10, 2021 No. 635/1929/15. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101360854>
8. Reporting on the state of administration of justice by local and appellate courts. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka

I. O. KOTOVYCH. PROBLEMS OF APPLICATION OF THE ADDITIONAL DECISION INSTITUTE IN A CIVIL PROCESS

The article examines the current state of legislation and judicial practice of applying the institution of additional judgment.

The author focuses attention on the problems of application of this institution, which arise in the court and the parties to the civil process.

The institution of an additional decision in a civil process is an important element of the legal system, which provides the possibility of supplementing court decisions in cases where certain aspects of the case remain unresolved or require additional consideration. This institution plays a key role in ensuring fairness and legal certainty, allowing parties to obtain a full and comprehensive judicial decision.

The application of the institution of an additional decision is regulated by Article 270 of the Civil Procedure Code of Ukraine, which provides for the possibility of adopting an additional decision by the court at the request of the parties to the case or on the court's own initiative. This can happen in cases where a decision has not been made on a certain claim, on which the parties have submitted evidence and given explanations, or when the court has not decided on the issue of court costs or other aspects of the case.

Despite the importance of this institute, its application is accompanied by a number of problems and challenges. One of the main problems is insufficient determination of legal norms regulating the procedure for passing additional decisions. This leads to ambiguous interpretation and application of norms in practice, which can cause legal uncertainty and violation of rights of process participants.

In addition, there are problems related to the procedural aspects of making additional decisions. For example, the issue of deadlines for submitting an application for the adoption of an additional decision, the procedure for submitting evidence for the recovery of court costs. The lack of clear procedural norms can lead to a delay in the process and an increase in the burden on the courts.

An important aspect is also the issue of the effectiveness of additional decisions in the context of ensuring the rights and interests of the participants in the process. Additional decisions should contribute to the achievement of justice and legal certainty, however, in practice, their application may be complicated due to various factors, such as insufficient training of judges, lack of proper legal regulation, and others.

Thus, the study of the problems of the application of the institution of an additional decision in the civil process is an urgent and important task that requires a comprehensive analysis and development of recommendations for the improvement of legal regulation and the practice of its application. This will allow to ensure effective protection of the rights and interests of the participants in the process, contribute to the improvement of the quality of judicial proceedings and strengthening of the legal system as a whole.

The results of the research can be useful for the practical work of courts and other participants in the legal process, who have to make an additional decision.

Key words: *civil process, additional decision, terms, Supreme Court.*

Стаття надійшла до редколегії 9 жовтня 2024 року

**Кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право**

УДК 343.8

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.163-170

С. В. Камінський,

аспірант кафедри кримінального права та процесу,

Державний податковий університет

e-mail: kaminpravo28@gmail.com

ORCID ID 0009-0000-8077-0790

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЗАПОБІГАННЯ КОНТРАБАНДИ:
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД**

У цій статті зазначено, що проблема запобігання контрабанді здебільшого вирішується через установлення високих як адміністративних, так і кримінальних санкцій за її вчинення. Особливо в країнах, де економічне зростання супроводжується постійним удосконаленням способів контрабанди і високою активністю злочинних угруповань, залучених до неї. Зазначається, що проблема запобігання контрабанді актуальна впродовж багатьох століть і керівництво різних країн намагається застосовувати енергійні та масштабні заходи запобігання, посилюючи відповідальність за заняття такою незаконною діяльністю.

У статті також акцентується увага, що кримінальна відповідальність за контрабанду наркотичних засобів міститься в іншому розділі кримінального кодексу. Водночас кожна норма права визначає окремо відповідальність за контрабанду окремих товарів, предметів чи речовин.

У статті аналізуються окремі положення кримінальної відповідальності за контрабанду різних країн. Так, ст. 151 КК КНР встановлена відповідальність за контрабанду зброї, боєприпасів, ядерних матеріалів або фальшивої валюти; контрабанду заборонених державою до вивозу з країни культурних цінностей, золота, срібла та інших дорогоцінних металів, а також заборонених державою до ввезення в країну цінних тварин і виробленої з них продукції; контрабанду заборонених державою до вивозу з країни унікальних рослин і продукції з них; кримінальні правопорушення, згадані в частинах першій та другій цієї статті, за особливо обтяжуючих обставин.

Акцентується увага, що проаналізовані статті за своїм складом максимально схожі на склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 201 КК України та 305 КК України. Водночас згідно зі КК КНР такі дії караються довічним позбавленням

волі або смертною карою з конфіскацією майна, що є більш тяжчим видом покарання, ніж за кримінальним законодавством України.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, контрабанда, запобігання, кримінальна відповідальність, покарання.

Актуальність теми. Як зазначається у фаховій літературі, контрабанда належить до міжнародних кримінальних правопорушень, адже її вчинення може посягати на суспільні відносини відразу декількох держав. Це створює благотворне середовище для транснаціональної організованої злочинності: міжнародного тероризму; незаконних операцій з наркотичними і психотропними речовинами; незаконного обігу зброї; фальшивомонетництва; засобу незаконного вивезення за кордон культурних цінностей [1, с. 170].

Зі свого боку в зарубіжному праві така небезпека не сприяє єдиному підходу до розуміння суті сучасної контрабанди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням запобігання контрабанді, дослідження міжнародного досвіду були присвячені праці таких вчених, як В. І. Антипов, Ю. П. Битяк, С. М. Гусаров, Г. В. Дідківська, Ф. Л. Жорін, Р. А. Калюжний, Т. О. Коломоєць, Д. М. Лук'янець, О. М. Музичук, Ю. В. Нікітін, Д. В. Приймаченко, Н. З. Рогатинська, Р. Б. Шишка, В. К. Шкарупа, В. В. Топчій та інші, але окремі важливі питання сьогодення, що стосуються недоліків правового регулювання зазначених відносин у воєнний період і вимагають удосконалення положень чинного законодавства України, наразі потребують додаткових досліджень.

Метою статті є визначення на основі порівняння положень законодавства України з кримінальним законодавством деяких інших країн, що регулюють кримінально-правові заходи запобігання контрабанді, встановлюють юридичні склади таких порушень, способів удосконалення відповідних положень кримінально-правового запобігання контрабанді.

Виклад основного матеріалу. Існують найбільш характерні підходи до розуміння контрабанди, представлені в законодавстві зарубіжних держав. Для прикладу, зазначимо, що незаконна торгівля тютюновими виробами призводить до величезних втрат доходів для урядів, які оцінюються приблизно в 40–50 мільярдів доларів США в рік і виявляються в збільшенні споживання, а отже, у проблемах зі здоров'ям, оскільки це робить тютюн дешевшим [2, с. 411].

А тютюнові вироби, що є значно дешевшими, є саме тим товаром, який потрапляє до країни контрабандою.

Міжнародною Конвенцією про взаємну адміністративну допомогу у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства надається правове визначення контрабанди, якого дотримуються більшість країн світу. У п. «г» ст. 1 цієї Конвенції йдеться, що термін «контрабанда» означає митне шахрайство, що полягає в переміщенні товарів через митний кордон у будь-який прихований спосіб [3]. До зазначеної Конвенції приєднатися може будь-яка держава – член Ради митного співробітництва і будь-яка держава – член Організації Об'єднаних Націй або її окремих спеціалізованих закладів.

Варто зазначити, що Україна до Конвенції приєдналася ще 2000 року як самостійна незалежна держава, яка прагне до європейської спільноти.

Отже, першим звертає на себе увагу кримінальне законодавство і досвід Китайської Народної Республіки (далі – КНР), де проблема запобігання контрабанді є однією з найбільш актуальних для сучасної КНР. Зокрема, основними товарами контрабанди залишаються нафта і нафтопродукти, автомобілі та мотоцикли й рослинне масло, сировина для текстильної та хімічної промисловостей [4, с. 136].

У кримінальному законодавстві вищезазначеної країни передбачена значна кількість норм про відповідальність за контрабанду. Це багато в чому пояснюється значущістю проблеми контрабанди для сучасного суспільства КНР. У цьому аспекті може розглядатися контрабанда культурних цінностей і рідкісних тварин, що пояснюється на сьогодні великим потоком їх контрабанди [5, с. 101].

Поряд з вищезазначеними предметами перебуває контрабанда наркотичних засобів і психотропних речовин.

У науковій літературі зазначається, що питання запобігання контрабанді в КНР зазвичай вирішується через установлення значних як адміністративних, так і кримінальних видів покарання за її вчинення [6, с. 64]. Проблема запобігання контрабанді є актуальною впродовж уже декількох десятиліть, і керівництво країни намагається впливати все більш сучасних заходів запобігання, посилюючи відповідальність. З початку економічних реформ (1979 р.) до КК КНР тричі вносилися зміни, які посилюють покарання за контрабанду [7, с. 112].

Незважаючи на репресивні види покарання і постійне вдосконалення заходів запобігання, у КНР рівень контрабанди залишається високим.

Також у ст. 155 КК КНР за збройне прикриття контрабанди передбачаються найсуворіші заходи покарання, а перешкоджання затриманню контрабандистів за допомогою погроз і насильства кваліфікується за сукупністю як перешкоджання працівникам правоохоронних органів у виконанні їх обов'язків відповідно до закону.

Варто також зазначити, що у кримінальному законодавстві КНР встановлюється відповідальність юридичних осіб за контрабанду. На відміну від вітчизняного, у теорії кримінального права КНР організації, винні у вчиненні таких кримінальних правопорушень, караються штрафом, крім того, особи, безпосередньо відповідальні за керівництво, й інші безпосередньо відповідальні особи караються відповідно до положень конкретних статей кримінального законодавства країни [8, с. 90].

Кардинально протилежним у порівнянні є кримінальне законодавство Республіки Казахстан.

Так, чинний КК Республіки Казахстан був прийнятий 2014 року та містить дві статті про контрабанду. Перша ст. 234 «Економічна контрабанда», тобто переміщення у великому розмірі через митний кордон Митного союзу товарів чи інших предметів, зокрема заборонених або обмежених до переміщення через митний кордон товарів, речей і цінностей, щодо яких встановлено спеціальні правила переміщення через митний кордон, за винятком зазначених у статті 286 цього Кодексу». Ця стаття розміщена в розділі 8 «Кримінальні правопорушення у сфері економічної діяльності» Особливої

частини КК Республіки Казахстан. Друга ст. 286 «Контрабанда вилучених з обігу предметів або предметів, обіг яких обмежено», розміщена в главі 10 «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки та громадського порядку» [9].

Аналізуючи законодавство європейських країн, що передбачає відповідальність за контрабанду, звертає увагу наведене нижче, незважаючи на тривале існування ЄС, у рамках якого існує спільний простір як форма економічної інтеграції країн, що припускає вільне переміщення товарів, робіт і послуг, а також засобів виробництва – капіталу, трудових ресурсів – через кордони країн, що є членами європейського ринку, в країнах, що входять в об'єднання, законодавство про відповідальність за контрабанду і досі не уніфіковане.

Так, у Кримінальному кодексі Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) поняття «контрабанда» як таке не використовується. Однак у разі статей КК ФРН встановлено відповідальність за незаконні ввезення і вивезення окремих предметів [10].

У ряді країн до контрабанди належать такі дії, що мають на меті ухилення від сплати митних зборів (Італія, Австрія). В інших країнах контрабандою вважається ввезення і вивезення товарів з порушенням законів про імпорт / експорт, навіть якщо ці дії не заподіяли ніякого фінансового збитку жодній державі (Швейцарія, Франція) [11, с. 42].

Натомість фахівці міжнародного права визначають кримінальний закон Республіки Сан-Марино, який являє собою класичний європейський акт у галузі кримінального права, одним з найбільш досконалих.

На відміну від німецького, у КК Сан-Марино використовується поняття «контрабанда». Згідно зі ст. 388 «Виробництво та контрабанда майна, пов'язані з обманом державної скарбниці» будь-яку особу, яка виготовляє, ввозить на територію Республіки, набуває, отримує, поширює або зберігає з метою поширення речі, що підлягають обкладенню податком, за які він ще не сплатив податку, або особисті речі, обманюючи при цьому державу або державних службовців, підлягає покаранню у вигляді тюремного ув'язнення першого ступеня й позбавлення політичних прав четвертого ступеня, крім фінансових санкцій, передбачених спеціальними законами [12].

Як приклад, у КК Сан-Марино статтею 280 передбачено кримінальну відповідальність за вироблення, ввезення на територію країни, поширення або зберігання в цілях поширення спирту, лікеру для алкогольних напоїв або алкогольних напоїв. Водночас контрабанда вже є кримінальним проступком у разі ввезення на територію країни або вивезення товарів і продовольства всупереч заборонам влади або в таких кількостях, які не дозволені владою (ст. 319).

Варто зазначити, що в кримінальному законодавстві Сан-Марино міститься достатній перелік норм про відповідальність як за контрабанду, так і суміжні діяння. Такий підхід може свідчити про значно більший репресивний підхід у питаннях кримінальної відповідальності за діяння, пов'язані з контрабандою, ніж прийнято в більшості інших європейських держав.

У кримінальному законі Швейцарії, як і в німецькому, поняття «контрабанда» також не використовується, проте в ряді складів кримінальних правопорушень встановлена відповідальність за незаконне ввезення певних предметів [13].

На відміну від інших країн у КК Болгарії передбачає лише одна стаття відповідальність за контрабанду. Так, ст. 241 КК Болгарії встановлює кримінальну заборону переміщення через кордон країни товарів без відома і дозволу митних органів, якщо це здійснено з використанням чужого або фальсифікованого офіційного документа чи офіційного документа, що містить неправильні відомості; під час переміщення сильнодіючих або отруйних речовин, вибухових речовин, зброї або боєприпасів чи під час переміщення товарів чи предметів у великій кількості в підприємницьких або виробничих цілях. Водночас окремою частиною статті встановлюється відповідальність переміщення через кордон країни наркотичних речовин, прекурсорів або їхніх аналогів, що являють собою особливу небезпеку [14].

Виявлені предмети контрабанди вилучаються на користь держави незалежно від того, в чий власності вони перебувають. Транспортний засіб і засіб переміщення, що послужили для перевезення і переміщення товарів, предмета контрабанди, також вилучаються на користь держави незалежно від того, в чий власності вони перебували, крім випадків, коли їхня вартість явно не відповідає тяжкості вчиненого кримінального правопорушення.

Цікавий підхід визначення предметів контрабанди закріплено в кримінальному законодавстві США. У США контрабандою вважається «умисне порушення правил ввезення-вивезення товарів як у зовнішній торгівлі, так і в торгівлі між штатами. Наркотичні засоби, що провозяться через кордон США контрабандою, не мають окремої кваліфікації та розглядаються як звичайний товар. Звід законів США встановлює більш суворе покарання за контрабанду, вчинену із застосуванням вогнепальної зброї, в цьому випадку додатково до покарання за основне кримінальне правопорушення призначається покарання у виді позбавлення волі на строк не менше п'яти років – у разі наявності вогнепальної зброї, не менше семи років – у разі відкритої демонстрації вогнепальної зброї, не менше десяти років – у разі застосування вогнепальної зброї» [15, с. 34].

Так, для Митних органів США деякі види митних порушень можуть мати різні ступені важливості. Водночас найбільш важливими й рідкісними видаються окремі стратегічні порушення, що пов'язані з імпортом та експортом предметів, для яких потрібний спеціальний дозвіл (вогнепальна зброя, ядерна техніка, системи озброєнь, біологічна зброя, техніка, що підпадає під «Правила міжнародної торгівлі зброєю») [16].

Отже, проаналізувавши вищевикладене, вбачається, що загалом у кримінальному законодавстві як європейських так і інших зарубіжних країн не напрацьовано єдиного підходу щодо кримінальної відповідальності за контрабанду. Це зі свого боку впливає на формування єдиних підходів кримінально-правового запобігання контрабанді в міжнародному середовищі загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Shuguang Z., Zhang Y., Wan Z. Measuring the costs of protection in China. Washington, 1998. P. 63–65.
2. Лугіна Н. А., Жук Ю. О. Організаційно-правові засоби боротьби з контрабандою. *Правові новели : науковий юридичний журнал*. Миколаїв, 2021. № 13. С. 112–117.

Камінський С. В. Кримінально-правове забезпечення запобігання контрабанди: зарубіжний досвід

3. Criminal Law of the People's Republic of China: ad. on 01.07.1979. URL : <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/MONOGRAPH/5375/83719/F869660960/CHN5375.pdf>

4. Звірко О. Є. Кримінальна відповідальність за контрабанду. Проблеми взаємодії суспільства та держави у сучасному правовому просторі. *Актуальна юриспруденція* : збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції. 2014. С. 186–190.

5. Карелін В. В. Запобігання контрабанді наркотичних засобів. Кримінологія. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2021. № 2. С. 226–230.

6. Strafgesetzbuch von Deutschland on 13 November 1998. Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz : вебсайт. URL : https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/index.html

7. Кричун Ю. А. Відповідальність за контрабанду наркотиків за законодавством деяких країн Європи. *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства* : збірник тез VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кропивницький : ПВНЗ КІДМУ, 2017. С. 33–36.

8. Калашников В. М. Правові та організаційні засади митної політики США. *Правова позиція*. Дніпро, 2016. № 1 (16). С. 59–67.

9. Revenu (Quebec, Ministère des Finances. Memoire present a la Commission des finances publiques sur l'étude des mesures pour contrer la consommation de tabac de contrebande. Quebec : Revenu Quebec et Ministère des Finances, 2011. 62 p.

10. Мельник Р. І. Проблеми визначення родового об'єкта злочинів проти правосуддя. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. Київ, 2014. № 1. С. 100–107.

11. Панова М. І. Кваліфікація злочинів. *Право*. Харків, 2016. 356 с.

12. Кирбят'єв О. О. Об'єкт злочинів, що посягають на професійну діяльність працівників правоохоронних органів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. Одеса, 2019. № 37. С. 126–128.

13. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві : монографія. Харків, 2016. 256 с.

14. Колос С. С. Об'єкт злочину у науці кримінального права. *Підприємство, господарство і право*. Київ, 2018. № 11. С. 196–199.

15. Самофалов Л. П., Самофалов О. Л. Теоретичні аспекти знань про склад правопорушення та їх практичне значення. *Порівняльно-аналітичне право*. Ужгород, 2020. № 1. С. 56–60.

16. Вітко О. Ю. Теоретичні аспекти об'єкта і предмета злочину. *Dictum Factum*. Київ, 2020. № 1 (6). С. 111–120.

REFERENCES

1. Shugauang Z., Zhang Y., Wan Z. Maesuring the costs of protection in China. Washington, 1998. P. 63–65.

2. Luhina N. A., Zhuk Yu. O. Orhanizatsiino-pravovi zasoby borotby z kontrabandoiu. *Pravovi novelty* : naukovyi yurydychnyi zhurnal. Mykolaiv, 2021. № 13. S. 112–117.

Камінський С. В. Кримінально-правове забезпечення запобігання контрабанди: зарубіжний досвід

3. Criminal Law of the Peoples Republic of China : ad. on 01.07.1979. URL : <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/MONOGRAPH/5375/83719/F869660960/CHN5375.pdf>
4. Zvirko O. Іe. Kryminalna vidpovidalnist za kontrabandu. Problemy vzaiemodii suspilstva ta derzhavy u suchasnomu pravovomu prostori. *Aktualna yurysprudentsiia* : zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi yurydychnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. 2014. S. 186–190.
5. Karelin V. V. Zapobihannia kontrabandi narkotychnykh zasobiv. *Kryminolohiia. Pidpriumnystvo, hospodarstvo i pravo*. Kyiv, 2021. № 2. S. 226–230.
6. Strafgesetzbuch von Deutschland on 13 November 1998. Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz : vebsait. URL : https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/index.html
7. Krychun Yu. A. Vidpovidalnist za kontrabandu narkotyktiv za zakonodavstvom deiakykh krain Yevropy. *Aktualni pravovi ta humanitarno-ekonomichni problemy v period reformuvannia demokratychnoho suspilstva* : zbirnyk tez VI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kropyvnytskyi : PVNZ KIDMU, 2017. S. 33–36.
8. Kalashnykov V. M. Pravovi ta orhanizatsiini zasady mytnoi polityky SShA. *Pravova pozytsiia*. Dnipro, 2016. № 1 (16). S. 59–67.
9. Revenu (Quebec, Ministere des Finances. Memoire present a la Commission des finances publiques sur letude des mesures pour contrer la consommation de tabac de contrebande. Quebec : Revenu Quebec et Ministere des Finances, 2011. 62 p.
10. Melnyk R. I. Problemy vyznachennia rodovoho obiekta zlochyniv proty pravosuddia. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*. Kyiv, 2014. № 1. S. 100–107.
11. Panova M. I. Kvalifikatsiia zlochyniv. *Pravo*. Kharkiv, 2016. 356 s.
12. Kyrbiatiev O. O. Obiekt zlochyniv, shcho posiahaiut na profesiinu diialnist pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentsiia*. Odesa, 2019. № 37. S. 126–128.
13. Tatsii V. Ya. Obiekt i predmet zlochynu v kryminalnomu pravi : monohrafiia. Kharkiv, 2016. 256 s.
14. Kolos S. S. Obiekt zlochynu u nautsi kryminalnoho prava. *Pidpriumnystvo, hospodarstvo i pravo*. Kyiv, 2018. № 11. S. 196–199.
15. Samofalov L. P., Samofalov O. L. Teoretychni aspekty znan pro sklad pravoporushennia ta yikh praktychne znachennia. *Porivnialno-analitychne pravo*. Uzhhorod, 2020. № 1. S. 56–60.
16. Vitko O. Yu. Teoretychni aspekty obiekta i predmeta zlochynu. *Dictum Factum*. Kyiv, 2020. № 1 (6). S. 111–120.

S. V. KAMINSKY. CRIMINAL LAW ENFORCEMENT OF SMUGGLING PREVENTION: FOREIGN EXPERIENCE

This article notes that the problem of preventing smuggling is mostly solved by imposing high administrative and criminal sanctions for its commission. Especially in countries where economic growth is accompanied by constant improvement of smuggling methods and high activity of criminal groups involved in it. It is noted that the problem of preventing smuggling

has been relevant for many centuries and the leadership of various countries is trying to apply vigorous and large-scale prevention measures, increasing responsibility for engaging in such illegal activities.

The article also emphasizes that criminal responsibility for drug smuggling is contained in another section of the Criminal Code. At the same time, each rule of law separately defines responsibility for the smuggling of individual goods, objects or substances.

The article analyzes separate provisions of criminal liability for smuggling of different countries. Yes, Art. 151 of the Criminal Code of the People's Republic of China establishes liability for smuggling weapons, ammunition, nuclear materials or counterfeit currency; smuggling of cultural values, gold, silver and other precious metals prohibited by the state from being exported from the country, as well as valuable animals and products made from them, prohibited by the state from being imported into the country; smuggling of unique plants and products from them prohibited by the state for export from the country; criminal offenses mentioned in parts one and two of this article, under particularly aggravating circumstances.

It is emphasized that the analyzed articles are as similar as possible to the composition of the criminal offense provided for in Art. 201 of the Criminal Code of Ukraine and 305 of the Criminal Code of Ukraine. At the same time, according to the Criminal Code of the People's Republic of China, such actions are punishable by life imprisonment or the death penalty with confiscation of property, which is a more severe type of punishment than under the criminal legislation of Ukraine.

Key words: *Criminal offense, smuggling, prevention, criminal liability, punishment.*

Стаття надійшла до редколегії 2 жовтня 2024 року

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.171-182

І. О. Касьянов,

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня

вищої освіти доктора філософії,

Державний податковий університет

e-mail: kasyanov11123@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5652-4482

ПРИМИРЕННЯ З НЕПОВНОЛІТНІМ ПІДОЗРЮваним: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРАВОСУДДЯ, ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ

Правосуддя, дружнє до дитини, є більш гуманним та орієнтованим на забезпечення найкращих інтересів дитини в контактi із законом видом відправлення правосуддя незалежно від того, в якому статусі перебуває дитина: дитина в конфлікті із законом (неповнолітній правопорушник) або дитина, що є потерпілою від вчиненого стосовно неї кримінального правопорушення. Категорична позиція держави щодо імплементації сучасних форм здійснення правосуддя є загрозовою та несе у собі більше шкоди, ніж користі, адже каральна функція кримінального правосуддя не є основою в сучасних демократичних державах.

Неповнолітні правопорушники становлять окрему категорію осіб, щодо яких можливе застосування відновних заходів, адже внаслідок їхнього віку, триваючого формування особистісних цінностей та уявлень успіх від застосування до них інструментів відновного правосуддя є більш можливим і подекуди прогнозованим, ніж у разі застосування відновних програм до повнолітніх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення.

Чинне законодавство України вже містить нормативні приписи, що спрямовані на забезпечення найкращих інтересів дитини. До того ж можливість примирення між неповнолітнім порушником і потерпілою особою також передбачена як нормами матеріального права, так і нормами процесуального права. Водночас орієнтир держави на відновне правосуддя та стимулювання з боку державних інституцій програм примирення неповнолітніх порушників з потерпілими від кримінальних правопорушень потребують подальшої уваги.

Окрема увага присвячена ризикам і викликам, з якими можливо зіштовхнутися, впроваджуючи такі процедури відновного правосуддя, як примирення з дітьми в конфлікті із законом. Хоча особливий (некаральний) підхід у притягненні неповнолітніх до кримінальної відповідальності дійсно може нести певні ризики, все ж таки їх можна зменшити, щоб практична користь від застосування відновного правосуддя переважала навіть гіпотетичні побоювання щодо реформування законодавства в цьому напрямі.

Ключові слова: примирення, медіація, центр «Барнахус», правосуддя, дружнє до дитини, ресоціалізація, повторна травматизація, відповідальність неповнолітніх.

Метою дослідження є аналіз переваг і можливих ризиків від впровадження та регламентування на законодавчому рівні пріоритету некарального реагування, застосування відновних заходів до неповнолітніх, а також вплив цих заходів на запобігання вчиненню правопорушень у дитячому середовищі, соціальну реабілітацію, запобігання вторинній віктимізації.

Постановка проблеми. За умов тривання стрімких євроінтеграційних процесів в Україні чільного значення набуває потреба в адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів. Не є виключенням реформування традиційних методів здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх, удосконалення правового регулювання їхньої участі в кримінальному провадженні як з боку порушників, так і потерпілих або свідків, а також розширення переліку відновних процедур, які ефективно можуть застосовуватися до неповнолітніх.

Як свідчать статистичні дані минулих років, в 70 % випадках неповнолітній правопорушник, який потрапив за грати на строк більше одного року, потрапляє у в'язницю повторно [1]. З цього робимо висновок, що застосування традиційних методів здійснення правосуддя має суттєві недоліки, адже здебільшого орієнтується на карі, аніж на перевихованні (виправленні) порушника. Зі свого боку пріоритет карального правосуддя є неприпустимим у сучасних правових системах, оскільки не забезпечує виконання завдання кримінального закону, зокрема щодо запобігання кримінальним правопорушенням, призводить до рецидивів, зневіри у справедливості правосуддя як форми захисту прав державою, особливо коли це стосується притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Серед іншого найсуттєвішим стоїть питання ретравматизації неповнолітнього потерпілого під час допитів, проведення інших слідчих дій, які повертають неповнолітнього до негативних спогадів про вчинене стосовно них кримінальне правопорушення. Не є поодинокими випадки, коли суди апеляційної або касаційної інстанції скасовують вирок і направляють справу для повторного розгляду в суд першої інстанції, чим зумовлюється повторна участь потерпілого під час розгляду справи, а отже, і повторний стрес від спогадів про обставини вчиненого кримінального правопорушення, зустрічей з кривдником під час процесуальних дій.

Водночас попри позитивний досвід США та країн Західної Європи в застосуванні ефективних і релевантних процедур відправлення правосуддя до неповнолітніх існують думки, що запровадження деяких відновних процедур, зокрема відновного примирення (медіації), може мати певні ризики та бути загрозливим для існування безпечного середовища.

Крім того, можуть існувати побоювання щодо досягнення позитивного результату від запровадження в Україні некарального правосуддя для неповнолітніх, адже самого декларування відповідних норм у законодавстві не є достатньо. Потрібна якісна й ефективна реалізація цих норм на практиці, а також контроль за виправленням неповнолітніх порушників, їхнім щирим і свідомим каяттям. Як приклад, показовим є досвід Канади, де Закон про неповнолітніх правопорушників з моменту його ухвалення піддавався критиці, а малолітні правопорушники подекуди отримували абсурдно м'які

покарання за насильницькі злочини [2]. Схожою є ситуація в Республіці Корея, де між парламентаріями вже тривалий час точаться дискусії щодо потреби в посиленні кримінальної відповідальності для неповнолітніх (зниження мінімального віку для притягнення до кримінальної відповідальності на рівні з дорослими, застосування особливостей ювенальної юстиції лише щодо неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння вперше, тощо) [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання застосування відновного підходу до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх досліджувалось у працях ряду вчених, серед яких С. С. Вітвіцький, К. В. Денисенко, А. А. Коренюк, М. В. Корнієнко, С. Л. Кошарновська, Г. Ю. Лук'янова, О. В. Максименко, Є. С. Назимко, Н. В. Неледва, І. Р. Серкевич, А. О. Сухарєва, Т. І. Тіточка, О. С. Ховпун, Н.Б. Шамрук. Водночас проблематика застосування відновних процедур з погляду їхньої ефективності, а також впливу на неповнолітніх, охоплюючи особистісне формування неповнолітніх, у кримінологічному аспекті залишається недостатньо розкритою.

Виклад основного матеріалу. Наразі чинним законодавством України передбачено застосування відновного правосуддя щодо неповнолітніх. Відомо, що 2019 року розпочав реалізовуватися пілотний проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» (далі – Програма відновлення), порядок реалізації якого затверджений спільним наказом Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України від 21 січня 2019 року № 172/5/10.

Участь неповнолітнього підозрюваного в пілотному проєкті полягала в тому, що регіональним центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги призначався посередник для проведення медіації, яка відбувалася між неповнолітнім підозрюваним і потерпілим. Наявність потерпілого є однією із чотирьох обов'язкових умов, передбачених законодавством, за яких уможлилювалась участь неповнолітнього підозрюваного в пілотному проєкті [4].

Реалізація згаданого проєкту відбулася в шести регіонах України: Донецькій, Одеській, Львівській, Луганській, Миколаївській та Харківській областях. За рік її реалізації 439 неповнолітніх осіб були проінформовані про можливість участі в Програмі відновлення, з них 137 осіб взяли участь у Програмі, 60 осіб було звільнено від кримінальної відповідальності. Після цього вказаний проєкт було розширено на всю територію України [5]. Потрібно визнати, що внаслідок великої війни, дії воєнного стану в Україні та у зв'язку з цими подіями змін законодавства про кримінальну відповідальність можливості вказаної Програми відновлення для неповнолітніх менше використовуються на практиці, адже посилення кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення, вчинені в умовах воєнного стану, в багатьох випадках унеможливило умову застосування цієї Програми – вчинення неповнолітнім проступку або нетяжкого злочину.

Водночас вважаємо за потрібне описати один із випадків успішної реалізації Програми відновлення. Так, неповнолітній студент викрав із приміщення коледжу бормашину, вартістю 2 400 грн, спричинивши цьому закладу матеріальний збиток на вказану суму. Упродовж місяця між підозрюваним неповнолітнім і представником

потерпілого укладено угоду про застосування Програми відновлення й упродовж трьох місяців на підставі ухвали суду неповнолітнього звільнено від кримінальної відповідальності за частиною першою статті 185 КК України, а кримінальне провадження за його обвинуваченням закрито [6].

Отже, застосування в Україні альтернативних форм відправлення правосуддя щодо неповнолітніх мало успіх та було позитивно оцінено фахівцями у сфері ювенальної юстиції, адже неповнолітній міг усвідомити шкоду від вчиненого ним діяння для потерпілого, його близьких, можливі заходи кримінально-правового впливу стосовно себе та довести потерпілому своє дійсне виправлення. Водночас, на наше переконання, здійснюючи подальше розширення відновних практик під час кримінального переслідування неповнолітніх порушників, варто мати ефективні системи моніторингу й оцінки якості наданих послуг з посередництва в примиренні (медіації) сторін, а саме здійснювати контроль у питаннях повторюваності вчинення порушень особами, які пройшли через відновні заходи, порівняно з тими, які зазнали традиційного (карального) підходу під час притягнення їх до відповідальності. Здійснення таких моніторингових заходів дасть змогу вчасно виявити та зреагувати на недоліки впровадження відновного правосуддя в Україні, якщо такі матимуть місце.

Варто визнати, що станом на сьогодні чинне законодавство України містить у собі ряд норм, які орієнтовані на захист прав та інтересів дитини, яка може бути як потерпілою від кримінального правопорушення, так і підозрюватися в його вчиненні. Зокрема, до них можна віднести частину першу статті 226 (допит малолітньої чи неповнолітньої особи), частину першу статті 227 (проведення слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи), частину першу статті 354 (допит малолітньої чи неповнолітньої особи судом) КПК України [7], розділ XV КК України (в частині застосування примусових заходів виховного характеру, видів та суворості покарання тощо) [8].

В аспекті імплементації найкращих міжнародних практик до чинного законодавства України потрібно звернути увагу на законопроекти від 04.06.2021 № 5617 та від 04.06.2021 № 5618, які є пов'язаними між собою. Зазначимо, що наразі законопроект від 04.06.2021 № 5617 повернуто на доопрацювання та знято з розгляду, що викликало негативну реакцію прибічників запровадження в Україні правосуддя, дружнього до дитини.

Зазначаючи про мету запровадження в Україні правосуддя, яке б більшою мірою ураховувало інтереси дитини, варто звернути увагу на пояснювальну записку до законопроекту від 04.06.2021 № 5617, в якій пропонується, що означений законопроект розроблено з метою посилення захисту прав і ресоціалізації неповнолітніх, що вчинили кримінальні правопорушення. Законопроект має на меті створення умов для організації та ефективного функціонування юстиції, дружньої до дитини, що відповідає вимогам Конвенції про права дитини й іншим міжнародним стандартам щодо прав дитини та є законодавчою основою для забезпечення запобігання правопорушенням у дитячому середовищі, належного поведіння з дітьми в контакт з законом та їхньої соціальної реабілітації, запобігання вторинній віктимізації дітей, які є потерпілими або свідками [9].

З одного боку, законопроектом № 5617 «Про юстицію, дружню до дитини» визначається важливість належного відношення до дитини незалежно від статусу, в якому вона перебуває в кримінальному або адміністративному провадженні, ресоціалізації неповнолітнього правопорушника, а також недопустимість вторинної віктимізації дитини, яка є потерпілою чи свідком. Водночас під вторинною віктимізацією законопроект розуміє повторну травматизацію психіки дитини, яка є потерпілою чи свідком, унаслідок проведення неодноразових співбесід з нею суб'єктами юстиції щодо дітей, а також під час безпосередніх контактів з підозрюваним, обвинуваченим [10].

Процедура кримінального переслідування є доволі громіздкою, вимагає вчинення потрібного переліку процесуальних дій, які часто є численними, тривалими та можуть бути травматичними для психіки дитини. Як зазначається у пункті 51 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дітей, ухвалених Комітетом міністрів 17 листопада 2010 року, суди повинні проявляти виняткову старанність для уникнення будь-якого ризику несприятливих наслідків для сімейних відносин [11, с. 28]. Під ризиком у цьому випадку з огляду на структуру документа варто розуміти невинуваті зволікання (затримки) в провадженні, в якому бере участь неповнолітній.

З іншого боку, означені вище законопроекти враховують інтереси неповнолітнього порушника та мають на меті елімінацію рецидивів за участю неповнолітніх. У цьому аспекті вважаємо за потрібне звернути увагу на наміри впровадження на рівні закону процедури відновного примирення (медіації), під яким розуміють позасудову процедуру врегулювання конфлікту через переговори дитини, яка вчинила правопорушення, та потерпілого за допомогою одного чи кількох посередників (медіаторів). Крім того, забезпечення відновного примирення визначено одним із принципів правосуддя, дружнього до дітей, що свідчить про актуальність і виправданість інституту примирення у сфері ювенальної юстиції.

Не можна оминати увагою думку С. С. Вітвіцького, Є. С. Назимка, Т. І. Тіточки, що неправильно обраний спосіб роботи із девіантними підлітками може призвести до їхнього «закриття» від оточуючого середовища й укорінення суспільно небезпечних звичок. Міжнародна правова спільнота в усіх нормативних актах акцентує увагу на бажаність «відкритих» форм роботи з неповнолітніми правопорушниками, які виключають поміщення останніх до установ закритого типу. Перевага також віддається звільненню від покарання в усіх можливих випадках, що пояснюється особливостями особистості дитини [12, с. 42].

Крім того, аналізуючи переваги та недоліки від впровадження правосуддя, дружнього до дитини, потрібно звертати увагу на причини та передумови вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень, зокрема повторних караних законом діянь. Одним із визначальних чинників, які формують злочинні уявлення в неповнолітнього, є мікросередовище, в якому живе дитина, – сім'я й однолітки із найближчого оточення. Тобто гарні взаємовідносини батьків із їхніми дітьми, приділення уваги формуванню особистості дитини в дусі поваги до інших, толерування правильних життєвих цінностей та орієнтирів є тими чинниками, що з більшою вірогідністю забезпечать неповнолітнього від вчинення ним кримінальних правопорушень. Навпроти, зростання дитини в умовах

недостатньої уваги батьків до проблем дитини та її життя загалом, наявність насильства в сім'ї з великою вірогідністю може мати наслідком травмування психіки дитини, що в подальшому приведе до вчинення правопорушень.

Серед чинників, які мають вплив на формування особистості дитини, окремо варто враховувати вплив телебачення. Наприклад, споживання дитиною контенту, в якому матеріальні блага є основною цінністю та нівелюються загальноприйняті норми й правила співіснування в суспільстві, навряд чи сприятимуть формуванню законслухняної поведінки дитини. Як зазначають Н. М. Градецька та О. І. Курило, в процесі визначення заходів протидії негативному впливу ЗМІ на дітей і молодь в Україні можна зазначити, що ситуація, яка склалася в інформаційній сфері, потребує адекватного реагування державних і громадських структур. Діяльність ЗМІ може й не бути злочинною, але може стати фоновим явищем для вчинення злочинів, причиною делінквентної та девіантної поведінки, у зв'язку із чим існує потреба в дослідженні проблеми криміногенності масово-комунікативного впливу на злочинність, зокрема молодіжну, і протидії їй через розробку й подальшу реалізацію комплексу запобіжних заходів [13; с. 66].

На думку О. В. Ткалі, з огляду на специфіку потерпілих неповнолітнього віку варто зазначити, що в профілактичній роботі з цією групою велике значення мають насамперед заходи не правового характеру, а педагогічні, психологічні, медичні. Вивчення та дослідження віктимних рис неповнолітніх, проведення психокорекційної роботи з дітьми, спрямованої на усунення таких властивостей, є важливою ланкою профілактики злочинних посягань на них [14, с. 31].

Відтак політика відправлення правосуддя щодо неповнолітніх поряд з недопустимістю уникнення винних осіб від передбаченої законом відповідальності повинна враховувати вікові особливості дитини, триваючий процес формування особистості в підлітковому віці та водночас мати орієнтир на виправлення (перевиховання) неповнолітнього порушника, а не на кару та поміщення його в закрите середовище, яке сприятиме тільки подальшій маргіналізації дитини.

Принагідно зазначимо, що одним із актуальних та визнаних у розвинених країнах світу напрямів реформування системи правосуддя щодо неповнолітніх є впровадження моделі (центрів) «Барнахус» у процес відправлення ювенального правосуддя. Означена модель серед іншого сприяє забезпеченню найкращих інтересів дитини, убезпечує її від надмірної психологічної травматизації традиційними методами розслідування кримінальних правопорушень, зменшує ризики зростання рецидивної злочинності. В Україні вказана модель здебільшого розглядається з точки зору забезпечення прав неповнолітніх свідків і потерпілих, проте застосування центрів «Барнахус» може бути ефективним також щодо неповнолітніх порушників закону, чим у жодному разі не можна нехтувати.

Отже, як зазначається в Правовому аналізі роботи моделі «Барнахус» в Україні, підготованому Олівією Лінд Халдорссон і Тамарою Бугаєць за дорученням Департаменту захисту прав дитини Директорату протидії дискримінації Ради Європи, цільова група в «Барнахусі» може також охоплювати дітей, які не досягли віку настання кримінальної відповідальності, і/або всіх дітей віком до 18 років, які стали підозрюваними. У «Барнахусі» поширюється практика охоплення неповнолітніх підозрюваних у жорстоких

злочинах, що забезпечує можливість підозрюваних або обвинувачених дітей бути почутими дружнім до дітей способом, а також запропонувати їм належну допомогу відповідно до їхніх потреб особистості та розвитку. Цей розвиток відповідає міжнародним рекомендаціям, зокрема Керівним принципам Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей. Охоплення неповнолітніх підозрюваних цільовою групою «Барнахусу» – важливе політичне рішення, яке потребує ретельного вивчення з погляду підходу та потенційних ресурсів «Барнахусу». Для цього потрібні спеціальні заходи, щоб запобігати контактам між імовірними потерпілими та кривдниками [15, с. 12].

Як відомо, центри «Барнахус» умовно поділяються на кімнати, кожна з яких має своє завдання: кімнати захисту дітей, розслідування та судового провадження, медичного огляду та лікування, обстеження та лікування психічного здоров'я. Фахівці центрів «Барнахус» повинні мати спеціальну підготовку, постійно вдосконалювати свої навички роботи з дітьми та бути здатними працювати з дітьми, зокрема з тими, які перебувають у конфлікті із законом. На наше переконання, враховуючи функціонал, кадрове та методичне забезпечення центрів «Барнахус», варто мовити про створення на базі цих центрів кімнат роботи з неповнолітніми, що перебувають у конфлікті із законом. Завданням таких кімнат могло б стати, наприклад, здійснення психологічного та педагогічного впливу на неповнолітнього порушника, сприяння щирому каяттю й усвідомленню вчиненого ним діяння. Таке завдання вбачається доцільним досягти саме за допомогою примирення між неповнолітнім підозрюваним і потерпілим у процесі медіації.

Відтак вважаємо, держава має сприяти в наданні можливості неповнолітнім порушникам стати на шлях виправлення через усвідомлення вчиненого ними протиправного діяння, примирення з потерпілим, а також за потреби в покладенні на неповнолітнього додаткових заходів виховного характеру. До того ж універсальне правове підґрунтя для примирення між сторонами конфлікту за участю неповнолітнього підозрюваного вже наявне: в КК України – це інститут звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, а в КПК України – інститут угод у кримінальному процесі.

Як виправдано зазначає А. А. Коренюк, впровадження медіації в Україні є рятівним канатом для неповнолітніх, які оступилися і вперше вчинили правопорушення, зокрема, не потрапити за ґрати, а отже, уникнути кримінального майбутнього, переосмислити свою поведінку, самостійно відшкодувати шкоду, завдану іншій стороні конфлікту, та стати на шлях виправлення [16, с. 122]. Із вказаним твердженням погодитися важко, адже сама лише кара за вчинене кримінальне правопорушення не забезпечує завдання закону про кримінальну відповідальність та не узгоджується з приписами частини другою статті 50 КК України. Проте, надаючи оцінку системі покарань, зокрема можливим видам покарань за вчинені кримінальні правопорушення, потрібно визнати, що існуючі види покарання, які передбачені статтею 51 КК України, є надто обмеженими, що у багатьох випадках, особливо коли мовимо про призначення покарання неповнолітньому, не враховують особливостей кожної окремої дитини, а відтак і обмежують суддю в призначенні дійсно справедливого та необхідного покарання.

В аналітичному звіті «Так простіше». Як призначають покарання неповнолітнім в Україні?» за авторством К. Автухова, К. Грищенко, В. Крейденкової, І. Шиби, І. Яковець наголошується увага на інших не передбачених національним законодавством України видах покарань щодо неповнолітніх, які застосовують в міжнародній практиці, серед яких: можливість потерпілого висловити порушнику свою думку про його вчинок; заохочення прагнення правопорушника надати жертві як компенсацію за завдану шкоду символічні послуги або передати будь-яке майно; конфіскація або позбавлення права власності на майно; повернення майна жертві або постанова про компенсацію; реституційні заходи; домашній арешт; участь у груповій психотерапії та інших подібних заходах; відвідування консультацій; обов'язкове навчання; заборона виходити з дому після певного часу; заборона на певні дії; зобов'язання почати роботу за допомогою державного органу [17, с. 14].

Означені вище види покарань насамперед спрямовані на перевиховання неповнолітнього, усунення вад формування його правової свідомості, які могли виникнути з різних причин (як-от неналежне виховання з боку батьків чи опікунів, спеціалізованих закладів, вплив однолітків, ЗМІ та телебачення, насильство у сім'ї та поза нею тощо). У процесі примирення між неповнолітнім порушником та потерпілим за допомогою професійного медіатора за участю педагога та/або психолога забезпечуються умови, за яких, з одного боку, неповнолітній повинен усвідомити суспільну небезпеку від вчиненого ним діяння, почати співчувати потерпілому й намагатися максимально компенсувати шкоду вчиненого ним діяння, а з іншого – потерпілий також намагається досягти компромісу з неповнолітнім порушником і проконтролювати його дійсне виправлення.

Водночас, щоб система відновного правосуддя ефективно працювала й, навпаки, не стала катализатором збільшення повторюваних злочинів з боку осіб, які зазнали процедур відновлювального правосуддя (примирення в процедурі медіації), потрібно аналізувати та вчасно виявляти недоліки, які призводять до рецидивів з боку осіб, які в неповнолітньому віці пройшли через заходи відновного правосуддя, зокрема через процедуру медіації (примирення).

Вважаємо, що причинами недосагнення успішного результату проведення медіації з неповнолітнім можуть бути недостатня кваліфікація та компетентність медіатора, педагога та/або психолога, які беруть участь у процедурі примирення (медіації), помилково розроблені методики проведення медіації, недосконалість законодавства в цій сфері, а також орієнтир сторін медіації на уникнення передбаченої законом відповідальності, ніж на виправлення неповнолітнього та максимально можливе відновлення становища потерпілого. Безумовно, прийняття політичних рішень про більш широке застосування відновних процедур до неповнолітніх підозрюваних, зокрема в межах центрів «Барнахусу», про що зазначалося вище, вимагає від держави виважених заходів щодо підготовки та реалізації таких програм, а в подальшому щодо аналізу практики застосування відновного правосуддя стосовно неповнолітніх і тенденцій динаміки рівня злочинності в країні.

Висновки. За результатами аналізу викладеного вище можна дійти таких висновків. По-перше, впровадження та подальше поширення в Україні процедур відновного правосуддя, особливо щодо дітей, які перебувають у конфлікті із законом, є нагальним і виправданим питанням. У цьому процесі важливе місце займає інститут відновного примирення (медіації) за участю професійного медіатора. Прогнозується, що проходження неповнолітніми порушниками через відновне примирення, що є елементом некарального правосуддя, сприятиме ресоціалізації такого порушника, зменшуватиме ризик рецидивів у майбутньому, чим саме дотягатиметься суспільний інтерес від впровадження правосуддя, яке спрямоване не на кару, а на виправлення (перевиховання) дитини. По-друге, доречним є питання забезпечення та стимулювання державою процедур примирення неповнолітнього порушника з потерпілим. Як приклад, функціонал центрів «Барнахус» може бути розширеним, щоб не лише забезпечувати інтереси неповнолітніх потерпілих, а й також неповнолітніх у конфлікті із законом.

Водночас побоювання щодо негативних наслідків впровадження пріоритету некарального правосуддя стосовно неповнолітніх осіб (збільшення рівня злочинності в державі, збільшення рецидивів, невдоволення потерпілих від практичного застосування примирення (медіації) з неповнолітніми порушниками) можливо нівелювати за допомогою вдосконалення підготовки й підвищення кваліфікації медіаторів та інших осіб, залучених до процедури відновного примирення, а також постійним моніторингом динаміки злочинності серед неповнолітніх, які зазнали процедур відновного правосуддя. На нашу думку, означене уможливить вчасне виявлення недоліків застосування некарального правосуддя щодо неповнолітніх, удосконалення нормативного регулювання та релевантного коригування його інструментів у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Відновне правосуддя для дітей: перші успішні кейси. URL : <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vidnovne-pravosuddya-dlya-ditey-pershi-uspishni-keysi> (дата звернення: 07.11.2023).
2. Getting Tough on the Young Offenders Act. URL : <https://www.fraserinstitute.org/article/getting-tough-young-offenders-act> (дата звернення: 21.08.2023).
3. Juvenile offenders with no criminal responsibility on steady rise. URL : <https://en.yna.co.kr/view/AEN20220324003100315> (дата звернення: 22.08.2023).
4. Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» : спільний наказ Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 № 172/5/10. *Офіційний вісник України*. 2019. № 10. С. 78. Стаття 368, код акта 93272/2019.
5. Три роки реалізації програми відновного правосуддя для неповнолітніх: результати та висновки. URL : <https://minjust.gov.ua/news/ministry/tri-roki-realizatsii-programi-vidnovnogo-pravosuddya-dlya-nepovnolitnih-rezultati-ta-visnovki> (дата звернення: 01.09.2023).
6. У радіоєфірі ювенальний прокурор розповіла про відновне правосуддя щодо неповнолітніх. URL : https://myk.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=265399 (дата звернення: 15.12.2023).

Касьянов І. О. Примирення з неповнолітнім підозрюваним: кримінологічний аспект правосуддя, оружнього до дитини

7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10. С. 474. Стаття 88.
8. Кримінальний кодекс України : Закону України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25. С. 131.
9. Пояснювальна записка до проекту Закону про юстицію, дружню до дитини від 04.06.2021 № 5617. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137 (дата звернення: 07.09.2023).
10. Проект Закону про юстицію, дружню до дитини від 04.06.2021 № 5617. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137 (дата звернення: 01.08.2023).
11. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини : прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17.11.2010 і пояснювальна записка. Страсбург : Вид-во Ради Європи, 2013.
12. Вітвіцький С. С., Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування: міжнародні та європейські правові стандарти. Київ : ВД «Дакор», 2021.
13. Градецька Н. М., Курило О. І. Гламурний контент у сучасних ЗМІ як криміногенний фактор. *Право та державне управління*. 2021. № 2. DOI : <https://doi.org/10.32840/rdu.2021.2.10> (дата звернення: 01.11.2023).
14. Ткаля О. В. Напрямки запобігання віктимності неповнолітніх. *Актуальні проблеми юриспруденції*. 2023.
15. Правовий аналіз роботи моделі «Барнахус» в Україні: підготований Олівією Лінд Халдорссон і Тамарою Бугаєць за дорученням Департаменту захисту прав дитини Директорату протидії дискримінації Ради Європи. Київ : Вид-во «К.І.С.», 2021.
16. Коренюк А. А. Роль медіації в системі ювенальної юстиції. *Публічне право*. 2019. № 4 (36). DOI : <https://doi.org/10.37374/2019-36-13> (дата звернення: 30.10.2023).
17. Так простіше. Як призначають покарання неповнолітнім в Україні? / Автухов К., Грищенко К., Крейденкова В., Шибя І., Яковець І. Київ, 2021. 62 с.

REFERENCES

1. Vidnovne pravosuddia dlia ditei: pershi uspishni keisy. URL : <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vidnovne-pravosuddya-dlya-ditey-pershi-uspishni-keysi>
2. Getting Tough on the Young Offenders Act. URL : <https://www.fraserinstitute.org/article/getting-tough-young-offenders-act>
3. Juvenile offenders with no criminal responsibility on steady rise. URL : <https://en.yna.co.kr/view/AEN20220324003100315>
4. Pro realizatsiiu pilotnoho projektu «Prohrama vidnovlennia dlia nepovnolitnikh, yaki ye pidozriuvanymy u vchynenni kryminalnoho pravoporushennia» : spilnyi nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy ta Heneralnoi prokuratury Ukrainy vid 21.01.2019 № 172/5/10. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2019. № 10. s. 78, stattia 368, kod akta 93272/2019.
5. Try roky realizatsii prohramy vidnovnoho pravosuddia dlia nepovnolitnikh: rezultaty ta vysnovky. URL : <https://minjust.gov.ua/news/ministry/tri-roki-realizatsii-programi-vidnovnogo-pravosuddya-dlya-nepovnolitnih-rezultati-ta-visnovki>

Касьянов І. О. Примирення з неповнолітнім підозрюваним: кримінологічний аспект правосуддя, дружнього до дитини

6. U radioefiri yuvenalni prokuror rozpovila pro vidnovne pravosuddia shchodo nepovnolitnikh. URL : https://myk.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&t=rec&id=265399
7. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon, Kodeks vid 13.04.2012 № 4651-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 9–10. S. 474. Stattia 88.
8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy : Zakonu, Kodeks vid 05.04.2001 № 2341-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. № 25. S. 131.
9. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu pro yustytysiiu, druzhniu do dytyny vid 04.06.2021 № 5617. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137
10. Proekt Zakonu pro yustytysiiu, druzhniu do dytyny vid 04.06.2021 № 5617. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137
11. Kerivni pryntsypy Komitetu ministriv Rady Yevropy shchodo pravosuddia, druzhnoho do dytyny : pryiniati Komitetom Ministriv Rady Yevropy 17.11.2010 i poiasniuvalna zapyska. Strasburh : Vyd-vo Rady Yevropy, 2013.
12. Vitvitskyi S. S., Nazymko Ye. S., Titochka T. I. Zvilnennia nepovnolitnikh vid pokarannia ta yoho vidbuvannia: mizhnarodni ta yevropeiski pravovi standarty. Kyiv : VD «Dakor», 2021.
13. Hradetska N. M., Kurylo O. I. Hlamurnyi kontent u suchasnykh ZMI yak kryminohennyi faktor. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. 2021. № 2. DOI : <https://doi.org/10.32840/pdu.2021.2.10>
14. Tkalia O. V. Napriamky zapobihannia viktymnosti nepovnolitnikh. *Aktualni problemy yurysprudentsii*. 2023.
15. Pravovy analiz roboty modeli «Barnakhus» v Ukraini: pidhotovanyi Oliviieiu Lind Khaldorsson i Tamaroiu Buhaiets za doruchenniam Departamentu zakhystu prav dytyny Dyrektoratu protydii dyskryminatsii Rady Yevropy. Kyiv : Vyd-vo «K.I.S.», 2021.
16. Koreniuk A. A. Rol mediatsii v systemi yuvenalnoi yustytysii. *Publichne pravo*. 2019. № 4 (36). DOI : <https://doi.org/10.37374/2019-36-13>
17. Tak prostishe. Yak pryznachaiut pokarannia nepovnolitnim v Ukraini? / Avtukhov K., Hryshchenko K., Kreidenkova V., Shyba I., Yakovets I. Kyiv, 2021. 62 s.

I. O. KASIANOV. RECONCILIATION WITH A JUVENILE SUSPECT: A CRIMINOLOGICAL PERSPECTIVE ON CHILD-FRIENDLY JUSTICE

Child-friendly justice is a more humane form of justice aimed at ensuring the best interests of the child in contact with the law, regardless of the status of the child: a child in conflict with the law (juvenile offender) or a child who is a victim of a criminal offence committed against him or her. The categorical position of the state regarding the implementation of modern forms of administration of justice is threatening and does more harm than good, as the punitive function of criminal justice is not the main one in modern democratic states.

Juvenile offenders constitute a separate category of persons in respect of whom restorative measures may be applied, because due to their age, ongoing formation of personal values and perceptions, success from the application of restorative justice instruments to them is more possible and sometimes predictable than in the case of restorative programs for adult offenders.

The current legislation of Ukraine already contains regulatory provisions aimed at ensuring the best interests of the child. Moreover, the possibility of reconciliation between a juvenile offender and a victim is also provided for in both substantive and procedural law. At the same time, the state's focus on restorative justice and the promotion by state institutions of programs for reconciliation between juvenile offenders and victims of criminal offences require further attention.

Special attention is paid to the risks and challenges that may be faced when implementing such restorative justice procedures as reconciliation with children in conflict with the law. Although a special (non-punitive) approach to bringing juveniles to criminal responsibility may indeed carry certain risks, they can be mitigated so that the practical benefits of using restorative justice outweigh even hypothetical concerns about reforming legislation in this area.

Keywords: *reconciliation, mediation, Barnahus Centre, child-friendly justice, resocialisation, re-traumatisation, juvenile responsibility.*

Стаття надійшла до редколегії 3 жовтня 2024 року

УДК 343.13

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.183-190

І. Ю. Клименко,

аспірант,

Державний податковий університет

e-mail: i_klymenko@ukr.net

ORCID ID 0009-0000-2925-5515

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ РОЗБОЇВ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

У статті досліджуються механізми реалізації заходів запобігання розбоїв, вчинених неповнолітніми. Зазначено, що аналіз вікових груп неповнолітніх за допомогою кримінологічних показників та соціологічних опитувань свідчить, що рівень кримінальної активності серед осіб віком 14–16 років майже утричі нижчий, ніж у групі 16–18 років. Злочинність неповнолітніх часто має латентний характер, оскільки більшість їхніх протиправних дій сприймаються як прояв недостатньої соціальної зрілості. Крім того, характерними рисами злочинності неповнолітніх є високий рівень рецидиву, який постійно зростає. Ще однією особливістю є груповий характер злочинності неповнолітніх, що дає змогу їм компенсувати психологічну невпевненість у своїх діях, об'єднуючи фізичні зусилля для досягнення злочинного результату.

Висловлено позицію, що органи та служби, які займаються захистом прав дітей, повинні виконувати загальні та специфічні завдання, що стосуються особливого об'єкта запобіжного впливу в системі ювенальної юстиції. До специфічних завдань ювенальної юстиції належать охоронна, запобіжна, виховна, відновна, реабілітаційна та ресоціалізаційна функції. Однією з ключових спеціальних функцій є ресоціалізаційна, яка передбачає відновлення соціального статусу неповнолітнього, що відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, до рівня повноправного члена суспільства через відновлення його фізичного, психологічного та соціального стану (згідно з частиною 2 статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України).

Виокремлено особливості соціальної адаптації звільнених неповнолітніх мають такі характеристики.

Зроблено висновок про те, що, незважаючи на позитивні аспекти впровадження пробації в Україні, цей інститут кримінально-виконавчої системи активно розвивається. Один із напрямів цього розвитку полягає у співпраці органів пробації з громадськими організаціями з метою запобігання рецидивній злочинності в Україні. Згідно з результатами нашого дослідження, ми запропонували ряд ініціатив для підвищення ефективності цієї співпраці у сфері запобігання рецидивній насильницькій злочинності серед неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітні, розбій, запобігання, пробація, адаптація, соціалізація.

У сучасний період розвитку України відбуваються значні трансформації не лише в соціально-політичному житті суспільства, але й у сфері кримінальної юстиції. Цей процес є тривалим і складним, оскільки вимагає вирішення численних проблем. Однією з таких проблем є необхідність впровадження ефективних заходів для запобігання розбоїв серед неповнолітніх.

Аналіз вікових груп неповнолітніх за допомогою кримінологічних показників та соціологічних опитувань свідчить, що рівень кримінальної активності серед осіб віком 14–16 років майже утричі нижчий, ніж у групі 16–18 років. Злочинність неповнолітніх часто має латентний характер, оскільки більшість їхніх протиправних дій сприймаються як прояв недостатньої соціальної зрілості. Крім того, характерними рисами злочинності неповнолітніх є високий рівень рецидиву, який постійно зростає. Ще однією особливістю є груповий характер злочинності неповнолітніх, що дає змогу їм компенсувати психологічну невпевненість у своїх діях, об'єднуючи фізичні зусилля для досягнення злочинного результату.

На основі аналізу статистичних даних можна зазначити стійку тенденцію до гуманізації сфери кримінальної юстиції, зокрема щодо неповнолітніх. Незважаючи на зростання кількості вироків у справах про кримінальні правопорушення неповнолітніх, також збільшується кількість осіб, які звільняються від відбування покарання за умови випробування. Проте соціально небезпечні наслідки кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, потребують не лише використання соціально-економічних, медичних, правових та інших заходів впливу, а також пошук новітніх дієвих методів запобігання цьому соціально-правовому явищу.

Не всі підтримують впровадження ювенальної юстиції. Владика Тимотей, єпископ Української Правовірної Греко-Католицької Церкви, висловив своє незадоволення цим процесом. Він вважає, що ювенальна юстиція, що складається із сукупності судових органів і установ у справах неповнолітніх та пов'язаних із ними соціальних служб, може через законодавство та неясні юридичні формулювання отримати право контролю над усіма сім'ями, навіть тими, що функціонують успішно. За його словами, ювенальна юстиція має три основні аспекти з юридичною силою: по-перше, можливість насильного відбирання дітей у батьків та позбавлення батьківських прав; наступне, нерівноправне ставлення до прав і обов'язків батьків у вихованні дітей щодо моральних та християнських цінностей; по-третє, порушення відносин між дітьми та батьками, представляючи батьків як головних ворогів дитини.

Відомий український психіатр С. В. Глузман також критично висловив свою позицію стосовно впровадження ювенальної юстиції в Україні. Він підкреслив необхідність розвитку цієї системи лише за умов наявності розвинутих соціальних закладів, що проводять лікування та здійснюють реабілітацію неповнолітніх, які мають залежність від алкоголю та наркотиків, належних соціальних служб для роботи з молодими людьми, які відбувають покарання за злочини або є об'єктами примусових заходів виховного характеру, а також з тими дітьми, що перебувають у групі ризику та важкими підлітками, які потребують професійної психологічної підтримки.

С. В. Глузман зазначив про відсутність достатньої кількості професіоналів у сфері дитячої психіатрії, які були б здатні визначити проблеми дитини та спрямувати її розвиток у соціально позитивному напрямі після роботи з вищезазначеними категоріями неповнолітніх. Підтримуємо цю думку, оскільки дослідження останніх років показують зростання кількості осіб з психічними хворобами та аномаліями, особливо серед підлітків. Також існує зв'язок між насильницькою злочинністю та психічними аномаліями в рамках осудності, які можуть бути умовами, але не завжди є прямими причинами [1, с. 5].

Вважаємо, що органи та служби, які займаються захистом прав дітей, повинні виконувати загальні та специфічні завдання, що стосуються особливого об'єкта запобіжного впливу в системі ювенальної юстиції. До специфічних завдань ювенальної юстиції належать охоронна, запобіжна, виховна, відновна, реабілітаційна та ресоціалізаційна функції [2, с. 76–79]. Однією з ключових спеціальних функцій є ресоціалізаційна, яка передбачає відновлення соціального статусу неповнолітнього, що відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, до рівня повноправного члена суспільства через відновлення його фізичного, психологічного та соціального стану (згідно з частиною 2 статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України).

На нашу думку, заходи пенітенціарної пробації мають бути різноманітними та містити соціально-виховні й психологічні заходи. Наприклад, це може передбачати тісний контакт із працівником органу пробації, участь у бесідах, прийом працівника вдома, а також участь у певних діяльностях, затверджених судом, таких як навчальні програми та тренінги для осіб, які вчинили розбійницькі дії, а також програми для позбавлення від алкогольної залежності. Вважаємо, що впровадження таких заходів дасть можливість органам пробації ефективно здійснювати нагляд і проводити соціально-виховну роботу з суб'єктами пробації. Ця робота буде проводитися індивідуально за планом, який враховує оцінку ризиків вчинення нових розбійницьких дій суб'єктом пробації. Вона передбачатиме різні підходи до надання психологічної та іншої підтримки, сприятиме зайнятості, участі в навчальних програмах, виховних заходах та соціально корисній активності.

Особливу увагу варто приділити розбоям, що вчиняються неповнолітніми, які вже відбули покарання і були звільнені з місць позбавлення волі.

Проблему позитивної ресоціалізації неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі, можна вирішити за рахунок аналізу понять соціалізації та ресоціалізації осіб, що відбували покарання у вигляді позбавлення волі. Соціалізація – це процес, під час якого індивід засвоює соціальні норми, культурні цінності та зразки поведінки, необхідні для функціонування як повноправного члена суспільства, до якого він належить [3, с. 29]. Цей процес охоплює два етапи: адаптацію та інтеріоризацію. Під час адаптації індивід пристосовується до соціального середовища, а під час інтеріоризації він засвоює та усвідомлює соціальні норми.

Адаптація охоплює перетворення та зміну вже засвоєних моделей поведінки, звичок, установок і уявлень. Соціальна адаптація неповнолітніх, які вийшли з місць позбавлення волі, є специфічним процесом соціалізації, що сприяє відповідності їхньої поведінки вимогам суспільства та сприяє засвоєнню соціально значущих позицій.

Це допомагає їм розв'язувати життєві проблеми та інтегруватися в систему соціальних і моральних цінностей.

Так, процес адаптації неповнолітніх, які вийшли з місць позбавлення волі, є важливою складовою їхньої ресоціалізації та інтеграції в суспільство. Цей процес також пов'язаний із правовою культурою, розумінням правових та моральних норм, а також засвоєнням етичних принципів, що допомагають їм стати активними учасниками суспільства.

Особливості соціальної адаптації звільнених неповнолітніх мають такі характеристики:

1. Процес розпочинається після їхнього звільнення з місць позбавлення волі.
2. Починається з моменту звільнення та завершується досягненням відповідності між очікуваннями суспільства та поведінкою колишнього засудженого.
3. Основною метою соціальної адаптації є інтеграція їх у життя без обмежень, пов'язаних із покаранням, у новому або зміненому оточенні.
4. Успішність адаптації залежить від навичок, здобутих під час відбування покарання.
5. Важливим є співвідношення між особистими установками та вимогами навколишнього середовища, таких як трудовий колектив, сім'я тощо.
6. Успішна адаптація можлива за умов позитивної взаємодії мікросередовища та особистості засудженого, а також узгодженості соціальних очікувань і моральних позицій.

Дослідження юридичної літератури підтверджують, що одним із найефективніших методів соціальної роботи у сфері адаптації неповнолітніх, які повертаються з місць позбавлення волі, є постпенітенціарний соціальний супровід. Це означає систематичну діяльність державних та недержавних установ, а також соціальних працівників, таких як соціальні педагоги, з метою втілення соціальної політики щодо осіб, які повертаються з місць позбавлення волі, з метою створення умов для їхньої позитивної соціалізації.

Вказаний метод соціального супроводження вважається найбільш ефективним, оскільки враховує потреби та бажання клієнта, базується на партнерських відносинах, спрямований на вирішення конкретних проблем, охоплює як індивідуальну, так і групову роботу, та орієнтований на використання інноваційних підходів у соціальних заходах з метою бажаної соціалізації молодих людей, що були звільнені з місць позбавлення волі.

Ключовими організаційними методами постпенітенціарного соціального супроводження є індивідуальна та колективна робота. Серед методів використовуються консультування, надання правової допомоги, психокорекція, тренінги зі здобуття соціальної компетентності та інші методи соціального впливу.

Представник соціальної служби, такий як соціальний педагог, повинен мати глибокі знання у сферах права, психології, педагогіки та соціокультури для забезпечення належного ступеня постпенітенціарного соціального супроводження. Представники органів соціальної служби, що здійснюють цей супровід, спрямовують людину на принципи демократичного суспільства.

Отже, підхід повинен базуватися на позитивних аспектах, вірі в гуманну природу людини, але також розумінні всіх складнощів процесу відновлення соціальних навичок

колишніх ув'язнених. Постпенітенціарне соціальне супроводження молодих людей, що були звільнені з місць позбавлення волі, є способом соціального впливу, що має на меті створити умови для абсолютного відновлення участі цих осіб у суспільстві, а в разі потреби – у представництві їх прав у сфері правозахисної діяльності з метою захистити їх права та законні інтереси.

Згідно зі статтею 6 Кримінально-виконавчого кодексу України ресоціалізація визначається як усвідомлене відновлення засудженого в соціальному статусі як абсолютного члена суспільства, що означає повернення його до самостійного і прийняттого соціально-нормативного життя. Ця складна соціально-правова категорія охоплює різні аспекти відновлення зв'язків в соціумі як під час відбування покарання, так і після нього. У педагогіці пенітенціарного спрямування ресоціалізацію розглядають у двох аспектах: пенітенціарна ресоціалізація, що означає формування в засудженого зразкової поведінки в місцях відбування покарань, та постпенітенціарна ресоціалізація, що складається із системи заходів відносно трудового та побутового влаштування, встановлення зв'язків зі звільненим з тим, щоб відбулася його наступна соціальна реабілітація коли він буде звільнений з місць позбавлення волі. Ці заходи спрямовані на відновлення засудженого в соціальному статусі та відновлення його самостійності в соціумі.

Ймовірність стверджувати щодо досягнення ресоціалізації стає реальною лише тоді, коли після звільнення засудженого вирішені всі його соціальні та побутові проблеми, такі як житлові умови, зайнятість, фінансове забезпечення й інші аспекти. З огляду на вищесказане не є правильним констатувати факт остаточної ресоціалізації неповнолітнього засудженого впродовж періоду відбування покарання. Наразі можна лише вживати певних заходів щодо підготовки до досягнення цієї мети після звільнення. Вироблення умов для належного рівня соціалізації молоді, які повертаються з місць позбавлення волі, полягає у знанні своїх прав та обов'язків, передбачених законодавством.

Згідно з вимогами Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у формі обмеження волі або позбавлення волі на певний термін», молоді люди до 35 років, які були звільнені, отримують різні форми соціальної підтримки в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді відповідно до вимог законодавства. Ця підтримка охоплює інформаційну, правову, трудову, психолого-педагогічну, медичну допомогу та інші форми, які необхідні для успішної соціальної адаптації. Відповідно до законодавства проводиться паспортизація осіб, які відбувають покарання, вирішуються питання повернення їх у сім'ю, забезпечення житлових умов, реалізації прав на працю та освіти, а також надання медичної допомоги.

Проте на практиці, стосовно неповнолітніх, які відбували покарання у формі позбавлення волі, більшість зазначених питань, на жаль, не вирішуються в повному обсязі. Здебільшого позитивний досвід роботи в цьому напрямі обмежується лише пошуком роботи та житла для засуджених.

Водночас досвід інших країн показує більш ефективну підтримку для звільнених з місць позбавлення волі. Наприклад, у Великій Британії Міністерство юстиції закликає найбільші компанії набирати на роботу більше екс-ув'язнених. Представники провідних британських компаній позитивно сприймають цю ініціативу влади як спосіб допомоги

знову почати чесне життя. У США особа, яка подає на умовно-дострокове звільнення, повинна розробити план свого життя після звільнення, охоплюючи місце проживання, зайнятість та побутові умови. Пробація, яка є альтернативою позбавленню волі, передбачається законодавством США і вимагає попереднього аналізу особистості засудженого для визначення заходів пробації.

В Україні та за її межами велика увага приділяється проблемі рецидивної насильницької злочинності серед неповнолітніх. Це є одним із показників хвороби суспільства. Щороку фіксується значна кількість випадків повторних кримінальних правопорушень, на які виносяться понад три тисячі вироків. Більшість таких випадків стосується тяжких та особливо тяжких злочинів, які вчиняються групами осіб, охоплюючи неповнолітніх. Це свідчить про неефективність покарання як засобу виховного впливу. О. О. Шкут зазначає, що «ресоціалізація та виправлення засуджених є нагальною проблемою сучасного суспільства, оскільки місця відбування покарання дуже негативно оцінені як вітчизняними, так і зарубіжними експертами» [4, с. 141].

О. Колб розглядає кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі як останній засіб примусу для осіб, визнаних винними у кримінальному правопорушенні [5, с. 108]. Це означає, що держава, ізолюючи злочинця від суспільства та обмежуючи його конституційні права і свободи, діє в умовах крайньої необхідності. З одного боку, це призводить до певних страждань для засудженого в межах закону, а з іншого – захищає інших осіб від імовірності стати жертвою кримінального правопорушення.

На думку С. Виноградової, особа, яка перебувала під впливом кримінального покарання у в'язниці, продовжує дотримуватися норм, звичаїв і традицій тюремного середовища, стає адаптивною до нього та відповідних практик злочинного способу життя. Водночас без соціального контролю та підтримки держави й суспільства вона може стати дезадаптивною в контексті законної культури слухняної спільноти [6, с. 142].

Суворі покарання як засіб перевиховання злочинця вважаються застарілими та неефективними. Однак важливо враховувати, що засуджені – це окрема специфічна категорія осіб. Хоча суди призначають покарання, враховуючи умови життя та вплив оточення на засуджених, і їхні індивідуальні особливості, часто ці заходи не досягають мети виправлення особи. Це ставить на порядок денний питання щодо пошуку нових, ефективних засобів запобігання рецидивній насильницькій злочинності неповнолітніх в Україні.

Для зменшення рівня рецидивної насильницької злочинності неповнолітніх необхідно впровадити комплексну систему заходів кримінально-виконавчої політики, яка охоплюватиме дієве правосуддя, соціально-культурні, реабілітаційні та відновні програми для засуджених. Такі програми мають допомогти засудженим вирішити соціальні та побутові проблеми, навчити їх контролювати свою поведінку й усвідомлювати наслідки своїх вчинків, а також відновити стосунки в суспільстві.

Для успішного впровадження цих заходів потрібна співпраця між органами державної влади, громадськими установами, судовою системою, поліцією, установами Міністерства юстиції, громадськими організаціями та постачальниками соціальних, освітніх, медичних, реабілітаційних, релігійних та інших послуг.

Висновки. З урахуванням вищезазначеного дійшли висновку, що, незважаючи на позитивні аспекти впровадження пробації в Україні, цей інститут кримінально-виконавчої системи активно розвивається. Один із напрямів цього розвитку полягає у співпраці органів пробації з громадськими організаціями з метою запобігання рецидивній злочинності в Україні. Згідно з результатами нашого дослідження пропонується ряд ініціатив для підвищення ефективності цієї співпраці у сфері запобігання рецидивній насильницькій злочинності серед неповнолітніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ходимчук О. О. Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Нац. Акад. внутр. справ України. К., 2005. С. 5.
2. Михайлова І. М. Щодо спеціальних функцій ювенальної юстиції в Україні. *Ludské a občianske práva a slobody: mechanizmus ich implementácie a ochrany v roznych odvetviach práva* : Zborník príspevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie, Bratislava, 19, 20 septembra 2014 р. Bratislava : PANEURÓPSKA VYSOKA SKOLA FAKULTA PRAVA, 2014. С. 76–79.
3. Зверева О. В., Безпалько С. Я., Марченко І. Д. Соціальна робота в Україні : навчальний посібник. К. : Центр навч. літ., 2004. С. 29.
4. Шкут О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2018. 491 с.
5. Колб О. Г. Про деякі аспекти забезпечення в Україні права засуджених до позбавлення волі на охорону здоров'я. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 1. С. 106–111.
6. Виноградова С. О. Рецидивна злочинність серед неповнолітніх: причини та попередження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 33 (2). С. 141–144.

REFERENCES

1. Khodymchuk O. O. Nasylnytska zlochyinnist osib z psykhychnymy anomaliiamy ta yii zapobihannia : avtoref. dys. kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.08 / Nats. Akad. vnutr. sprav Ukrainy. K., 2005. С. 5.
2. Mykhailova I. M. Shchodo spetsialnykh funktsii yuvenalnoi yustytsii v Ukraini. *Ludské a občianske práva a slobody: mechanizmus ich implementácie a ochrany v roznych odvetviach práva* : Zborník príspevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie, Bratislava, 19, 20 septembra 2014 р. Bratislava : PANEURÓPSKA VYSOKA SKOLA FAKULTA PRAVA, 2014. С. 76–79.
3. Zvierieva O. V., Bezpalko S. Ia., Marchenko I. D. Sotsialna robota v Ukraini : navchalnyi posibnyk. K. : Tsentr navch. lit., 2004. S. 29.
4. Shkut O. O. Teoretyko-prykladni zasady funktsionuvannia kryminalno-vykonavchoi systemy Ukrainy : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.08. Zaporizhzhia, 2018. 491 s.

5. Kolb O. H. Pro deiaki aspekty zabezpechennia v Ukraini prava zasudzhennykh do pozbavlennia voli na okhoronu zdorovia. *Istoryko-pravovyi chasopys*. 2013. № 1. S. 106–111.

6. Vynohradova S. O. Retsydyvna zlochynnist sered nepovnolitnikh: prychny ta poperedzhennia. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia : Pravo*. 2015. Vyp. 33 (2). S. 141–144.

I. Yu. KLYMENKO. MECHANISM FOR IMPLEMENTATION OF MEASURES FOR THE PREVENTION OF ROBBERY COMMITTED BY MINORS

The article examines the mechanisms of implementation of measures to prevent robberies committed by minors. It is noted that the analysis of age groups of minors with the help of criminological indicators and sociological surveys shows that the level of criminal activity among persons aged 14–16 years is almost three times lower than in the group of 16–18 years. Juvenile delinquency often has a latent character, since most of their illegal actions are perceived as a manifestation of insufficient social maturity. In addition, juvenile delinquency is characterized by a high rate of recidivism, which is constantly increasing. Another feature is the group nature of juvenile delinquency, which allows them to compensate for psychological insecurity in their actions by combining physical efforts to achieve a criminal result.

The position has been expressed that bodies and services dealing with the protection of children's rights should perform general and specific tasks related to the special object of preventive influence in the juvenile justice system. The specific tasks of juvenile justice include protective, preventive, educational, restorative, rehabilitation and resocialization functions. One of the key special functions is resocialization, which involves restoring the social status of a minor serving a prison sentence to the level of a full-fledged member of society by restoring his physical, psychological and social condition (according to Part 2 of Article 6 of the Criminal Executive Code of Ukraine).

Peculiarities of social adaptation of released minors have the following characteristics.

It was concluded that despite the positive aspects of the introduction of probation in Ukraine, this institution of the criminal-executive system is actively developing. One of the directions of this development is the cooperation of probation authorities with public organizations in order to prevent recidivism in Ukraine. According to the results of our research, we have proposed a number of initiatives to improve the effectiveness of this cooperation in the field of prevention of recidivism of violent crime among minors.

Key words: minors, robbery, prevention, probation, adaptation, socialization.

Стаття надійшла до редколегії 3 жовтня 2024

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.191-199

С. О. Секо,

*здобувач ступеня доктора філософії,**Державний податковий університет**e-mail: sergioseko96@gmail.com***ORCID ID 0009-0004-8552-4854**

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

У статті досліджено наслідки злочинів економічного спрямування, узагальнено досвід теоретичних та емпіричних досліджень злочинності у сфері економіки України. У трактуванні поняття «економічна злочинність» виділяють законодавчий, відомчий і науково-дослідний підходи, аргументують складність виявлення злочинів у сфері економіки та високий рівень латентності економічної злочинності. Окреслені основні тенденції зміни ситуації з позиції криміналізації та декриміналізації економіки України.

Здійснений аналіз дав змогу визначити напрями протидії економічній злочинності в Україні з обов'язковим залученням цифрових технологій. Також проаналізовані економічні злочини, які посягають на інтереси власників цінних паперів. Розглядаємо пріоритетні напрями органів внутрішніх справ у сфері забезпечення економічної безпеки інвестиційної діяльності. З'ясовано, що економічні злочини, скоєні за допомогою цінних паперів, завдають значних матеріальних збитків економіці країни та створюють фінансове підживлення для діяльності організованих злочинних груп, характеризуються підвищеною суспільною небезпекою у зв'язку з тим, що завдають шкоди як учасникам ринку, так і економіці загалом, збільшуючи інвестиційні ризики та погіршуючи інвестиційний клімат.

У статті розглянуто кримінологічну характеристику щодо нового соціально-правового феномена, що складається сьогодні у сфері незаконної підприємницької діяльності, яке називається організованою економічною злочинністю. Проаналізовано види організованих злочинних формувань, які існують у сфері економіки. Дано кримінологічну характеристику особистості деяких представників організованої злочинності. Класифіковано види діяльності організованих злочинних формувань у сфері економіки. Визначено тенденції розвитку організованої економічної злочинності. Констатовано факт зрощування представників організованої злочинності та представників незаконного підприємництва.

Ключові слова: безпека, злочин, кримінально-правова статистика, рівень злочинності, латентність, аналіз, корупція, галузь економіки, економічні злочини, інвестиційна безпека, протидія економічним злочинам.

Постановка проблеми. Однією з найбільш злободенних і непростих проблем сучасного суспільства, за оцінками вчених та практичних працівників, є організована злочинність у сфері економіки.

Варто зауважити, що економічним базисом організованої злочинності є економічна злочинність. Основною умовою виникнення та функціонування злочинних об'єднань є потенційні джерела прибутків, що значно перевищують середні щодо країни або в певній галузі економічної діяльності величини. Тільки максимальні прибутки здатні викликати інтерес і підштовхнути до протиправного співробітництва представників підприємницької діяльності та організованої злочинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти кримінологічної характеристики організованої злочинності у сфері економіки порушені в працях М. Г. Вербенського, О. М. Бандурки, П. Д. Біленчука, В. В. Голіни, О. М. Джузи, А. Д. Дорошенка, А. П. Закалюка, О. В. Козаченко, В. А. Мисливого, О. С. Проневича, І. В. Пшеничного, Е. В. Расюка, Є. Д. Скулиша, Ю. Ю. Сорочика, В. В. Топчія та ін.

Мега статті полягає в тому, щоб на основі комплексного опрацювання кримінологічного законодавства України, правозастосовної практики та наукових праць дослідити кримінологічну характеристику організованої злочинності у сфері економіки.

Виклад основного матеріалу. Представники організованих злочинних груп об'єднуються в кримінальні формування та навмисне створюють обстановку хаосу в економіці аж до того, що протидіють ухваленню правильних та економічно обґрунтованих рішень або виконання законів.

До того ж у результаті багато рішень і навіть нормативні правові документи ухвалюють завдяки прямому (рідко) та непрямому (часто) впливу зазначених осіб і не проходять потрібну попередню економіко-правову та кримінологічну експертизу.

Залежно від стійкості та згуртованості організовані злочинні формування поділяють на такі:

- бандитські, які формуються переважно з молоді, що також можна назвати примітивними (але вони є найбільш згуртованими);
- рейдерські, які мають вузьку спеціалізацію, спрямовану на захоплення чужої корпоративної власності як підприємства й активи;
- управлінсько-корумповані, пов'язані з посадовими особами різного рівня;
- псевдолегальні, які оформляються в різноманітних підприємствах з обов'язковою попутною реєстрацією (наприклад, приватні охоронні підприємства, приватні детективи);
- кримінально-ділові, які є багатопрофільними кримінальними об'єднаннями.

Чимало злочинних груп також беруть участь у транснаціональній злочинній діяльності. Східні міста країни відомі злочинами, пов'язаними переважно зі старими номенклатурними структурами. Організована злочинність у Києві тісно пов'язана з будівництвом, нерухомістю, банківською діяльністю, міжнародним повітряним сполученням тощо [2, с. 60–61].

Досить часто на практиці така класифікація не може застосовуватись, тому що сфери інтересів організованих злочинних формувань перетинаються, це: кредитно-банківські операції; банківські структури; незаконний обіг наркотиків; контрабанда; створення охоронних організацій; рекет; незаконна торгівля зброєю; організована

проституція; підпільні азартні ігри; наймані вбивства; підробка документів (насамперед документів для керування автомобілем, для розпорядження автомобілем, документів про освіту, різноманітних посвідчень особи, міграційних карт, так званих спецперепусток та інших документів для пільгового проїзду й проходу); злочинність у сфері комп'ютерних технологій.

На сьогодні спостерігається перехід від локальних протиправних проявів у різних видах економічної діяльності до криміналізації економічної системи суспільства загалом. Це означає перехід контролю над механізмами регулювання відтворювальних процесів не тільки на мікро-, але й на макрорівні руки організованих та добре структурованих у максимально можливому великому масштабі й на максимально можливому значному рівні представників організованої злочинності.

Отже, організована злочинність визначається як групова діяльність п'яти або більше осіб, що характеризується ієрархічними зв'язками або особистими відносинами, які дають змогу їхнім керівникам (лідерам, організаторам) одержувати прибуток або контролювати території та ринки, внутрішні й зовнішні, за допомогою насильства, залякування або корупції як для продовження злочинної діяльності, так і для проникнення в легальну економіку [3, с. 321].

Економічна злочинність (злочини у сфері економіки) зі свого боку становить наслідки економічних злочинів, які завдають непоправної шкоди економічним суб'єктам, суспільству, державі загалом, підривають національну безпеку, завдаючи збитків економіці на мікро- і макрорівні, що виражається в прямих фінансових втратах і втраті активів, а також репутаційних втрат бізнесу й управління.

Така злочинність становить хребет організованої злочинності. Саме економічні чинники визначають цілі організованих злочинних формувань, види їхньої протиправної діяльності та форми її реалізації. Об'єднання зусиль з метою досягнення максимального незаконного прибутку представників організованої злочинності та представників незаконного підприємництва стає неминучим.

Представники організованої злочинності зосередили свою увагу на таких кримінальних видах діяльності:

- злочинні посягання на стратегічно важливі сировинні товари. Особливу небезпеку становлять представники організованої злочинності, які займаються розкраданнями валютних цінностей включно із золотом та іншими надцінними товарами;
- злочинні посягання в паливно-енергетичному комплексі. Представники організованої злочинності в тісній взаємодії з представниками незаконного підприємництва беруть участь у приватизації певних галузей паливно-енергетичного комплексу, а також розкрадають отримані доходи, використовуючи багатоступінчасті схеми виведення грошей на рахунки інших країн;
- незаконне ввезення шкідливих відходів. За відсутності правових заборон на ввезення;
- злочинні посягання у сфері приватизації. У незаконних акціях з акціонування державних підприємств зазвичай були замішані особи серед представників органів влади й органів управління різного рівня, що забезпечують власне благополуччя за

рахунок інтересів широких верств населення. Переважна більшість звичайних громадян виявилася відстороненою від безпосередньої участі в процесах приватизації;

– злочинні посягання на споживчому ринку. Усе більшого поширення набувають факти реалізації неякісних товарів, продуктів харчування, фальсифікованих винно-горілчаних виробів і ліків;

– проникнення представників організованої злочинності у фінансову систему. Зростання податкового навантаження також веде до створення так званих «чорних кас», за допомогою яких отримані доходи ховаються від оподаткування. Можна, можливо, констатувати безпрецедентну кримінальну експансію у фінансову систему взагалі й до банківської зокрема [6, с. 371–372].

Отже, під прикриттям фіктивних підприємств викрадають і відмивають значні кошти. Найбільших збитків економіці завдає діяльність представників організованої злочинності за участю працівників банків, які використовують свої професійні можливості для введення в легальні розрахункові операції підроблених фінансових операцій. Усе більшого поширення отримують нетрадиційні способи зазіхань як шахрайські операції у страховій справі, а також із векселями, кредитними картками, дорожніми чеками.

Органи державної влади в нашій країні в останні роки ведуть небезуспішний активний пошук нових можливостей протидії злочинності в економічній сфері, охоплюючи лібералізацію та гуманізацію кримінального законодавства, що сприяє зміцненню авторитету держави у сфері бізнесу й економічної безпеки.

У разі вдосконалення інформаційних технологій злочинність у сфері економіки набуває високоінтелектуального й організованого характеру, тому злочини в цій сфері є досить складними виявленнями, та відрізняються високою латентністю. На цю особливість вказують багато кримінологів, аналізуючи поняття й ознаки цих злочинів. Сучасна злочинна діяльність у сфері економіки зовні подібна до правомірної та найчастіше відбувається саме під виглядом законної діяльності, законних господарських операцій, тому виявити злочинні посягання без спеціальних знань практично неможливо.

На думку деяких учених-правників, організована злочинність, незважаючи на свої масштаби, наявні матеріальні ресурси, оснащеність, має слабкі та вразливі місця, що притаманні будь-яким іншим соціальним системам. Рівень організованості, розподілу функцій, дисциплінованості економічної злочинності вище рівня організованої злочинності загалом зумовлює складність протидії та викликає потребу в її виявленні й припиненні на початковому рівні. Проте становище посилюється тим, що висока латентність у сфері економіки та стійкі корупційні зв'язки знижують можливість і оперативність виявлення таких злочинів [4, с. 205].

Варто зазначити, що, маючи потужну систему захисту від соціального контролю за допомогою корупції, економічна злочинність успішно протистоїть роботі правоохоронних органів щодо запобігання й припинення злочинів в економічній сфері. Тому аналіз, оперативна оцінка ситуації, моніторинг та інтерпретація результатів проведених досліджень є важливими функціями, способами формування уявлення про дійсний стан економічної злочинності, ступеня «професіоналізму» злочинців, рівня корумпованості,

інформаційною основою для проведеної державою та місцевою владою політики протидії економічній злочинності.

Особливе значення набуває посилення заходів протидії економічним злочинам, скоєним за допомогою цінних паперів, які завдають значних матеріальних збитків економіці країни та створюють фінансове підживлення для діяльності організованих злочинних груп. Злочини, які зазіхають на інтереси власників цінних паперів, характеризуються підвищеною суспільною небезпекою у зв'язку з тим, що завдають збитків як учасникам ринку, так і економіці загалом, збільшуючи інвестиційні ризики та погіршення інвестиційного клімату.

Потрібно визнати, що пріоритетними напрямками органів внутрішніх справ у сфері забезпечення економічної безпеки інвестиційної діяльності на сьогодні є:

- попередження, оперативне виявлення та припинення злочинів на ринку цінних паперів, охоплюючи факти фінансового шахрайства, підробки цінних паперів, порушення практики ведення реєстру власників цінних паперів. В умовах підвищених кримінально-корупційних загроз на фондовому ринку загострюється проблема його економічної безпеки;

- протидія використанню інвестиційної сфери для легалізації доходів, отриманих злочинним способом, і направлення їх на фінансування організованої злочинності та тероризму. З огляду на те, що для ринку цінних паперів характерні швидкість, гнучкість та оперативність, з якою може проходити торгівля цінними паперами, можливість здійснення трансакцій, що практично не визнають національних кордонів, і неможливість визначення підозрілих угод серед мільйона сумлінних, фондові операції стають привабливим каналом для легалізації доходів із кримінальних джерел;

- попередження рейдерських захоплень підприємств через ринок цінних паперів. Цей напрям діяльності є актуальним через те, що рейдерські захоплення все частіше проводяться за допомогою маніпуляцій з реєстром власників цінних паперів із застосуванням інституту номінальних власників акцій.

Таке явище, як захоплення підприємств із використанням фондових інструментів, призводить до нестійкості інституту власності на ринку цінних паперів, створює колосальні ризики для інвесторів та в руйнівний спосіб впливає на акціонерну власність, тим самим розгойдує стійкість ринку.

Проблема полягає в тому, що, незважаючи на високу актуальність і затребуваність, досить поширене поняття «економічна злочинність», складність дослідження в цій галузі обумовлена пробілами, які зберігають у визначенні та неоднозначності.

Однак існують трактування термінів позначають зазначені протизаконні явища суспільного життя: «злочини у сфері економіки», «злочини економічної спрямованості», «економічні злочини» або «злочини у сфері економічної діяльності». Вказана невизначеність негативно позначається на сумісності даних, які використовують для дослідження, знижує цінність висновків, отриманих на їхній основі, для кримінально-правового регулювання суспільних відносин і сприяє ефективному захисту від суспільно небезпечних посягань.

Проводячи дослідження, зіштовхнулися з тим, що досі немає єдиного тлумачення поняття «економічна злочинність» і погляду на її структуру. Унаслідок умовності поняття «економічний злочин» вважається, що його межі визначити в чітко кримінально-правовому сенсі досить складно, також не існує єдиного підходу до класифікації складів злочинів як економічних. Крім того, враховуючи бланкетність статей відповідних глав кримінального закону, нерідко порушується узгодженість норм кримінального права з положеннями галузей права.

Підвищення розкриття та протидія економічній злочинності й корупції в останнє десятиліття є одними з пріоритетних напрямів діяльності органів внутрішніх справ. Проте виявлені тенденції показників свідчать про потребу в концентрації зусиль саме протидії економічній злочинності, декриміналізації економіки. Повинна більш активно проводитися оперативно-розшукова робота, спрямована на виявлення злочинів, скоєних у соціально-орієнтованих галузях і пріоритетних сферах економіки, а також роботу зі зниження рівня тіньової економіки, тіньової зайнятості, корумпованості суспільних відносин, забезпечення захисту власності, протидії незаконному обігу стратегічно важливих товарів і ресурсів.

Сучасні реалії такі, що застосування цифрових технологій під час здійснення економічної діяльності зумовлює зміну традиційної моделі економіки та формування цифрової економіки, в якій економічні відносини переходять у віртуальне середовище. Правопорушення вчиняються з використанням різних засобів зв'язку, електронних пристроїв, інформаційно-телекомунікаційних мереж, мережі «Інтернет». Тому протидія економічній злочинності має здійснюватися з використанням технологій цифрового світу.

Взаємозв'язок організованої злочинності з економічною злочинністю проявляється в загальній зацікавленості в отриманні максимального незаконного прибутку, який представники незаконного підприємництва, з одного боку, не можуть отримати без силового тиску представників організованої злочинності, а з іншого – не можуть отримати без навичок і вміння перших.

Отже, взаємозв'язок проявляється саме в:

- 1) вилученні максимального незаконного прибутку;
- 2) диверсифікації. Постійна зміна злочинного профілю діяльності залежно від ринкової кон'юнктури;
- 3) уникненні контролю. Без допомоги представників організованої злочинності неможливе максимальне повне уникнення контролю, причому не тільки від контролю з боку представників органів державної влади включно із представниками правоохоронних органів, а й з боку конкурентів;
- 4) корупційних зв'язках. Цими зв'язками однаковою мірою користуються представники організованої злочинності та незаконного підприємництва, залежно від складності виконуваних завдань;
- 5) спільному керівництві постійного чи тимчасового об'єднання для досягнення взаємовигідних тактичних чи стратегічних цілей;

б) постійній зміні правил гри. І представники незаконного підприємництва, і представники організованої злочинності самі встановлюють і самі змінюють правила гри, щоразу роблячи це на свою користь;

7) пошуку нових ринків збуту;

8) усуненні в різний спосіб конкурентів;

9) конспірації;

10) транснаціональних підходах. Використання негативних характеристик процесу глобалізації [5].

Аналізуючи стан і динаміку економічної злочинності, можна зробити висновок не про реальну декриміналізацію економіки, що намітилася, а про підвищення організованості, корумпованості та «професіоналізму» злочинців, які вчиняють економічні злочини, що перешкоджає діяльності правоохоронних органів з виявлення та розкриття названих злочинних посягань.

Висновки. Отже, на підставі наведеного можна зробити висновок про те, що основними та найефективнішими напрямками протидії економічної злочинності можуть виглядати так:

– удосконалення кримінально-правового регулювання у сфері економіки задля досягнення балансу між криміналізацією та декриміналізацією діянь у цій сфері;

– законодавче регулювання цифрової економіки, детальне розуміння відносин, пов'язаних з нею, дають змогу встановити весь механізм скоєного злочину у сфері економіки, правильно кваліфікувати дії в разі достатніх і достовірних доказів, ідентифікувати злочинця і всіх учасників злочину, пред'явити звинувачення, запобігти злочинності. Зокрема, потрібне законодавче регулювання криптовалюти, вирішення проблеми кваліфікації шахрайства у сфері страхування, розроблення кримінально-правових аспектів протидії незаконному поширенню об'єктів інтелектуальної власності в мережі «Інтернет»;

– удосконалення оперативно-розшукової роботи щодо виявлення кримінальних правопорушень у сфері економіки, залучення з метою інформаційного забезпечення суб'єктів діяльності щодо виявлення, розкриття та розслідування злочинів, можливостей складної системи електронних криміналістично-неорганізованих банків даних і модернізація підходу до аналітики й роботи з даними;

– посилення зовнішнього контролю економічної діяльності з боку громадськості та корпоративного співтовариства з метою попередження економічної злочинності, розвиток інститутів політичної відповідальності публічних посадових осіб, які вчинили або потурають скоєнню корисливих злочинів, оприлюднення та засудження виявлених фактів, правове просвітництво населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

2. Бусол О. Ю. Організована злочинність в Україні: стан і проблеми реалізації державної політики у сфері протидії цьому явищу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2. С. 60–71.

Секо С. О. Кримінологічна характеристика організованої злочинності у сфері економіки

3. Перелигіна Р. В., Дмитришак Ю. І. Щодо стратегії боротьби з організованою злочинністю (на прикладі України та Іспанії). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4.

4. Сучасні питання протидії організованій злочинності в Україні та закордоном : монографія / Крамаренко Ю. М., Скок О. С., Шевченко Т. В., Хашев В. Г. Дніпро : ДДУВС, 2022. 216 с.

5. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30.06.1993 № 3341-ХІІ. *Відом. Верх. Ради України*. 1993. № 35. Ст. 358. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>

6. Михеєнко М. М., Шибіко В. П., Дубинський А. Я. Науково-практичний коментар Кримінально процесуального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 15 серпня 1997 р. / відп. ред. В. Ф. Бойко, В. Г. Гончаренко. К. : Юрінкомінтер, 1997. 624 с.

REFERENCES

1. Criminal Code of Ukraine. *Vedomosti Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*. 2001. № 25–26. Art. 131. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

2. Busol O. Yu. Organized crime in Ukraine: state and problems of implementation of state policy in the field of combating this phenomenon. *Legal journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2019. № 2. P. 60–71.

3. Perelighina R. V., Dmytryshak Yu. I. Regarding the strategy of combating organized crime (on the example of Ukraine and Spain). *Journal of the Kyiv University of Law*. 2019. № 4.

4. Modern issues of combating organized crime in Ukraine and abroad: a monograph / Kramarenko Y. M., Skok O. S., Shevchenko T. V., Khashev V. G. Dnipro : DDUVS, 2022. 216 p.

5. On the organizational and legal basis of combating organized crime : Law of Ukraine dated 06.30.1993 No. 3341-XII. *Official Gazette. Top. Council of Ukraine*. 1993. No. 35. Art. 358. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>

6. Myheyenko M. M., Shibiko V. P., Dubinsky A. Ya. Scientific and practical commentary on the Criminal Procedural Code of Ukraine: according to the state of the legislation and resolutions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine on August 15, 1997 / resp. editors V. F. Boyko, V. G. Honcharenko. K. : Yurinkominter, 1997. 624 p.

S. O. SECO. CRIMINOLOGY CHARACTERISTICS OF ORGANIZED CRIME IN THE ECONOMIC SPHERE

The article examines the consequences of economic crimes, summarizes the experience of theoretical and empirical research on crime in the sphere of the economy of Ukraine. In the interpretation of the concept of "economic crime", legislative, departmental and research approaches are distinguished, the difficulty of detecting crimes in the economic sphere and the high level of latency of economic crime are argued. The main trends of the change in the situation from the standpoint of criminalization and decriminalization of the economy of Ukraine are outlined.

The analysis made it possible to determine the directions of combating economic crime in Ukraine with the mandatory involvement of digital technologies. Economic crimes that encroach on the interests of securities owners are also analyzed. The priority directions of the internal affairs bodies in the sphere of ensuring the economic security of investment activities are considered. It was found that economic crimes committed with the help of securities cause huge material losses to the country's economy, and create financial support for the activities of organized criminal groups, are characterized by increased public danger due to the fact that they harm both market participants and the economy as a whole, increasing investment risks and worsening the investment climate.

The article examines the criminological characteristics of a new socio-legal phenomenon emerging today in the field of illegal business activity, which is called organized economic crime. The types of organized criminal formations in the economic sphere are analyzed. A criminological description of the personality of some representatives of organized crime is given. The types of activities of organized criminal groups in the economic sphere are classified. The trends in the development of organized economic crime have been determined. It has been established that representatives of organized crime and representatives of illegal entrepreneurship have merged.

Key words: *security, crime, criminal statistics, crime rate, latency, analysis, corruption, branch of economy, economic crimes, investment security, combating economic crimes.*

Стаття надійшла до редколегії 2 жовтня 2024 року

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.200-209

В. В. Третяк,

*здобувач ступеня доктора філософії,**Державний податковий університет**e-mail: demyanburak@gmail.com*

ORCID ID 0009-0001-8782-5579

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН

У статті досліджено, що економічні реформи радикально змінили народне господарство України, яке потребувало комплексного перегляду концепції його кримінально-правової охорони.

Розглядається необхідність розпочати роботу, спрямовану на комплексну реформу норм про господарські злочини, її оптимізацію. Потрібно забезпечити адекватність цієї системи реально існуючим потребам суспільства щодо правової охорони народного господарства загалом та основних інститутів ринкової економіки – кредиту, інвестицій, фінансів, споживчого ринку, господарської конкуренції тощо. У цій статті запропоновано концептуальне обґрунтування цієї реформи.

З'ясовано, що система господарських злочинів раніше не розглядалася в рамках порівняльно-правового дослідження з аналогічними системами країн із розвинутою ринковою економікою. В українській юридичній літературі раніше не давалася цілісна характеристика системи, господарських злочинів розвинених в економічному відношенні країн. У вітчизняній літературі раніше не розглядалися питання виникнення та розвитку системи господарських злочинів у країнах із розвинутою економікою, існували лише фрагментарні дослідження окремих правових норм.

Проаналізовано, що небезпека багатьох господарських злочинів виявляється в підриві суспільної довіри до інститутів ринку. Підірвано громадську довіру до кредиту – кредит стає дорогим, руйнівним чи недоступним. Недовіра до інвестицій призводить до падіння курсу цінних паперів та ділової активності, в результаті зупиняється економічний розвиток.

У статті розглянуто, як саме, у межах яких відносин і якою мірою кримінально-правова заборона може бути корисною та доречною в господарській сфері, це є основним питанням цього дослідження, що й визначає його актуальність.

Ключові слова: *кримінально-правова охорона, господарська діяльність, господарські відносини, кримінальна відповідальність, Кримінальний кодекс України, криміналізація, господарські злочини, несистемність норм, санкції.*

Постановка проблеми. *Постає потреба в розв'язанні такої важливої науково-прикладної проблеми, як обґрунтування теоретичних положень і розроблення напрямів удосконалення вітчизняного кримінального законодавства та практики його застосування,*

спрямованих на підвищення ефективності кримінально-правової охорони господарських відносин.

Мета статті полягає в розробленні концептуальних основ побудови системи норм про господарські злочини як цілісного інституту особливої частини кримінального права, з'ясування основних тенденцій та перспектив її розвитку, її роль у забезпеченні ефективного функціонування народного господарства, концептуальне обґрунтування необхідної реформи цієї системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти кримінально-правової охорони господарських відносин досліджувалися в працях О. Беляневич, О. Вінник, А. Герасименко, О. Гончаренко, К. Джон, І. Кравець, В. Махінчука, Л. Микитенко, Ю. Остапенко, Ю. Тищенко, О. Черненко, В. Щербини та ін.

Виклад основного матеріалу. З одного боку, економічні реформи радикально змінили народне господарство України, що потребувало комплексного перегляду концепції його кримінально-правової охорони, з іншого – декларувалося не обґрунтоване науково та не підтверджене практикою гасло про мінімізацію ролі кримінально-правової заборони у сфері ринкових економічних відносин. Кримінальна політика у сфері економіки визначалася не так досягненнями науки, як гаслами поточної публічної політики, «ідеологією» в тому негативному сенсі, в якому використовуємо це слово, закликаючи до «деідеологізації» певних сфер суспільного життя. На рівні правотворчості вважалося, що місце та роль кримінальних санкцій у сфері економічної діяльності мають бути визначені в актах господарського та фінансового права. У цьому разі злочин у сфері економічної діяльності розуміється як порушення заборони чи невиконання приписів господарського чи фінансового законодавства, порушення встановленого порядку здійснення економічної діяльності. Насамперед це є дійсно так, але це неповне й одностороннє розуміння характеру соціальної небезпеки господарського злочину. Тим самим народне господарство було складним комплексом життєво важливих економічних відносин, позбавлене цілісної системи кримінально-правової охорони.

Досвід кримінально-правової охорони народного господарства за умов ринку був мінімальним. Не було практики, фундаментальних теоретичних досліджень; інформація про зарубіжні аналоги була фрагментарною та безсистемною. Законодавство про господарські злочини першої половини 90-х ХХ ст. було спрямоване майже виключно на охорону споживчого ринку за умов катастрофічного падіння рівня життя населення. По суті, це законодавство перехідного періоду, розраховане на роботу в умовах дисфункції споживчого ринку. Настав час від нього відмовитися. Новий кримінальний закон, який охороняє основи економічного життя країни, був ухвалений і чинний до сьогодні.

За цей період накопичилася практика, з'явилася статистика, значну працю зробили вчені. Проте, незважаючи на певну кількість досліджень, важливу наукову роботу так і не було виконано – не було створено цілісної наукової концепції системи норм про господарські злочини, яка могла б у довгостроковій перспективі орієнтувати кримінальну політику в цій сфері.

Об'єктом дослідження є кримінально-правові відносини, які є у сфері кримінально-правової охорони господарських відносин.

Предметом дослідження є кримінально-правові норми про господарські злочини у праві України, Франції, ФРН та інших зарубіжних країн, кримінально-правова доктрина, судова практика, статистичні дані.

Через ряд обставин небезпеку господарських злочинів часто недооцінюють. Статистика також не свідчить про широке їхнє поширення. Проте потрібно враховувати, що статистика відбиває не тільки стан злочинності, а й уміння з нею боротися – виявляти, припиняти і переслідувати злочини. Звісно ж, стосовно господарських злочинів статистика показує швидше друге, ніж перше.

Що ж до небезпеки господарської злочинності – вона виявляється в конкретних економічних проблемах, з якими українці стикаються щодня. Деградація споживчого ринку тягне за собою деградацію виробництва та вимивання з ринку якісних товарів.

Кримінальний закон може реально допомогти у вирішенні цих проблем, про що свідчить досвід зарубіжних країн із розвинутою ринковою економікою. Звичайно ж, він не є панацеєю, особливо в такій складній і тендітній структурі відносин, як ринок. Однак кримінальне право може зробити серйозний внесок у вирішення економічних проблем.

Унаслідок історичних чинників під час розроблення актів цивільного, господарського та фінансового законодавства не приділялося належної уваги попередженню патологій у рамках економічних відносин. Відсутній комплексний підхід до регулювання та охорони відносин у сфері народного господарства. Наука кримінального права була поставлена у складну та неприродну ситуацію.

У сфері правотворчості це проявилось в тому, що під час розроблення актів господарського та фінансового права ігнорувалися принципи та можливості кримінального права та процесу. Основним методом кримінально-правової нормотворчості стало відстеження актів господарського та фінансового права та поповнення дефіциту санкцій за «залишковим принципом». Це зумовило вроджену фрагментарність та несистемність норм про господарські злочини. Унаслідок цього побудова цілісної системи кримінально-правової охорони народного господарства серйозно ускладнилася. За таких обставин розробка досить розвинутої системи норм про злочини у сфері економічної діяльності для чинного КК України – безперечна вдача законодавця, заснована на творчій науковій інтуїції розробників. Але свідчити про існування на той час повноцінної наукової концепції системи норм про злочини у сфері економічної діяльності не можна. Існуючі теоретичні дослідження в цій галузі скоріше описують існуючі норми про господарські злочини, ніж пояснюють їхнє походження та перспективи розвитку. Негативні наслідки відсутності теоретичної концепції норм про господарські злочини нині досить очевидні: великі прогалини в системі правової охорони народного господарства, непрацездатність важливих елементів цієї системи, казуїстичність та невизначеність багатьох правових норм [1, с. 24].

Варто зауважити, що коли чинний Кримінальний кодекс України набрав чинності, увага вчених зосередилася на тлумаченні закону та безлічі приватних питань. Потрібно було допомогти практичним працівникам у правильному застосуванні нового та складного для розуміння закону. Розвитку кримінального законодавства, особливо першому етапі,

знову перешкодила кримінальна політика – як самостійну цінність було проголошено стабільність кримінального закону, його незмінність. Водночас не враховувалося, що деякі важливі кримінально-правові норми перебувають у зародковому стані, і зупинення розвитку для них загрожує негативними наслідками. Неможливість серйозної реформи на цьому етапі стримувала інтерес до концептуального обґрунтування системи кримінально-правової охорони народного господарства. На цьому етапі і до сьогодні прогалину в концептуальному обґрунтуванні системи норм про господарські злочини також не було заповнено.

Отже, незважаючи на вдале загалом рішення в чинному законі системи норм про злочини у сфері економічної діяльності, це рішення внаслідок об'єктивних причин може бути довгостроковим. Відсутність до часу її створення досвіду та потрібних теоретичних розробок не могли не спричинити помилок, прогалин і недоробок. Виявились недосконалості на концептуальному рівні, які потрібно усувати.

Система норм про господарські злочини в праві нашої держави перебуває у стадії становлення. У Кримінальному кодексі України вже намічені правильні контури цієї системи, проте через ряд причин важливі елементи цієї системи досі не працюють. Має місце перевага щодо охорони публічно-правових відносин (відносини у сфері фінансів, державного регулювання економіки загалом). У цій галузі є навіть надмірна охорона, штучні сукупності злочинів тощо. Небезпека зазіхань на інститути ринку (кредит, інвестиції, конкуренцію, споживчий ринок) недооцінюється. Потрібно корегування кримінальної політики в цій галузі, спрямованої на заповнення прогалин та усунення диспропорцій [2, с. 37–38].

Наприкінці минулого століття в праві країн з розвинутою ринковою економікою склалася складна система норм про господарські злочини, яка характеризується рядом суттєвих ознак: а) типовість норм у різних правових системах, суттєві відмінності характеризують скоріше юридичну техніку та характерні для різних народів відмінності правосвідомості, ніж реально каране коло діянь. Типовість цих норм пояснюється високим рівнем їх розвитку, їхньою ефективністю у значенні соціально-економічної доцільності, а зрештою – глобалізацією економіки; б) роль кримінальної заборони у сфері економічної діяльності різко зросла. Спостерігається «інфляція» кримінально-правових норм у цій сфері, що хвилює правознавців. Однак потреба «господарського кримінального права» сьогодні є практично загально визнаною. Порівнюючи обсяги караних діянь у сфері економіки країн з розвинутою ринковою економікою (наприклад, Франції та ФРН) й в Україні, не можна не зазначити, що Україна явно і значно поступається за масштабом забороненої кримінальним законом поведінки західноєвропейським країнам; в) на ґрунті розвитку системи норм про господарські злочини в країнах континентальної Європи та в деяких інших регіонах (наприклад, у Латинській Америці) спостерігається бурхливий розвиток доктрини «господарського (економічного) кримінального права», його загальної та особливої частини. Господарське кримінальне право розуміється зазвичай як підгалузь кримінального права [3, с. 13–14].

Механізм зазіхання на об'єкт під час скоєння господарських злочинів у межах ринкових економічних відносин зазвичай пов'язані з поразкою суспільної довіри до

інститутів ринкової економіки (кредиту, інвестицій та ін.). Для посягань на публічно-правові економічні відносини (фінанси, відносини у сфері державного управління та інше) характерне ухилення від контролю, обман влади тощо.

Система господарських злочинів у країнах з розвинутою ринковою економікою характерно стала досить поширеною кримінальної відповідальності за необережні діяння. Це пояснюється жорстким розумінням соціальної відповідальності бізнесу (до «професіоналів» більш жорсткі вимоги, ніж до інших), високою небезпекою цих злочинів, а також прагненням припинити можливість «обходу» закону, оскільки ризик таких хитрощів досить високий саме стосовно господарських злочинів [4, с. 9].

Так, невдале розуміння об'єкта господарських злочинів як правопорядок пояснює недооцінку їх небезпеки та поширену помилку щодо визначення об'єктивних ознак їх складів, коли до кримінального закону механічно переносяться формулювання господарського та фінансового законодавства. Через війну нерідко окремий випадок зводиться в загальне правило (казуїстичність). Казуїстичність визначає прогалини закону, а в кінцевому рахунку – його непрацездатність.

Інший прояв казуїстичності норм про господарські злочини також пояснюється невдалим розумінням їхнього об'єкта та недооцінкою їхньої небезпеки. Йдеться про неправильно обраний «єдиний критерій криміналізації», коли склад господарського злочину штучно формулюється як матеріальний, і кримінальна відповідальність залежить від заподіяння комусь великої шкоди. Така конструкція складу повною мірою відповідає характеру суспільної небезпеки цих злочинів, що визначається зазіханням на народне господарство загалом, а не на майнові права конкретних суб'єктів. Значний збиток, заподіяний конкретній особі, в таких злочинах не є суттєвою ознакою зазіхання, яке випадковим наслідком. Намір у таких злочинах спрямований не на заподіяння шкоди, а зазвичай на придбання будь-яких вигод, причому придбання цих вигод не тягне з неминучістю заподіяння шкоди. Від таких конструкцій штучних матеріальних складів доцільно відмовитися, вони недосконалі в теоретичному плані та спричиняють серйозні проблеми на практиці, а кінцевому підсумку – визначають непрацездатність ряду важливих охорони народного господарства кримінально-правових норм.

Якщо злочин є порушенням заборони, адресованого організації, – відповідальність за нього повинен нести зовсім не формальний керівник цієї організації, а особа, яка фактично його вчинила. Реально керувати організацією може зовсім не формальний її керівник, а «тіньовий» директор або, наприклад, особа, яка контролює холдингову структуру, що не можна не враховувати під час конструювання кримінального закону. Настав час відмовитися від концепції господарсько-посадових злочинів, характерної для економіки соціалістичної держави [5].

Неприйнятність жорсткої кримінальної політики в рамках ліберальної ринкової економіки є помилковою. Навпаки – застосування кримінальних санкцій – найбільш ліберальне рішення, пов'язане з найменшими економічними витратами. Якщо системи адміністративного регулювання, обов'язкового страхування тощо обмежують права всіх учасників ринку та погіршують загальні умови економічної діяльності, то кримінальні санкції торкаються лише правопорушників.

Можливість побудови ефективної системи кримінально-правової охорони кредитних відносин без криміналізації так званого необережного банкрутства викликає серйозні сумніви. Є доцільною криміналізація найбільш небезпечних його проявів, пов'язаних із грубою та явною безгосподарністю на шкоду кредиторам.

Отже, застосування норми про шахрайство в разі обману споживача може бути визнано вдалим законодавчим рішенням, оскільки не враховується специфіка об'єкта – споживчого ринку, що охороняється правом. Загалом небезпека зазіхань на споживчий ринок законодавцем недооцінюється. Доцільним є не тільки відновити норму про обман споживачів, а й запровадити кримінальну відповідальність за фальсифікацію товарів, що особливо актуально стосовно фальсифікації лікарських засобів та продуктів харчування.

Таке законодавче рішення є невдалим, іноді воно призводить до неправильного тлумачення закону. Ефективність норм про господарські злочини знижена, а в багатьох випадках зведена до нуля внаслідок необґрунтованого визначення в законі складів цих злочинів як матеріальні (штучні матеріальні склади), що не відповідає природі об'єкта цих злочинів та механізму зазіхання на об'єкт. Інша поширена помилка законодавчої техніки – казуїстичність (на жаль, характерна для більшості норм про господарські злочини). Вона є наслідком непорозуміння механізму зазіхання на об'єкт, характерного для тих чи інших господарських злочинів, неправильного розуміння місця певної норми в системі кримінально-правової охорони господарських відносин. У результаті випадковим обставинам надається істотне значення, окремий випадок зводиться у загальне правило, закон стає казуїстичним, що має досить несприятливі наслідки: а) з одного боку, невизначеність заборони (казуїстичний закон вимагає розширювального тлумачення), яка призводить до свавілля та виборчого застосування закону, створює умови для корупції у правоохоронних органах та робить кримінально-правову заборону незрозумілою для осіб, яким адресована ця заборона; б) з іншого боку, казуїстичний закон містить у собі явну потенцію «обходу закону», зловживання пробілами в законі [6].

Система кримінально-правової охорони кредитних відносин не працює. Одна з причин цього – недосконалість законодавства про кредитний обман та злочини, пов'язані з банкрутством. Ці норми потрібно викласти в новій працездатній редакції, переглянувши ряд кореспондуючих положень господарського законодавства. Звісно ж, ефективна охорона кредитних відносин неможлива без криміналізації необережного (безгосподарного) банкрутства. Крім того, не можна не зазначити диспропорцію у кримінально-правовій охороні кредитних відносин. Закон абсолютно ігнорує інтереси боржника, хоча лихварство в Україні є звичайною господарською (зокрема, і банківською) практикою, руйнує кредитний ринок і має негативні соціально-економічні наслідки.

Система кримінально-правової охорони свободи конкуренції теж не працює. Потрібна комплексна реформа як кримінального, так і господарського законодавства про конкуренцію. Зокрема, закон має стати більш зрозумілим для правоохоронних органів та придатним для практичного застосування.

Стосовно системи кримінально-правової охорони фінансових відносин, то вона працює, хоча іноді з надмірними соціальними витратами. Потрібна робота з усунення

технічних помилок у цих нормах, їх розвиток з урахуванням сучасних умов життя суспільства. Основні напрями такої реформи: узагальнення норм щодо податкових злочинів; розвиток кримінально-правових гарантій безпеки безготівкових розрахунків; боротьба з незаконною емісією грошових сурогатів.

Зі свого боку система кримінально-правової охорони відносин у сфері державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності та митного контролю працездатна. Проте технічно вона недосконала, кримінально-правові норми сконструйовані «із запасом» та перекривають одна одну, що призводить до розбещення кримінальної репресії. Ці норми не позбавлені казуїстики, особливо норма про незаконний експорт, що створює широкі можливості для обходу заборони. Норми вимагають технічного доопрацювання та узагальнення.

Потреба в державному регулюванні у сфері економіки, ліцензуванні деяких видів діяльності, пов'язаних з підвищеним ризиком для суспільства, зумовлює санкції за ухилення від контролю держави (нереєстрацію в реєстрах, неведення обліку, здійснення ліцензованої діяльності без ліцензії, відсутність працюючого офісу компанії за зареєстрованою адресою тощо).

У сфері зовнішньоекономічної діяльності, оскільки зберігаються митні кордони, переслідується контрабанда, яка сьогодні зазвичай розуміється як податковий злочин. Крім того, здійснюється контроль за експортом озброєнь, бойової техніки тощо як на виконання зобов'язань за міжнародними договорами, так і для забезпечення проведення зовнішньої політики держави.

У сфері фінансів охороняються: а) готівковий грошовий обіг (норми про незаконну емісію); б) система безготівкових розрахунків (норми про видачу незабезпеченого чека, перевищення кредиту по банківській карті); в) ринок цінних паперів (норми про підробку цінних паперів, використання службової інформації на ринку цінних паперів, обман на ринку цінних паперів, нечесної або агресивної торгівлі цінними паперами, незаконних операцій на цьому ринку); г) податкова система (норми про ухилення від сплати податків).

Водночас у рамках публічно-правових відносин до сфери кримінально-правової охорони потрапили:

1) базові відносини у сфері державного регулювання економіки, що забезпечують принципову можливість державного управління в цій галузі;

2) специфічні відносини у галузі державного регулювання та зовнішньоекономічної діяльності;

3) фінанси.

До того ж у західноєвропейській доктрині знаходить майже загальне визнання виникнення самостійної галузі права або щонайменше особливої підгалузі кримінального права – «господарського кримінального права». Уже нині є багато літератури господарського кримінального права, за тематикою господарського кримінального права видаються монографії, курси та підручники. У межах догматики господарського кримінального права розглядаються питання як особливої, так і загальної частини кримінального права, причому загальна частина господарського кримінального права завжди збігається із

загальною частиною «традиційного» кримінального права. Відрізняються й підходи законодавця до господарського та «традиційного» кримінального права, що особливо помітно щодо систематизації законодавства.

Питання про співвідношення кримінальних та адміністративних санкцій у господарському кримінальному праві різних держав вирішується по-різному. Відмежування водночас проводиться не так за строгістю цих санкцій, як за застосовуваними процедурами. Зазвичай вважається, що адміністративне стягнення не супроводжується негативною соціально-етичною оцінкою вчиненого, яка характерна для кримінального покарання. Проте розміри адміністративних штрафів, наприклад, можуть значно перевищувати розміри кримінальних штрафів. Щодо цивільно-правових санкцій, то вони гарантуються скрізь, де порушено приватне право. Для законодавства країн Заходу не характерне відоме нам формальне ставлення до захисту приватних прав, коли, надавши формальну можливість захисту, він ігнорує фактичну неможливість чи надмірну обтяжливість використання цього способу захисту. У разі потреби цивільно-правова відповідальність доповнюється адміністративною або повноваження щодо захисту порушеного права покладаються на представника публічної адміністрації [7, с. 218–219].

Задовільно функціональними можна визнати лише норми, що охороняють народне господарство в межах публічно-правових відносин, де учасник економічної діяльності переслідується за ухилення від державного контролю в певній сфері або зазіхає на фінансові відносини. Норми про посягання у сфері державного управління на економіку вимагають доопрацювання. Так, відповідальність за незаконне підприємництво не повинна пов'язуватись ні з розміром збитків, ні з розміром доходу, які об'єктивно не впливають на соціальну небезпеку вчиненого. Проте наявність причинного зв'язку між діянням, з одного боку, шкодою чи доходом – з іншого, саме собою викликає сумніви. Стосовно злочинів у сфері зовнішньоекономічної діяльності та митного контролю не можна не зазначити, що ці норми зроблені «із запасом» і перекривають одна одну. Водночас важлива норма про незаконний експорт має бути посилена за рахунок відмови від вкрай казуїстичних формулювань та розумного узагальнення з урахуванням об'єкта зазіхання та механізму його поразки злочинцем. У частині злочинів у сфері фінансів мають бути заповнені прогалини в системі кримінально-правової охорони безготівкових розрахунків та ринку цінних паперів. У зв'язку з відмовою від розуміння дорогоцінних металів і каміння як валютних цінностей, необхідно відмовитися від кримінально-правової охорони їх обороту як валютних цінностей. Оптимальним рішенням є декриміналізація, оскільки кримінальний закон охороняє неіснуючий об'єкт, а насправді перешкоджає розвитку здорової конкуренції на ринку дорогоцінних металів та каміння.

Так, система кримінально-правової охорони вільної та чесної конкуренції також не працює. Основна причина – відсутність розумного поділу праці в частині проведення антимонопольної політики, а зрештою – відсутність фахівців, навчених і покликаних виявляти монополістичну діяльність і здійснювати її кримінальне переслідування. Однак і закон далеко не бездоганний. Загалом потрібна комплексна реформа господарського кримінального законодавства щодо захисту вільної конкуренції.

Висновки. Отже, на підставі наведеного можна зробити висновок про те, що система норм про господарські злочини в її сучасному вигляді сформувалася в європейських законодавствах наприкінці минулого століття. На той період загальне в різних національних системах господарських злочинів набуло домінуючого характеру, національні особливості відійшли на другий план. Відбувається стихійна й організована гармонізація та уніфікація норм про господарські злочини. У результаті можна свідчити про типову для держав із розвинутою економікою систему господарських злочинів.

В основі принципової схожості систем господарських злочинів різних країн лежать єдині універсальні форми правової організації їх економіки та, зрештою, об'єктивні потреби ринкової економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИ ДЖЕРЕЛ

1. Бевз С. До питання про сутність державного регулювання господарської діяльності. *Часопис Київського університету права*. 2015. Вип. 3. С. 23–27.
2. Деревянко Б., Грещук Г., Туркот О. Застосування альтернативних способів захисту прав суб'єктів господарювання: українські реалії та досвід країн 190 ЄС. *Економіка та право*. 2023. № 1. С. 34–42. DOI : <https://doi.org/10.15407/econlaw.2023.01.034>
3. Кравець І., Резнікова В., Пацурія Н. Вплив держави на економіку у повоєнний період: концептуальні засади перспектив правового регулювання. *Право України*. 2023. № 8. С. 12–43.
4. Остапенко Ю. Саморегульована діяльність у сфері господарювання завдання господарсько-правового правознавства. 2018. Вип. 2. С. 9–11.
5. Про саморегулювання господарської та професійної діяльності : проект Закону України від 17.12.2019 № 2613. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70181 (дата звернення: 30.09.2022).
6. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : Закон України від 17.06.2004 № 1807-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15#Text> (дата звернення: 30.09.2022).
7. Хрімлі К. Поняття господарсько-торговельної діяльності. *Актуальні проблеми держави та права*. 2014. Випуск 74. С. 217–222.

REFERENCES

1. Bevz S. On the question of the essence of state regulation of economic activity. *Journal of the Kyiv University of Law*. 2015. Issue 3. P. 23–27.
2. Derevyanko B., Greschuk G., Turkot O. Application of alternative ways of protecting the rights of business entities: Ukrainian realities and experience of 190 EU countries. *Economy and law*. 2023. No. 1. С. 34–42. DOI : <https://doi.org/10.15407/econlaw.2023.01.034>
3. Kravets I. Reznikova V., Patsuriya N. The influence of the state on the economy in the post-war period: conceptual foundations of the perspectives of legal regulation. *Law of Ukraine*. 2023. No. 8. P. 12–43.

4. Ostapenko Yu. Self-regulatory activity in the field of management, a task of economic and legal jurisprudence. 2018. Issue 2. P. 9–11.

5. About self-regulation of economic and professional activities : Draft Law of Ukraine dated December 17, 2019 No. 2613. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70181 (access: 09/30/2022).

6. On agricultural advisory activities : Law of Ukraine dated 06/17/2004 No. 1807-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15#Text> (date of application: 09/30/2022).

7. Khrimli K. The concept of economic and commercial activity. *Actual problems of the state and law*. 2014. Issue 74. P. 217–222.

V. V. TRETYAK. CRIMINAL PROTECTION OF ECONOMIC RELATIONS

The article examines that economic reforms radically changed the national economy of Ukraine, which required a comprehensive revision of the concept of its criminal law protection.

The need to start work aimed at comprehensive reform of norms on economic crimes and their optimization is under consideration. It is necessary to ensure the adequacy of this system to the real needs of society regarding the legal protection of the national economy in general and the main institutions of the market economy – credit, investment, finance, the consumer market, economic competition, etc. This article offers a conceptual rationale for this reform.

It was found that the system of economic crimes had not previously been considered within the framework of a comparative legal study with similar systems of countries with a developed market economy. Ukrainian legal literature previously did not provide a comprehensive description of the system of economic crimes in economically developed countries. In domestic literature, the issue of the emergence and development of the system of economic crimes in countries with developed economies was not previously considered, there were only fragmentary studies of individual legal norms.

It has been analyzed that the danger of many economic crimes is manifested in the undermining of public trust in market institutions. Public trust in credit is undermined – credit becomes expensive, destructive or unavailable. Distrust in investments leads to a fall in the price of securities and business activity – as a result, economic development stops.

The article examines how, within the framework of which relations and to what extent a criminal law ban can be useful and appropriate in the economic sphere – this is the main question of this research, which determines its relevance.

Key words: *criminal law protection, economic activity, economic relations, criminal liability, Criminal Code of Ukraine, criminalization, economic crimes, unsystematic norms, sanctions.*

Стаття надійшла до редколегії 10 жовтня 2024 року

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.210-216

К. С. Чекараміт,

здобувач ступеня доктора філософії,

Державний податковий університет

e-mail: chekaramit_katya@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-0180-230X

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті аналізується кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх. Виділяються особливості, властиві такому виду злочинності. Перераховуються найпоширеніші злочинні діяння, скоєні неповнолітніми. Акцентується увага на тому, що заходи, які вживаються органами внутрішніх справ та іншими суб'єктами профілактики зі стабілізації криміногенної ситуації в підлітковому середовищі, виявились недостатніми. Кримінальна статистика свідчить про негативні якісні зміни злочинності неповнолітніх, розширення меж їх кримінальних проявів.

У цій статті встановлено, що у зв'язку з негативними процесами серед неповнолітніх на нормотворчий процес дедалі більше впливають потреби практики боротьби з правопорушеннями неповнолітніх.

Варто констатувати, що тенденції зростання неповнолітніх злочинців із психічними відхиленнями свідчить і про помітне зниження виховних функцій закладів освіти, коли підлітки в умовах соціально-правової незахищеності не мають змоги самостійно знайти вихід із кризової ситуації, адекватно та критично її оцінити, залишаючись наданими самим собі, відчують духовний натиск кримінального світу та її цінностей.

Злочинність неповнолітніх викликає обґрунтовану тривогу з огляду на її тісний зв'язок із дорослою злочинністю в нашій країні. Актуалізується проблема підліткової злочинності, яка свідчить про те, що її справжні причини та умови носять пролонгований характер, а заходи протидії, що вживаються, не мають істотного впливу на механізм відтворення злочинної поведінки цієї категорії осіб.

Аналіз правозастосовної практики свідчить про низьку результативність профілактичних заходів, що вживаються. На ефективність загальної та приватної превенції негативно впливає відсутність нормативної бази для ефективного процесу ресоціалізації, неадекватність заходів, що вживаються до неповнолітніх злочинців.

Ключові слова: злочинність, неповнолітні, кримінологічна характеристика, стан злочинності, кримінальна відповідальність, ресоціалізація, детермінанти, криміналізація.

Постановка проблеми. Криміналізація неповнолітніх, що виражається в підвищенні тяжкості злочинних діянь, у зростанні підліткової та організованої злочинності, створює реальну загрозу безпечному розвитку особистості, держави та суспільства.

Зниження ефективності правозастосування обумовлено падінням попереджувальної ролі кримінальної відповідальності та покарання, погіршення соціальних показників неповнолітніх засуджених, зниженням значимості заохочувальних норм у формуванні позитивних стимулів їхньої поведінки. Злочинність неповнолітніх, як і вся злочинність, належить до хронічних, вічних соціальних хвороб суспільства, і тому ніколи не перестануть бути актуальними спроби знайти засоби для мінімізації й злочинності неповнолітніх та її суспільно значущих наслідків.

Метою статті є вивчення кримінологічної характеристики сучасної злочинності неповнолітніх та розроблення заходів щодо її попередження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема злочинності неповнолітніх присвячено багато фундаментальних праць таких учених, як В. В. Голіна, Б. М. Головкін, С. Ф. Денисов, А. К. Закалюка, О. Г. Кальман, Н. З. Рогатинська, Н. С. Юзікова та інші.

Виклад основного матеріалу. Неповнолітні є однією з найкримінальніших і менш захищених соціальних верст населення. У числі злочинів, що скоюють неповнолітні, більшість корисливих та насильницьких злочинів. Безліч цих злочинів здійснюються у співучасті, найчастіше у групі, що також визначає специфіку психології підлітків.

Станом на сьогодні в науці та практиці приділяється велика увага вивченню злочинності неповнолітніх та можливості її попередження.

Сучасна злочинність неповнолітніх характеризується:

- зростанням питомої ваги навмисних заподіянь тяжкої шкоди здоров'ю, розбоїв, звалтувань, грабежів та злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків;
- збільшенням частки засуджених, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності;
- тенденцією трансформації групової злочинності неповнолітніх на організовані злочинні форми з елементами професіоналізму, як і «дорослої» організованої злочинності;
- збільшенням числа злочинів, скоєних неповнолітніми разом із дорослими;
- підвищенням кримінальної активності осіб у віці 14–15 років унаслідок поширеності суспільно небезпечних діянь, вчинених особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності (до 72 % засуджених неповнолітніх чинили суспільно небезпечні діяння до 14 років);
- збільшенням частки злочинів, скоєних неповнолітніми особами жіночої статі;
- зростанням кількості злочинів з використанням комп'ютерних технологій.

Водночас наразі передчасно говорити про докорінні зміни у сфері запобігання правопорушенням неповнолітніх. Заходи, які вживаються органами внутрішніх справ та іншими суб'єктами профілактики зі стабілізації криміногенної ситуації в підлітковому середовищі, виявились недостатніми. Кримінальна статистика свідчить про негативні якісні зміни злочинності неповнолітніх, розширення меж їх кримінальних проявів.

Потрібно зазначити, що криміналізація неповнолітніх, що виражається в підвищенні тяжкості злочинних діянь, у зрощуванні підліткової та організованої злочинності, створює реальну загрозу безпечному розвитку особистості, держави та суспільства. Зниження ефективності правозастосування обумовлено падінням попереджувальної ролі кримінальної відповідальності та покарання, погіршення соціальних показників

неповнолітніх засуджених, зниженням значимості заохочувальних норм у формуванні позитивних стимулів їхньої поведінки.

Так, під попередженням правопорушень неповнолітніх потрібно розуміти діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних закладів для неповнолітніх, спрямованих на виявлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на негативну поведінку окремих неповнолітніх [1, с. 96].

Підвищення характеру та ступеня суспільної небезпеки сучасних злочинів неповнолітніх обумовлюється:

- використанням під час скоєння вбивств, заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю та розбоїв вогнепальної або холодної зброї;
- зростанням кількості нападів неповнолітніх на педагогів;
- фактами побиття однолітків із фіксацією на відео та подальшим розміщенням у мережі «Інтернет»;
- збільшенням числа масових бійок за участю неповнолітніх.

Відмінними рисами особистості сучасного неповнолітнього злочинця є:

- стійкість антисоціальних установок (69 % засуджених неповнолітніх підтвердили наявність у них професійної діяльності, яка є джерелом засобів існування – скоєння злочинів);
- суттєві спотворення сфери інтересів (73 % неповнолітніх засуджених зазначили як розвагу «секс», 91 % – вживання спиртних напоїв);
- вияв агресивних форм поведінки та несамокритичність;
- наявність нервово-психічних аномалій, більшість з яких придбані внаслідок несприятливих умов життя та виховання (95 % вихованців спец. шкіл);
- висока питома вага не вчитися й не працювати.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу України особи, що вчинили кримінальні порушення у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, диверсію, терористичний акт, захоплення заручників, зґвалтування, сексуальне насильство, грабіж, вимагання, незаконне заволодіння транспортним засобом та інше [2].

Під час дослідження сучасної злочинності неповнолітніх необхідний аналіз впливу різних наслідків соціальних процесів формування особистості неповнолітніх. Ці процеси, визначаючи умови життя в суспільстві, надають своєрідність діяльності з виховання, навчання підлітків, формування їх особистості.

Встановлено, що сучасна злочинність неповнолітніх взаємопов'язана з їх сучасним способом життя. Спосіб життя – це реально практиковані норми поведінки людей, способи повсякденної діяльності, безумовно, коли спосіб життя неповнолітнього, його оточення аморальні, то значна ймовірність формування особистості схильна до антигромадського поведінки.

За даними дослідження, 91 % респондентів з числа співробітників підрозділів у справах неповнолітніх вказали на сучасний спосіб життя як негативний чинник, що впливає на соціалізацію особи неповнолітнього [3, с. 246].

Відповідно до статті 1 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» такими органами є: центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей та інші. На служби у справах неповнолітніх покладені координувальні та контролювальні функції з питань забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, запобігання вчиненню ними правопорушень. Ця робота здійснюється службами у справах неповнолітніх самостійно, а також разом із відповідними органами та організаціями незалежно від форм власності, громадськими організаціями [4].

Реалії сучасної дійсності показують, що зміст прогресивних інформаційних новацій, впровадження яких в освітній процес найчастіше здійснюється без належного контролю, несе в собі певний криміногенний потенціал зазвичай розширюючи можливості для злочинної діяльності.

Загальні засади індивідуальної профілактики правопорушень закріплені в розділі III проекту Закону України «Про профілактику правопорушень» від 29 грудня 2009 року. Під індивідуальною профілактикою розуміємо систему цілеспрямованого, організованого, з урахуванням педагогічних вимог, виховного впливу на свідомість, почуття, волю особи з метою усунення, нейтралізації, блокування у неї негативних і, одночасно, формування позитивних якостей, стереотипів і звичок законослухняної поведінки [5].

Так, сучасна злочинність неповнолітніх як об'єкт кримінологічного дослідження характеризується елементами самодетермінації злочинності, змістом яких є: по-перше, накопичення кримінального досвіду та формування внутрішньої готовності подальшого розширення меж злочинної активності неповнолітніх; по-друге, формування резерву для рецидивної і професійної злочинності, коли спосіб життя неповнолітнього нерозривно пов'язаний зі скоєнням злочинів, і навіть коли неповнолітній злочинець оцінює свою кримінальну діяльність як різновид професійного заняття, що має попит у суспільстві, чи прагне досягнення зазначеної мети; зниженням соціально-правового контролю: неефективністю процесу адаптації кримінального законодавства до мінливої кримінологічної обстановки, непродуманим впровадженням ювенальних технологій. Основні причини сучасної злочинності неповнолітніх пов'язані з протиріччями у суспільному розвитку.

Варто констатувати факт значного звуження можливостей молоді в самореалізації, залучення до соціально корисної діяльності, задоволення своїх потреб та інтересів у вигляді інституційних форм. Офіційні інститути соціалізації: сім'я, школа, трудові колективи, заклади для дозвілля, переживають кризу і не мають змоги повноцінно виконати свої соціальні функції.

Одна з основних причин, що визначають стан і динаміку злочинів неповнолітніх – сімейне неблагополуччя.

За даними дослідження, 47 % респондентів зазначили, що їхні батьки систематично зловживали спиртними напоями, 35 % – до осудження мешкали в сім'ях, у складі яких перебували раніше засуджені дорослі.

Ряд концептуальних положень у сфері протидії злочинності неповнолітніх досі залишаються не розробленими, а саме:

– суперечливими досі залишаються позиції дослідників щодо вікових кордонів;

- у нашому законодавстві відсутнє єдине визначення поняття «молодь»;
- відсутні принципи захисту неповнолітніх осіб, які порушили закон;
- не визначено детермінантів злочинних дій неповнолітніх;
- не вироблено дієвої системи кримінологічних заходів боротьби зі злочинністю неповнолітніх.

Злочинність неповнолітніх характеризується надто високим рівнем латентності. На латентність такої злочинності впливають особливості певного правового становища та відповідного фізичного стану неповнолітніх, особистісні характеристики, надто велика «урегульованість» правозастосовною практикою показників статистики. Дослідження підтверджують, що поширення злочинів неповнолітніх у реальному житті в рази вище за її зареєстрованих показників.

Рятуючись від жорстокого поводження, діти уникають батьків чи нагляду держави й опиняються в ситуаціях, небезпечних для життя та здоров'я. Підлітки йдуть з дому, прагнучи, як їм здається, найлегшим способом вирішити життєві труднощі, пов'язані з порушенням емоційних зв'язків з батьками, конфліктними ситуаціями. Не випадково у структурі мотивації насильницьких злочинів неповнолітніх домінує мотив, пов'язаний із наслідуванням інших людей, солідарністю з товаришами з найближчого оточення, адже спілкування з останніми в таких випадках є основним інститутом соціалізації для підлітка.

Ще однією соціальною ознакою злочинності неповнолітніх можна назвати відсутність освіти чи її мінімальний рівень. Загальна тенденція зниження освітнього рівня громадян, розумова деградація населення, зниження загальнокультурного рівня насамперед відбито на сучасній молоді. Небажання вчитися, відсутність прагнення придбати навички професій, невіра в перспективність та доцільність отримання загальнотеоретичних і професійних знань призводить до низького інтелектуального рівня розвитку та, відповідно, підвищує ризик кримінальної активності [6, с. 492].

Не відповідає сучасним реаліям і стан профілактичного контролю за раніше засудженими підлітками, засудженими умовно, звільненими від кримінальної відповідальності (покарання). У цих випадках проведення ефективної профілактичної роботи органами внутрішніх справ із неповнолітніми ускладнюється тим, що підлітки після вчинення антигромадських дій повертаються до колишнього рецидивно небезпечного середовища.

Особливу роль у формуванні моделей поведінки неповнолітніх відіграють засоби масової інформації – друк, телебачення, радіо, нові інформаційні засоби (інтернет). Особистісні зразки, моделі поведінки, що транслиуються засобами масової інформації, на основі ідентифікаційних механізмів присвоюються підлітковою свідомістю, визначаючи ціннісні орієнтації та її реальну поведінку [7, с. 173].

На жаль, здебільшого виявлення сімей, що в соціально небезпечному становищі, відбувається досить пізно. Одна з основних проблем несвоєчасного виявлення сімейного неблагополуччя полягає в недостатньо ефективній роботі дільничних лікарів, педагогів та інших осіб, на яких покладено функцію раннього виявлення сімей, які перебувають у соціально небезпечному становищі.

Висновки. Отже, варто зазначити, що неповнолітні – це та категорія, яка ще не має сталої життєвої позиції, не має чітких життєвих орієнтирів, вбирає маргінальну субкультуру з її соціальною апатією, алкоголізмом, наркоманією, жорстокістю, насильством, що становить серйозну небезпеку для розвитку всього суспільства загалом. Для попередження злочинності неповнолітніх та організації виховної профілактичної роботи серед них потрібна взаємопов'язана система заходів: своєчасне та правильне реагування на протиправну поведінку неповнолітнього та організація ефективного контролю за його подальшою поведінкою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васильківська І. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні. *Право України*. 2004. № 1. С. 95–98.
2. Кримінальний кодекс України від 2001 № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 12.02.2023).
3. Закалюк А. П. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. 2007. 475 с.
4. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24.01.1995 № 20/95. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.02.2023).
5. Про профілактику правопорушень : проєкт Закону України від 29 грудня 2009 р. URL : <https://cv.court.gov.ua/tu26/6/2358/> (дата звернення: 12.02.2023).
6. Рогатинська Н. З. Особливості кримінально-процесуального провадження в справах про злочини неповнолітніх. *Держава і право*. 2010. № 47. С. 492–498.
7. Сметаніна Н. В., Граб Т. В. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх: сучасні тенденції. *Право і суспільство*. 2018. № 6 (2). С. 173–177.

REFERENCES

1. Vasylykivska I. Prevention of juvenile delinquency in Ukraine. *Law of Ukraine*. 2004. No. 1. P. 95–98.
2. Criminal Code of Ukraine from 2001 No. 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (date of application: 12.02.2023).
3. Zakaliuk A. P. Theoretical foundations and history of Ukrainian criminological science. Course of modern Ukrainian criminology: theory and practice. 2007. 475 p.
4. On bodies and services for children and special institutions for children : Law of Ukraine dated January 24, 1995 No. 20/95. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> (date of application: 12.02.2023).
5. On crime prevention: draft Law of Ukraine dated December 29, 2009. URL : <https://cv.court.gov.ua/tu26/6/2358/> (date of application: 12.02.2023).
6. Rohatynska N. Z. Peculiarities of criminal and procedural proceedings in cases involving crimes by minors. State and law. 2010. No. 47. P. 492–498.
7. Smetanina N. V., Grab T. V. Criminological characteristics of juvenile delinquency: modern trends. *Law and society*. 2018. No. 6 (2). P. 173–177.

K. S. CHEKARAMIT. CRIMINOLOGY CHARACTERISTICS OF MODERN JUVENILE CRIME

The article analyzes the criminological characteristics of juvenile delinquency. Specific features of this type of crime are highlighted. The most common criminal acts committed by minors are listed. Attention is focused on the fact that the measures taken by the internal affairs bodies and other prevention subjects to stabilize the criminogenic situation in the adolescent environment turned out to be insufficient. Criminal statistics indicate negative qualitative changes in juvenile delinquency, expansion of the boundaries of their criminal manifestations.

This article establishes that in connection with negative processes among minors, the rule-making process is increasingly affected by the needs of the practice of combating juvenile delinquency.

It should be noted that the trends of the growth of juvenile criminals with mental disorders also indicate a noticeable decrease in the educational functions of educational institutions, when adolescents in conditions of social and legal insecurity are unable to independently find a way out of a crisis situation, adequately and critically evaluate it, remaining self-sufficient, feel spiritual the pressure of the criminal world and its values, rather than the institutions of civil society.

Juvenile delinquency is a well-founded concern given its close connection with adult delinquency in our country. The updated problem of juvenile delinquency shows that its true causes and conditions are of a prolonged nature, and countermeasures taken do not have a significant impact on the mechanism of reproduction of criminal behavior of this category of persons.

The analysis of law enforcement practice shows the low effectiveness of preventive measures taken. The effectiveness of general and private prevention is negatively affected by the lack of a regulatory framework for an effective process of resocialization, the inadequacy of measures taken against juvenile criminals.

Key words: *crime, juveniles, criminological characteristics, state of crime, criminal responsibility, resocialization, determinants, criminalization.*

Стаття надійшла до редколегії 4 жовтня 2024 року

**Кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність**

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.217-224

Д. С. Кухленко,

аспірант,

Державний податковий університет

e-mail: kolekcia@ukr.net

ORCID ID 0009-0002-9235-0421

**ВІДЕОКОНФЕРЕНЦІЯ
В СУДОВОМУ ЗАСІДАННІ ЯК МЕХАНІЗМ
РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТІВ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ**

У статті досліджено питання проведення відеоконференції в судовому засіданні як механізму захисту суб'єктів кримінального провадження. Зазначено, що застосування дистанційного провадження для здійснення процесуальних дій можна віднести до заходів безпеки з обмеженим терміном дії (короткострокових). В українській правозастосовній практиці цей захід не використовується систематично і не користується великим попитом серед судових органів, на відміну від розвинених європейських країн, особливо Сполучених Штатів Америки. Цей захід широко застосовується у випадках, коли конкретна особа не може бути присутньою під час проведення будь-якої процесуальної дії.

Наголошено, що важливість використання дистанційного кримінального провадження підтверджена не лише сучасними вимогами, але й міжнародними документами та успішним досвідом зарубіжних країн. Саме тому доцільно розглянути порядок використання відеоконференції в'язку в чинному кримінальному процесуальному законодавстві України. Особливо цей інструмент актуальний для забезпечення безпеки свідків, що дає змогу уникнути контакту між свідком та обвинуваченим під час судового розгляду.

Акцентовано увагу на тому, що очне спілкування учасників є більш «справжнім» та інформативним, проте менші витрати часу та коштів під час застосування дистанційного провадження дають можливість оперативно дійти істини у кримінальному провадженні. Визначено, що недоліком кримінального процесуального законодавства є відсутність норми щодо застосування дистанційного провадження з можливістю збереження в таємниці особистих даних учасника. Для вирішення цього питання можна застосовувати два підходи.

Зроблено висновок про те, що в умовах повномасштабної війни в Україні, коли право на справедливий суд не може бути повністю реалізоване, прийняття законодавчих

актів, спрямованих на захист прав, свобод і законних інтересів осіб, особливо у сфері кримінальної юстиції, має бути належним чином обговорене із залученням авторитетних фахівців у відповідній галузі, зокрема з використанням засобів відеоконференції.

Ключові слова: відеоконференція, дистанційне провадження, судове засідання, учасники судового розгляду.

Застосування дистанційного провадження для здійснення процесуальних дій можна віднести до заходів безпеки з обмеженим терміном дії (короткострокових). В українській правозастосовній практиці цей захід не використовується систематично і не користується великим попитом серед судових органів, на відміну від розвинених європейських країн, особливо Сполучених Штатів Америки. Цей захід широко застосовується у випадках, коли конкретна особа не може бути присутньою під час проведення будь-якої процесуальної дії. Нормативно-правовою основою є Кримінальний процесуальний кодекс України та Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг», ухвалений 22.05.2003. Також правове регулювання цього питання визначається Інструкцією «Про порядок роботи з технічними засобами відеозапису ходу і результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції під час судового засідання (кримінального провадження)», затвердженою наказом Державної судової адміністрації України від 15.11.2012 роз'ясненням Міністерства юстиції України «Проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції під час судового провадження» від 22.07.2013 та іншими нормативно-правовими актами подібного змісту.

У теорії правової думки відеоконференція розглядається як інформаційна технологія, яка робить можливим одночасно передати, обробити, перетворити та візуалізувати у двосторонньому порядку інтерактивні дані, що перебувають на відстані один від одного в онлайн режимі через апаратно-програмні пристрої обчислювальної техніки. Водночас в Інструкції відеоконференція визначається як телекомунікаційна технологія для інтерактивної взаємодії між двома або більше віддаленими учасниками кримінального провадження з можливістю обміну аудіо- та відеоінформацією в реальному часі, враховуючи керуючі дані [1]. Так, можна виділити такі особливості відеоконференції в законодавчому та науковому розумінні: 1) це дія із залученням телекомунікаційних мереж; 2) розмежування суб'єктів кримінального провадження у просторі; 3) проведення в режимі реального часу; 4) можливість використання налагодженого контакту суб'єктів через інформаційний обмін.

Першим міжнародним договором, що до деталей вирішив взаємини країн у питанні сприяння щодо надання допомоги правового характеру, використовуючи відеоконференцв'язок, є Конвенція про взаємодопомогу в кримінальних справах між державами-членами Європейського Союзу, що була прийнята 2000 року. Ця Конвенція прийнята для збільшення можливостей Європейської конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах 1959 року для тих держав, що стали її підписантами та ратифікували цей документ.

Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах від 08.11.2001, ратифікований Україною 01.06.2011, вводить

у практичне використання на рівні міжнародного співробітництва новітній засіб взаємодопомоги в правових питаннях, а саме здійснення збирання доказів, використовуючи водночас засоби відеоконференцзв'язку. Ефективність застосування показань, отриманих за допомогою відеозв'язку у справах про кримінальні правопорушення щодо дітей, була підкреслена в документах IX Конгресу ООН з попередження злочинності (Каїр, квітень-травень 1995).

Отже, важливість використання дистанційного кримінального провадження підтверджена не лише сучасними вимогами, але й міжнародними документами та успішним досвідом зарубіжних країн. Саме тому доцільно розглянути порядок використання відеоконференцзв'язку в чинному кримінальному процесуальному законодавстві України. Особливо цей інструмент актуальний для забезпечення безпеки свідків, що дає змогу уникнути контакту між свідком та обвинуваченим під час судового розгляду.

Бувають випадки, коли термін «відеоконференція» рівняють з терміном «відеозв'язок», під яким мають на увазі зв'язок, що здійснюється через передачу та прийом зображення і звуку. Однак деякі науковці заперечують це твердження, основним аргументом яких є кількість учасників. Відеозв'язок технічно передбачає спілкування між двома особами та існування пари відеоточок, у той час як у відеоконференції є можливість брати участь не тільки двом особам, а більше (судді, представники обвинувачення та представники захисту, секретар судового засідання, експерт, перекладач тощо), і тоді число відеоточок може бути більшим.

Варто зазначити, що використання відеоконференцзв'язку можливе на стадіях судового розгляду в судах різних інстанцій. Дистанційне досудове розслідування може бути застосоване лише для таких слідчих (розшукових) дій, як допит, пред'явлення для впізнання осіб, а також впізнання речей. Що стосується дистанційного судового провадження, то його можна проводити в судах першої, апеляційної та касаційної інстанцій, водночас дистанційно можна проводити лише допит.

У Кримінальному процесуальному кодексі України, а саме у ст. 232, 336, визначено конкретні підстави, за яких можна застосовувати режим відеоконференції в кримінальному провадженні:

- 1) коли певні особи не можуть безпосередньо брати участь у судовому розгляді за станом здоров'я або через інші поважні причини;
- 2) у разі потреби забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у провадженні;
- 3) коли необхідно провести допит свідка чи потерпілого, що є малолітнім або неповнолітнім;
- 4) коли необхідно застосувати дистанційне провадження з метою забезпечення оперативності судового розгляду;
- 5) коли є інші підстави, що чітко визначені судовим органом (за дистанційного судового провадження).

Вважаємо, що можливість використання відеоконференцзв'язку в кримінальному провадженні повинна бути розширена. Це обумовлено кількома чинниками:

1. Веденням на території України активних бойових дій, що унеможлиблює проведення повноцінного досудового розслідування та судового розгляду справи.

2. Потребою в дотриманні норм міжнародного права щодо розробки ефективного механізму захисту свідків.

3. Дотриманням принципу розумних строків та оперативності кримінального провадження.

Цікавим є те, що Кримінальний процесуальний кодекс України 1960 року передбачав більшу кількість процесуальних дій, які могли проводитися в режимі відеоконференції. Крім того, практики та науковці не мають вагомих підстав для обмеження переліку процесуальних дій, які можуть здійснюватися за допомогою відеоконференції.

Притаманним правилом для судового розгляду є те, що режим відеоконференції можна застосовувати залежно від бажання суб'єктів кримінального процесу, зокрема тих, хто забезпечує його ведення (слідчі та судові органи). Якщо суб'єкт висловлює заперечення проти дистанційного провадження, його застосування можливе лише за умови прийняття уповноваженим органом обґрунтованого рішення щодо цього. Варто зазначити, що ця норма не поширюється на випадок відмови обвинуваченого від дистанційного судового провадження.

Використання дистанційного провадження по-різному розглядають науковці в теоретико-правових дослідженнях. Погоджуємося з позицією В. В. Білоуса, який підкреслює, що застосування технологічних можливостей відеоконференцзв'язку в кримінальному провадженні дає можливість збільшити ефективність використання часових меж, економічних витрат і людських ресурсів, підвищити число розглянутих справ за конкретний період часу та зменшити строки розгляду проваджень [2, с. 103].

Проводячи аналіз здійснення допиту із застосуванням відеоконференції, М. В. Палатова зазначає, що психологічний характер допиту залежить від особистісних особливостей допитуваного та допитуючого, а також від психічного впливу, який вони здійснюють один на одного. Частинами інформаційного середовища, якою є особа, яку допитують, є його зовнішній вигляд, образ, інші супутні моменти, предмети навколишнього середовища за місцем перебування, роботи, вільного часу; паралінгвістичне поведіння (пересування в просторових межах, міміка); поведіння в умовах формальної і неформальної обстановки тощо. Інформація, яку сприймає суддя від допитуваного, допомагає діагностувати правдивість показань. Крім того, невербальна частина спілкування з боку судді також дає змогу керувати ситуацією за допомогою інтонації та жестів. Наприклад, постановка питань підвищеним тоном допомагає допитуваному краще усвідомити важливість певної частини інформації та відповідальніше ставитися до своїх висловлювань. Отже, під час використання відеоконференцзв'язку виникає дефіцит переданої інформації через перевагу вербальної складової [3, с. 205].

Підтримуємо думку, що очне спілкування учасників є більш «справжнім» та інформативним, проте менші витрати часу й коштів під час застосування дистанційного провадження дають можливість оперативно дійти істини в кримінальному провадженні. Потрібно пам'ятати, що режим відеоконференції під час судового розгляду є більше винятком, ніж правилом, і застосовується у випадках, коли особа не має можливості особисто бути присутньою під час проведення процесуальних дій. Незважаючи на те, що дистанційне провадження перешкоджає особистому спілкуванню суб'єктів, воно не є перешкодою для комунікації з тими, хто забезпечує ведення процесу.

У процесі вивчення проблеми застосування дистанційного провадження під час судового розгляду можна виділити такі його позитивні сторони: дистанційний судовий розгляд має переваги щодо економії матеріальних і часових ресурсів; є можливість відокремлювати осіб, яким загрожує небезпека, від потенційних носіїв цієї небезпеки, або досягти ефекту анонімності.

Недоліки використання режиму відеоконференції в кримінальному провадженні були узагальнені в пояснювальній записці до проекту Закону України від 15 лютого 2013 року «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо скасування відеоконференцій». Серед них:

1. Недоліки в технічному зв'язку між судом та установою виконання покарань (попереднього ув'язнення) проявляються в періодичній втраті звуку та зображення під час відеоконференції, а також у шумових перешкодах та відлуннях, що ускладнюють повне розуміння висловлювань учасників процесу.

2. Учаснику процесу, що перебуває в установі виконання покарань, неможливо подати на розгляд суду письмові клопотання, докази та інші процесуальні документи, які перебувають у його розпорядженні.

3. Учасник процесу, що перебуває в установі виконання покарань, не може конфіденційно порадитися зі своїм захисником (якщо він один), який перебуває в судовій залі в іншому місці. У разі якщо адвокат перебуває поруч зі своїм підзахисним, він не має можливості передати суду клопотання, докази та документи, підготовлені до засідання, які за законодавством мають подаватися під час судового засідання.

Вважаємо, що вищезгадані проблеми є вагомими, оскільки дистанційне провадження має не лише позитивні, а й негативні риси, які необхідно невідкладно вирішити. Водночас потрібно враховувати і позитивні аспекти проведення процесу в дистанційному форматі. Тому не підтримуємо ідею повного незастосування відеоконференції і поділяємо погляди Головного науково-експертного управління, які виступають проти категоричного позбавлення права використовувати режим відеоконференції.

У Висновку Головного управління щодо проекту цього Закону зазначено, що дистанційне досудове розслідування та судове провадження мають свої переваги, а також врахований світовий досвід застосування відеоконференцій у судовому процесі (США, Канада, Австралія, Велика Британія та інші країни). Потреба у використанні режиму відеоконференцій правоохоронними органами та судами підтверджена рядом міжнародно-правових документів. Існуючі недоліки можна вирішити через підвищення якості обладнання, корегування відповідних законодавчих положень та інших заходів.

Погоджуємося з думками О. І. Назарук та Р. Я. Ковальнової, що використання режиму відеоконференції націлене на гарантування присутності суб'єкта кримінального провадження у випадках, коли він не може бути особисто присутній під час проведення окремих слідчих (розшукових) або судових дій. Це сприяє підвищенню якості правосуддя, забезпеченню його можливості доступу та здійснення права на судовий захист, скороченню строків розгляду справ і економії фінансових ресурсів. Існуючі недоліки дистанційного провадження можливо мінімізувати через системні заходи щодо покращення обладнання технічного зв'язку, вирішення питання щодо місця перебування захисника під час

застосування системи відеоконференції, вироблення належних умов для забезпечення таємності спілкування суб'єктів через технічні засоби, застосування електронного протоколу допиту, цифрового підпису, електронної форми розписки та інших заходів [4, с. 309].

Аналізуючи норми Кримінального процесуального кодексу України, що закріплюють порядок здійснення процесуальних дій у режимі відеоконференції, можна побачити, що належна якість зображення – це така якість, яка дає змогу всім учасникам кримінального процесу ідентифікувати особу за її зображенням, а також зафіксувати це зображення технічними засобами з можливістю подальшої ідентифікації допитуваного. Високий рівень якості звуку означає, що всі учасники процесу можуть чітко розрізняти свідчення, специфіку голосу та мови особи, яку допитують, а також закріпити їх технічними засобами контролю з тим, щоб у подальшому ідентифікувати допитуваного за голосом.

Враховуючи вищевикладене, акцентуємо увагу на тому, що за дистанційного провадження мають використовуватися такі технічні засоби, які забезпечують якісну його реалізацію. Ці засоби повинні бути в належному стані для відтворення інформації в реальному часі, гарантувати якісний звук та відео та забезпечити доступне сприйняття даних суб'єктами процесуальної діяльності.

Використання технічних засобів і технологій у дистанційному провадженні повинно гарантувати високу якість зображення і звуку, а також забезпечувати інформаційну безпеку. Мережі, через які передається інформація, повинні бути надійно захищені від незаконного доступу, особливо оскільки поєднання відеоконференції з конфіденційністю відомостей про особу може спричинити спроби отримати дані про її зовнішній вигляд та місце перебування від зловмисників.

Учасникам слідчих (розшукових) дій має бути забезпечена можливість задавати запитання та отримувати відповіді від осіб, які беруть участь у таких діях у дистанційному режимі. Вони повинні мати можливість здійснювати інші процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки згідно з положеннями Кримінального процесуального кодексу України.

Недоліком кримінального процесуального законодавства є відсутність норми щодо застосування дистанційного провадження з можливістю збереження в таємниці особистих даних учасника. Для вирішення цього питання можна застосовувати два підходи.

По-перше, можливо застосувати захід забезпечення безпеки, що полягає в заміні документів особи. У цьому випадку суб'єкт буде залучений до провадження з документами, де містяться несправжні анкетні дані. Лише особи, що забезпечують ведення кримінального процесу, матимуть доступ до справжньої інформації про цю особу, захищеної таким заходом безпеки. Під час провадження слідчих (розшукових) дій з участю такого суб'єкта доцільно застосовувати акустичні та відеоперешкоди.

У другому випадку можна змінити анкетні дані особи безпосередньо в матеріалах кримінального провадження, а не у виданих їй нових документах. У такому випадку, якщо справа стосується встановлення особи через перевірку її документів під час участі в процесуальних діях, орган, що проводить встановлення особи, повинен ознайомитися з постановою про зміну анкетних даних як заходу безпеки, що застосовується до цієї особи.

Під час проведення слідчої (розшукової) дії у режимі відеоконференції хід і результати закріплюються за допомогою технічних засобів відеозапису. Особа, яка користується правом на захист, може бути допитана в режимі відеоконференції з такими змінами в зовнішності та голосі, за яких її неможливо впізнати. Закон не забороняє використання технічних засобів для фіксації лише зміненого або спотвореного зображення та звуку, що, на нашу думку, доцільно робити з метою забезпечення безпеки учасників провадження.

На сьогодні в кримінальному процесуальному законодавстві передбачено можливість проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції. Правильне застосування відповідних норм Кримінального процесуального кодексу України уповноваженими особами дасть можливість забезпечити їхню безпеку та незмінність проведення розслідування. Проте на сьогодні існують певні перешкоди. Ведення росією війни проти України суттєво погіршило захист свідків у кримінальних провадженнях. Саме через це були розроблені рекомендації щодо застосування дистанційного кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Отже, як висновок, можна зазначити, що в умовах повномасштабної війни в Україні, коли право на справедливий суд не може бути повністю реалізоване, прийняття законодавчих актів, спрямованих на захист прав, свобод і законних інтересів осіб, особливо у сфері кримінальної юстиції, має бути належним чином обговорене із залученням авторитетних фахівців у відповідній галузі, зокрема з використанням засобів відеоконференції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про затвердження Інструкції про порядок роботи з технічними засобами відеозапису ходу і результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції під час судового засідання (кримінального провадження) : наказ Державної судової адміністрації від 15 листопада 2012 р. № 155. URL : <http://dsa.court.gov.ua/dsa/14/N1552012>

2. Білоус В. В. Дистанційне кримінальне провадження: недоліки законодавчої регламентації і шляхи їх усунення. *Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 5–6 груд. 2014 р. Запоріжжя, 2014. С. 103.

3. Палатова М. В. Критерії інформативності при дистанційному допиті задля забезпечення процесуальної рівності сторін і змагальності процесу. *Європейські стандарти кримінального судочинства* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Донецьк, 27 вересня 2013 року / ред. кол. : О. О. Волобуєва, В. П. Горбачов, Д. С. Паламар. Донецьк : ДЮІ МВС України, 2014. С. 204–205.

4. Назарук О. І., Ковальова Р. Я. Режим відеоконференції у кримінальному процесі: переваги та недоліки. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 307–311.

REFERENCES

1. Pro zatverdzhennia Instruktсии pro poriadok roboty z tekhnichnymy zasobamy videozapysu khodu i rezultativ protsesualnykh diy, provedenykh u rezhymi videokonferentsii pid chas sudovoho zasidannia (kryminalnoho provadzhennia) : nakaz Derzhavnoi sudovoi administratsii vid 15 lystopada 2012 r. № 155 URL : <http://dsa.court.gov.ua/dsa/14/N1552012>

Кухленко Д. С. Відеоконференція в судовому засіданні

як механізм реалізації захисту суб'єктів кримінального провадження

2. Bilous V. V. Dystantsiynе kryminalne provadzhennia: nedoliky zakonodavchoї rehlamentatsii i shliakhy ikh usunennia. *Zakonodavstvo Ukraїny: istoriia rozvytku, sotsialna obumovlenist, yakist, zastosuvannia ta vdoskonalennia* : tezy dop. mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Zaporizhzhia, 5–6 hrud. 2014 r. Zaporizhzhia, 2014. S. 103.

3. Palatova M. V. Kryterii informatyvnosti pry dystantsiynomu dopyti zadlia zabezpechennia protsesualnoї rivnosti storin i zmahalnosti protsesu. *Yevropeyski standarty kryminalnoho sudochynstva* : materialy vseukraїnskoї naukovo-praktychnoї konferentsii, m. Donetsk, 27 veresnia 2013 roku / red. kol. : O. O. Volobuieva, V. P. Horbachov, D. S. Palamar. Donetsk : DIul MVS Ukraїny, 2014. C. 204–205.

4. Nazaruk O. I., Kovalova R. Ya. Rezhym videokonferentsii u kryminalnomu protsesi: perevahy ta nedoliky. *Chasopys Kyїvskoho universytetu prava*. 2017. № 1. S. 307–311.

D. S. KUKHLENKO VIDEO CONFERENCE AT THE COURT AS A MECHANISM FOR IMPLEMENTING THE PROTECTION OF THE SUBJECTS OF CRIMINAL PROCEEDINGS

The article examines the issue of conducting a video conference at a court hearing as a mechanism for the protection of subjects of criminal proceedings. It is noted that the use of remote proceedings for the implementation of procedural actions can be attributed to security measures with a limited period of validity (short-term). In Ukrainian law enforcement practice, this measure is not used systematically and is not in great demand among judicial authorities, in contrast to developed European countries, especially the United States of America. This measure is widely used in cases where a specific person cannot be present during any procedural action.

It was emphasized that the importance of using remote criminal proceedings is confirmed not only by modern requirements, but also by international documents and the successful experience of foreign countries. That is why it is advisable to consider the procedure for using video conferencing in the current criminal procedural legislation of Ukraine. This tool is especially relevant to ensure the safety of witnesses, which allows to avoid contact between the witness and the accused during the trial.

Attention is focused on the fact that the face-to-face communication of the participants is more "real" and informative, however, the lower expenditure of time and money when using remote proceedings makes it possible to quickly find the truth in criminal proceedings. It was determined that the lack of criminal procedural legislation is the absence of a rule regarding the use of remote proceedings with the possibility of keeping the participant's personal data confidential. Two approaches can be used to solve this problem.

It was concluded that in the conditions of a full-scale war in Ukraine, when the right to a fair trial cannot be fully realized, the adoption of legislative acts aimed at protecting the rights, freedoms and legitimate interests of individuals, especially in the field of criminal justice, should be properly discussed with the involvement of authoritative specialists in the relevant field, in particular with the use of video conferencing tools.

Keywords: video conference, remote proceedings, court session, participants in court proceedings.

Стаття надійшла до редколегії 2 жовтня 2024 року

Кухленко Д. С. Відеоконференція в судовому засіданні як механізм реалізації захисту суб'єктів кримінального провадження

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.225-233

Н. А. Лугіна,

канд. юрид. наук, доцент,

e-mail: natali.lugina7@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-6005-2943;

Я. І. Покорська,

Державний податковий університет

e-mail: pokorska228@gmail.com

ORCID ID 0009-0001-6831-0131

СПЕЦІАЛЬНЕ ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

У цій науковій статті проаналізовано спеціальне досудове розслідування в період воєнного стану в Україні, яке суттєво змінюється в такий період. Спеціальне досудове розслідування – це насамперед особливий порядок здійснення процесуальних і слідчих дій, спрямований на розслідування кримінальних правопорушень в умовах підвищеної небезпеки, обмежень прав та свобод, спричинених військовими діями. Права та свободи громадян можуть бути певним чином обмежені, тому такі заходи спрямовані на забезпечення громадської безпеки та правопорядку у складних умовах воєнного часу.

Проаналізовано, що правова база регулювання спеціального досудового розслідування в період дії воєнного стану в Україні базується на певних законодавчих актах, які встановлюють особливий порядок та умови здійснення слідчих дій і процесуальних заходів. Основними нормативно-правовими актами, що регулюють це питання, є: Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), закони України «Про національну безпеку України» та «Про правовий режим воєнного стану», укази Президента України про введення воєнного стану, постанови Кабінету Міністрів України.

Також з'ясовано, що правоохоронні органи під час дії воєнного стану отримують додаткові повноваження для здійснення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій і використовують спеціальні засоби й технології для збору доказів.

Ключові слова: досудове розслідування, «воєнний стан», спеціальне досудове розслідування, вторгнення, розслідування, кримінальне провадження, злочинні діяння.

Постановка проблеми. Спеціальне досудове розслідування в період дії воєнного стану в Україні має певний ряд викликів та проблем, які можуть впливати на законність та ефективність проведення слідчих (розшукових) дій [1]. Ось основні з них:

1. Обмеження свобод та прав громадянина в період дії воєнного стану, що може призвести до порушення прав людини, до прикладу: неправомірні затримання, обшуки без належних підстав, обмеження права на захист.

2. Через обставини воєнного стану слідчі (розшукові) дії можуть проводитися в умовах підвищеної конфіденційності, тобто бути непрозорими, наслідком цього слугує недотримання стандартів підвітності та прозорості, що може призводити до зловживань з боку правоохоронних органів.

3. Саме умови воєнного стану можуть ускладнити повноцінний та якісний судовий контроль за законністю слідчих (розшукових) дій, наприклад, може бути недостатня судова перевірка рішень та дій правоохоронних органів, як наслідок – прийняття неправомірних рішень.

4. Обмеження доступу адвокатів до обвинувачених і підозрюваних, ускладнення комунікації через воєнні дії, тим самим порушення права на захист, недостатня можливість для підозрюваних та обвинувачених реалізувати свої процесуальні права

5. Умови воєнного стану можуть ускладнити збирання й зберігання доказів у реєстрах та в паперових архівах, що може призвести до неправомірних обвинувачень або виправдань.

6. Надзвичайні обставини та воєнні дії можуть ускладнити або затримати процес проведення слідчих (розшукових) дій, тому може відбутись втрата важливих доказів або непроведення слідчих (розшукових) дій у потрібний час.

7. Правоохоронні органи в період воєнного стану мають розширені повноваження щодо використання спеціальних засобів, що несе за собою ризик порушення права на приватність, незаконне прослуховування розмов та стеження за громадянами.

8. Воєнні дії та надзвичайні ситуації можуть вплинути на функціонування правоохоронних органів та судів, що призводить до неповного правосуддя, затримки розгляду справ або до обмеженого доступу до правосуддя громадян.

9. Непорозуміння та неузгодженість дій між різними органами можуть призвести до неефективності розслідувань, координації у воєнний стан.

Спеціальне досудове розслідування в умовах воєнного стану стикається з великою кількістю викликів, які вимагають зваженого підходу для забезпечення балансу між правами людини та національною безпекою. Важливо, щоб правозастосовні органи діяли в межах закону і під контролем незалежних судових та громадських інститутів для запобігання можливим зловживанням та порушенням прав громадян.

Аналіз публікацій та останніх досліджень. Питання спеціального досудового розслідування аналізували та досліджували такі вчені: С. М. Гусаров, О. І. Верещак, В. Г. Гончаренко, Л. Д. Удалова, Д. О. Савицький, О. І. Пашинін, В. М. Тертишник. Останні дослідження у галузі спеціального досудового розслідування у періоді дії воєнного стану в Україні аналізували різні юридичні експерти та адвокати, наприклад: адвокат А. Павлюк, яка провела аналіз змін до кримінального процесуального законодавства, що виникли у зв'язку зі збройною агресією РФ; юристи компанії «Arzinger»; фахівці з Вищої школи адвокатури НААУ; центр прав людини «ZMINA»; Український інститут майбутнього. Їхні наукові роботи мають вагоме значення для дослідження сутності спеціального досудового розслідування в умовах воєнного стану в Україні.

Метою статті є розкриття сутності та визначення поняття, особливостей спеціального досудового розслідування в режимі воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Від моменту повномасштабного вторгнення країни-агресора на територію України введено воєнний стан, який посилив проблематику правового регулювання КПК України, варто зазначити, що найбільш актуальною проблемою залишається спеціальне досудове розслідування.

Поняття «спеціального досудового розслідування» є комплексне, це є порядок процесуальних дій, які здійснюють правоохоронні органи у специфічних умовах, наприклад, таких як надзвичайний стан або воєнний [1]. Його метою є забезпечення національної безпеки та правопорядку засобом ефективного та швидкого розслідування правопорушень, що становлять загрозу для громадян і держави. Таке розслідування відбувається стосовно кількох чи одного підозрюваних, згідно з правилами, які закріплені та передбачені в КПК України.

Інститут спеціального досудового розслідування було запроваджено Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини». Надалі становище щодо досудового розслідування закріплено у главі 24-1 КПК України, але цей інститут не є якісно дослідженим на сьогоднішній день. Тому, аналізуючи положення глави 24-1 КПК України, спеціальне досудове розслідування здійснюється за відсутності підозрюваної у вчиненні небезпечного діяння особи, тобто проходить «заочно» [2, с. 457]. Вважається, що це одна з форм досудового розслідування, яка запроваджена для притягнення до кримінальної відповідальності громадян, які оголошені в розшук чи переховуються від органів досудового розслідування. Під час набуття чинності зазначеним раніше законом воно було можливе тільки щодо осіб, які були за межами держави, але на сьогодні це застосовується на тимчасово окупованій території України та в районах проведення воєнних дій. Спеціальне досудове розслідування – це різновид форми спрощеного кримінального провадження, яке здійснюється з того моменту, коли особа вчинила суспільно небезпечне діяння. Це розслідування забезпечує одну із засад кримінального провадження, а саме невідворотності покарання. Потрібно додати, що є конкретні категорії громадян, стосовно яких неможливо застосувати положення ст. 297-1 КПК України [1], це, наприклад, якщо підозрюється неповнолітня особа, яка також переховується від органів досудового розслідування та суду, для того щоб ухилитись від кримінальної відповідальності, і така особа оголошена в розшук на міждержавному чи міжнародному рівні.

Спеціальне досудове розслідування стосовно осіб, які перебувають на території ведення бойових дій чи на тимчасово окупованій території, здійснюється із застосуванням певних відмінностей від загального порядку, це закріплено в КПК України. Причиною цього є тимчасовий характер Закону України від 2015 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідворотності покарання осіб, які переховуються на тимчасово окупованій території України або в районі проведення антитерористичної операції» [8].

Служба безпеки України є основним органом, який відповідає за розслідування правопорушень, які становлять загрозу національній безпеці, охоплюючи терористичні акти, шпигунство, державну зраду та інші злочини, пов'язані з воєнним станом, також Національна поліція України виконує функції досудового розслідування загальнокримінальних злочинів, які можуть бути пов'язані з воєнним станом, наприклад: мародерство, грабежі, шпигунство та інші кримінальні правопорушення, Державне бюро розслідувань здійснює досудове розслідування злочинів, які вчинені посадовими особами, військовослужбовцями та іншими спеціальними суб'єктами, які можуть залучатись до злочинної діяльності під час дії воєнного стану, Офіс Генерального прокурора також виконує функцію процесуального керівництва досудовими розслідуваннями і здійснює нагляд за дотриманням законності в діяльності правоохоронних органів. Їхні обов'язки та повноваження закріплені в КПК України та відповідних законах про їхню діяльність. Ці органи чинні в межах розширених повноважень, адаптованих до умов воєнного стану, для забезпечення національного правопорядку та безпеки.

Спеціальне досудове розслідування відрізняється від звичайного досудового розслідування певними специфічними ознаками, які пов'язані з надзвичайним станом або умовами воєнного стану. Основними ознаками спеціального досудового розслідування є:

1. В умовах дії воєнного стану слідчі органи: Державне бюро розслідувань, Національна поліція, Служба безпеки України, які мають розширені повноваження. Наприклад, може бути проведення обшуків без попереднього судового дозволу, затримання підозрюваних на довгий термін без санкції суду та інші заходи, які спрямовані на оперативне реагування на загрози національній безпеці.

2. Спеціальне досудове розслідування проходить у спрощеній процедурі, яка адаптована до екстремальних умов. Наприклад, слідчі можуть діяти більш оперативно і з меншою кількістю бюрократичних процедур для отримання необхідних дозволів.

3. Пріоритет національної безпеки та правопорядку, її захист є основною метою спеціального досудового розслідування. Це означає, що на меті розслідування є швидке та ефективне реагування на правопорушення, які становлять загрозу державі та її громадянам, навіть якщо це передбачає тимчасове обмеження певних прав і свобод.

4. Важливо забезпечити посилений моніторинг і контроль слідчих дій, незважаючи на спрощення процедур і розширення повноважень. Це допомагає запобігати зловживанням і забезпечити дотримання законності в умовах надзвичайних ситуацій.

5. Процесуальне керівництво спеціальними досудовими розслідуваннями в умовах воєнного стану здійснюється під контролем Офісу Генерального прокурора, що забезпечує відповідність дій слідчих органів правовим нормам.

6. В умовах воєнного стану слідчі дії можуть відбуватись у більш небезпечних і жорстких умовах, що вимагає від слідчих особливих навичок та підготовки задля забезпечення ефективності розслідування.

Спеціальне досудове розслідування в умовах воєнного стану характеризується спрощеними процедурами, розширеними повноваженнями слідчих органів, пріоритетом національної безпеки, посиленням моніторингом і контролем, особливим порядком

процесуального керівництва, захистом прав людини та спеціальними умовами проведення слідчих дій. Такі ознаки забезпечують ефективність дій правоохоронних органів у надзвичайних умовах та сприяють збереженню правопорядку і національної безпеки.

Після того, як розпочалось повномасштабне вторгнення росії на територію України та запроваджено воєнний стан, було внесено певні зміни до чинного кримінального законодавства України та перейменовано розділ IX-1, який отримав назву «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану». Саме з березня 2022 року до КПК України було внесено двадцять змін та поправок, це свідчить про спроби змінити та покращити чинний кримінально процесуальний порядок та закон, однак, це здебільшого несистемно і необдуманно, тому що не сприяє вирішенню термінових питань і проблем сьогодення у кримінальних провадженнях. Діє чіткий перелік правопорушень, які належать до тих, які підпадають під спеціальне досудове розслідування. Також встановлюється коло осіб, щодо яких можуть застосовуватись норми та правила спеціального досудового розслідування, якщо вони вчинили правопорушення та які не входять до виключного переліку. До таких осіб належать:

– підозрювані особи, які перебувають або переховуються на тимчасово окупованій території від органів досудового розслідування та бажають ухилитись від кримінальної відповідальності;

– підозрювані особи, які перебувають на території держави, яка чинить агресію стосовно України, і також переховуються на ній від органів досудового розслідування;

– підозрювані особи, які подані в розшук на міждержавному рівні та їхні провадження про незаконні діяння й злочини розглядаються в одному кримінальному провадженні із правопорушеннями, що належать до переліку, встановленого законом [7, с. 601].

Слідчий суддя може ухвалити відмову про задоволення клопотання слідчого чи прокурора стосовно того, щоб провести спеціальне досудове розслідування, тільки в той момент, коли особа, яка подала клопотання, не може юридично довести дійсність місцеперебування підозрюваного за межами території, яка є під контролем України, наприклад, на тимчасово окупованій території чи на території країни-агресора, і така особа має за мету не з'явитися до органів досудового розслідування, для того щоб уникнути кримінальної відповідальності, або ж коли фактично особу визнали такою, що оголошена в розшук на міжнародному чи міждержавному рівні, або існує рішення, прийняте уповноваженим органом, щодо обміну підозрюваного як військовополоненого за умови, що такий обмін було здійснено.

Потрібно додати, що на сьогодні актуальною проблемою залишається відсутність у правоохоронних органів доступу до територій, де ведуться чи велись активні бойові дії та на них було вчинено певний злочин. Це зумовлює виникнення проблем ще на етапі досудового розслідування, наприклад, щодо проведення процесуальних дій (збереження інформації та її огляд з відкритих джерел, дистанційний допит свідків), здійснення досудового розслідування за відсутності підозрюваного, прийняття та оформлення певних процесуальних рішень, відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, удосконалення системи захисту свідків, потерпілих, понятих, фахівців, які працюють із даною категорією справи, зміна деяких строків розслідування такої категорії справ. Усі

ці проблеми залишаються актуальними ще з 2014 року, але наразі розширились території, у межах яких вони виникають.

Варто зауважити, що основними проблемами у спеціальному досудовому розслідуванні на сьогодні є такі: неправомірні затримання, обшуки без належних підстав, обмеження права на адвокатську допомогу, недотримання стандартів підзвітності та прозорості, недостатня судова перевірка рішень та дій правоохоронних органів, порушення права на захист, недостатня можливість для підозрюваних та обвинувачених реалізувати свої процесуальні права, неправомірні звинувачення і виправдання, втрата важливих доказів або непроведення слідчих (розшукових) дій у потрібний час, ризик порушення права на приватність, незаконне прослуховування та стеження громадян, неповне правосуддя, затримання розгляду справ або обмеження доступу до правосуддя громадян, неефективність розслідувань та координацій у воєнний стан.

Для врегулювання питань неправомірних затримань, обшуків без належних підстав та інших потенційних порушень прав людини під час воєнного стану необхідно запровадити кілька ключових заходів:

1. Встановити чітку процедуру щодо обшуків, затримань та інших слідчих (розшукових) дій у період воєнного стану в рамках законодавства. Важливо, щоб ці процедури були детально прописані у відповідних нормативно-правових актах, таких як КПК України, закони України «Про Національну поліцію» та «Про правовий режим воєнного стану».

2. Забезпечити якісний процесуальний контроль з боку Офісу Генерального прокурора. Прокурори повинні мати можливість оперативно реагувати на будь-які порушення прав громадян з боку правоохоронних органів та вживати відповідних заходів для їх усунення.

3. Встановити можливість судового оскарження дій правоохоронних органів в умовах воєнного стану. Громадяни повинні мати право на судовий захист своїх прав, особливо щодо затримань та обшуків, неефективних розслідувань, обмежень прав на судовий захист.

4. Організація тренінгів, освітні програми, навчання та підвищення кваліфікації правоохоронних органів, для того, щоб запобігати порушенням прав людини. Навчальні програми мають охоплювати вивчення етичних стандартів та правових норм, а також методи, що врегульовують дотримання прав людини в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного стану.

5. Залучати міжнародні організації та правозахисні інституції до моніторингу дотримання прав людини в Україні в надзвичайних умовах та умовах дії воєнного стану. Співпраця з багатьма міжнародними організаціями, такими як ООН, ОБСЄ, Amnesty International та іншими, допоможе забезпечити додатковий нагляд і контроль за діяльністю правоохоронних органів.

6. Залучати громадськість до контролю за дотриманням прав людини. Наприклад, важливу роль можуть відігравати правозахисні організації, які здійснюють ефективний і незалежний моніторинг та надають правову допомогу постраждалим громадянам від неправомірних дій правоохоронних органів.

7. Створити спеціалізовані незалежні органи та комісії, які мають здійснювати моніторинг та контроль за дотриманням прав людини під час воєнного стану. Такі

органи повинні мати широкі повноваження для того, щоб здійснювати перевірки дій правоохоронних органів та реагувати на правопорушення.

8. Створення публічних звітів та відкритих баз даних щодо дій правоохоронних органів під час воєнного стану. Це може бути оприлюднення інформації про кількість проведених обшуків, затримань, а також результати їх перевірок, впровадження електронних систем обліку та моніторингу дій правоохоронних органів, наприклад онлайн-платформи для реєстрації затримань та обшуків з можливістю, щоб громадяни могли подавати скарги.

9. Розробити та запровадити Кодекс етичної поведінки для правоохоронців, що має містити норми дотримання прав людини.

У таких країнах, як Ізраїль, Німеччина, Франція та інших Західних державах, в умовах надзвичайних ситуацій і воєнного стану передбачено чіткий судовий контроль за діями правоохоронних органів, охоплюючи обов'язкову судову перевірку законності затримань та обшуків, моніторинг правозахисних організацій, також суди зберігають свої функції і забезпечують контроль за діями виконавчої влади, що допомагає запобігти зловживанням з боку правоохоронних органів [4, с. 155].

Отже, для реформування та врегулювання питань неправомірних порушень прав людини під час воєнного стану та надзвичайних ситуацій необхідно запровадити комплексні заходи, які охоплюють законодавчі зміни, судовий і процесуальний контроль, підвищення кваліфікації правоохоронців, міжнародний моніторинг та активну участь громадянського суспільства. Такі заходи допоможуть забезпечити баланс між національною безпекою та дотриманням прав людини.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, варто зазначити, що збройна агресія на території України стала складною перевіркою якості та стійкості кримінального та кримінального процесуального законодавства і його застосування на практиці, тому введення воєнного стану передбачає тимчасове запровадження особливих правових режимів, спрямованих на забезпечення безпеки держави та громадян, що вимагає адаптації процедур досудового розслідування до надзвичайних умов, але кожного дня з'являються нові проблеми стосовно здійснення спеціального досудового розслідування. Такі проблеми можуть бути спричинені неповним розкриттям усіх положень та умов процесуальної форми досудового розслідування та нечітким роз'ясненням і тлумаченням чинного КПК України. Тому станом на сьогодні законодавець має більш об'єктивно й досконало досліджувати інститут кримінального провадження, особливо той, який пов'язаний зі спеціальним досудовим розслідуванням, а також дослідити питання про його значення та сутність в умовах дії воєнного стану.

Крім того, кримінальне процесуальне законодавство України має комплексно вирішити проблему щодо забезпечення ефективних і справедливих розслідувань правопорушень та звичаїв війни в умовах воєнного стану, окупації та деокупації й подолати наслідки цього конфлікту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 24.06.2024)
2. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Укр. енцикл., 1998. Т. 1 : А–Г. С. 456–459.
3. Гусаров С. М. Щодо вдосконалення окремих положень досудового розслідування з урахуванням воєнного стану. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 25 листоп. 2022 р. Харків : ХНУВС, 2022. С. 31–33.
4. Верещак О. І. Деякі аспекти спеціального досудового розслідування в умовах воєнного стану. 2022. С. 153–155.
5. Досудове розслідування в умовах воєнного стану: які зміни внесено в КПК. URL : https://jurliga.ligazakon.net/analytics/213263_dosudove-rozsliduvannya-v-umovakh-vonnogo-stanuyak-zmni-vneseno-v-kpk (дата звернення: 25.06.2024).
6. Горяйнов А. М. Класифікація правового примусу / Шостий апеляційний адміністративний суд : офіційний вебсайт. URL : <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/g/124-klasyfikatsiya-pravovoho-pr-ymusu.html> (дата звернення: 25.06.2024).
7. Досудове розслідування : навч. посібник / Р. І. Благута, А.-М. Ю. Ангеленюк, Ю. В. Гуцуляк та ін. ; за заг. ред. Ю. А. Комісарчук та А. Я. Хитри. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 600–603.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідворотності покарання осіб, які переховуються на тимчасово окупованій території України або в районі проведення антитерористичної операції : Закон України / Офіційний вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-19#Text> (дата звернення: 25.06.2024).

REFERENCES

1. Criminal Procedure Code of Ukraine : Law of Ukraine dated April 13 2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (date of application: 24.06.2024).
2. Legal encyclopedia / Yu. S. Shemshuchenko (head of the editorial office). K. : Ukrainian encyclopedias, 1998. P. 456–459.
3. Husarov S. M. Regarding the improvement of certain provisions of the pre-trial investigation taking into account the martial law. *Modern trends in the development of criminology and the criminal process under martial law* : theses to the International scientific-practical conference, Kharkiv, 25.11.2022. P. 31–33.
4. Vereshchak O. I. Some aspects of a special pre-trial investigation under martial law. 2022. P. 153–155.
5. Pretrial investigation under martial law: what changes have been made to the CPC. URL : https://jurliga.ligazakon.net/analytics/213263_dosudove-rozsliduvannya-v-umovakh-vonnogo-stanuyak-zmni-vneseno-v-kpk. (date of application: 25.06.2024).

Лугіна Н. А., Покорська Я. І. Спеціальне досудове розслідування в умовах воєнного стану в Україні

6. Goryainov A. M. Classification of legal coercion. Official website of the Sixth Administrative Court of Appeal. URL : <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/g/124-klassyfikatsiya-pravovoho-pr-ymsu.html> (date of application: 25.06.2024).

7. Pre-trial investigation: education manual / R. I. Blaguta, A.-M. Yu. Angeleniuk, Yu. V. Hutsuliak and others ; in general ed. Yu. A. Komissarchuk and A. Ya. Khytry. Lviv : LvDUVS, 2019. P. 600–603.

8. On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the inevitability of punishment of persons hiding in the temporarily occupied territory of Ukraine or in the area of anti-terrorist operation : Law of Ukraine / Official website URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-19#Text> (date of application: 25.06.2024).

N. A. LUHINA, Ya. I. POKORSKA. SPECIAL PRE-TRIAL INVESTIGATION IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE

This scientific article analyzes a special pre-trial investigation during the period of martial law in Ukraine, which changes significantly during this period. A special pre-trial investigation is, first of all, a special procedure for the implementation of procedural and investigative actions aimed at investigating criminal offenses in conditions of increased danger, restrictions on rights and freedoms caused by military actions. The rights and freedoms of citizens may be limited in a certain way, therefore such measures are aimed at ensuring public safety and law and order in the difficult conditions of wartime.

It has been analyzed that the legal framework for the regulation of a special pre-trial investigation during the period of martial law in Ukraine is based on certain legislative acts that establish a special procedure and conditions for the implementation of investigative actions and procedural measures. The main regulatory legal acts regulating this issue are: the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code (hereinafter - the Code of Criminal Procedure), the Law of Ukraine "On the National Security of Ukraine" and "On the Legal Regime of Martial Law", decrees of the President of Ukraine on the introduction of martial law, resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Also, it was found out that during the martial law, law enforcement agencies receive additional powers to carry out operational search and investigative actions and use special means and technologies to collect evidence.

Key words: *pre-trial investigation, "martial law", special pre-trial investigation, invasion, investigation, criminal proceedings, criminal acts.*

Стаття надійшла до редколегії 2 жовтня 2024 року

УДК 343.1

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.234-244

Л. В. Омельчук,*канд. юрид. наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права та процесу**e-mail: o.l.v.0328@gmail.com***ORCID ID 0009-0002-4413-0272;****З. Н. Гулієва,***здобувач другого (бакалаврського) рівня вищої освіти, ПБ-21-4,**Державний податковий університет**e-mail: zemfira.hulieva.@gmail.com***ORCID ID 0009-0009-2617-4766**

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

У статті досліджується право на правову допомогу, яке є ключовим елементом права на справедливий суд у кримінальних справах, пов'язаних з воєнними злочинами. Наголошується на важливості цього права для підозрюваних та потерпілих, адже його реалізація впливає на дотримання справедливості в умовах воєнних конфліктів. Метою дослідження є аналіз правових механізмів забезпечення права на правову допомогу для підозрюваних та потерпілих, вивчення їх практичної реалізації та визначення засобів покращення цієї допомоги в контексті воєнних злочинів.

Для досягнення поставленої мети були використані методи правового аналізу, порівняльного дослідження, а також аналіз практики правозастосування.

Проаналізовано існуючі правові механізми забезпечення права на правову допомогу для обох категорій учасників кримінальних проваджень. Розкрито особливості правових норми та практики їх правозастосування, що регулюють доступ до правової допомоги для потерпілих від воєнних злочинів, а також для осіб, що підозрюються / обвинувачуються у їх вчиненні. Порівнюються підходи до забезпечення прав і гарантій для кожної з цих категорій, а також вивчається ефективність їх фактичної реалізації. У роботі визначено, що існуючі правові механізми не завжди ефективні. Особливо виокремлено труднощі, пов'язані з доступом до правосуддя та забезпеченням неупередженості. Права потерпілих на кваліфіковану юридичну допомогу часто не реалізуються належно, а підозрювані стикаються з проблемами в захисті своїх прав.

Важливість спеціалізації у правових, судових та правоохоронних інституціях для розслідування воєнних злочинів підкреслює необхідність підвищення якості правової допомоги. Конкретними пропозиціями авторів є: 1) ввести спеціалізовану підготовку для адвокатів і суддів у сфері міжнародного гуманітарного права; 2) забезпечити

доступ до незалежної правової допомоги для всіх жертв воєнних злочинів; 3) розробити ефективні механізми захисту свідків; 4) проводити інформаційні кампанії для підвищення обізнаності громадян про їхні права.

Ключові слова: *правова допомога, кримінальні провадження, воєнні злочини, підозрюваний, потерпілий, адвокат, міжнародні стандарти.*

Метою статті є розкрити стан нормативно-правового регулювання та практики реалізації права на правову допомогу в кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів для виявлення прогалин у забезпеченні цього права, а також здійснення оцінки відповідності національного законодавства міжнародним стандартам, що загалом дасть змогу запропонувати рекомендації для покращення доступу до правової допомоги як потерпілим від воєнних злочинів, так і особам, підозрюваним / обвинувачуваним у їх вчиненні.

Постановка проблеми. У сучасному світі з огляду на зростання кількості міжнародних конфліктів та збройної агресії питання захисту прав людини набуває особливого значення. Однією з ключових гарантій справедливого судочинства є право на правову допомогу, зокрема в кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів. Рівень забезпечення державою права підозрюваних / обвинувачених у вчиненні воєнних злочинів на правову допомогу демонструє цивілізованій світовій спільноті здатність України гуманно та законно поводитися із представниками армії країни-окупанта, що сприяє вибудовуванню міцної проукраїнської коаліції, яка допомагає боронитися від агресора. Поряд із цим ефективність і здатність національних інституцій забезпечити для потерпілих право на кваліфіковану правову допомогу демонструє рівень правової української держави, яка вживає належних заходів для захисту своїх громадян та їх прав від дій представників держави-окупанта на суверенній українській території. Отже, дослідження права на правову допомогу в кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів є актуальним та необхідним для забезпечення справедливого судочинства, захисту прав підозрюваних / обвинувачених і потерпілих у таких провадженнях та дотримання міжнародних правових стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню права на правову допомогу в кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів присвячена значна кількість наукових статей та напрацювань правників. Варто виділити таких науковців, як О. Саленко, Т. Веремій, Ю. Бобров, М. Гнатівський, Т. Короткий, І. Жаровська, Я. Шевчук, О. Яновська тощо. Проте в умовах тривалої адаптації системи кримінальної юстиції України до викликів під час здійснення правосуддя в умовах воєнного стану обрана проблема не втрачає своєї актуальності та перспективності для наукових досліджень з метою напрацювання напрямів удосконалення правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Україна як правова та демократична держава активно реалізує конвенційне право на справедливий суд, зокрема в контексті здійснення справедливого судового розгляду кримінальних проваджень щодо таких тяжких злочинів, як воєнні. Враховуючи увагу міжнародної спільноти, у таких провадженнях особливо актуальною є потреба дотримуватися правових процедур і гарантій прав та свобод

учасників провадження, зокрема, забезпечення права на правову допомогу відповідно до міжнародних стандартів.

Ст. 59 Конституції України проголошує право кожного на правничу допомогу та вільний вибір захисника своїх прав, а ст. 63 Конституції України закріплює право на захист підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного [1]. У ст. 20 КПК України, що розкриває зміст забезпечення права на захист як загальної засади кримінального провадження, закріплено право підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого на захист, яке полягає в наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК України. Відповідно до положень ст. 48 КПК України захисник може в будь-який момент бути залученим підозрюваним, обвинуваченим, їх законними представниками, а також іншими особами за проханням чи згодою підозрюваного, обвинуваченого до участі в кримінальному провадженні [2].

Одночасно відповідно до ст. 56 КПК України потерпілий має право мати представника та в будь-який момент кримінального провадження відмовитися від його послуг. У ст. 58 КПК України, керуючись принципами змагальності та права на кваліфіковану правову допомогу, законодавець закріпив право на здійснення предствництва потерпілого у кримінальному провадженні. Саме адвокат може надавати кваліфіковану правову допомогу потерпілому, що зі свого боку сприяє більш ефективному здійсненню правосуддя та гарантує потерпілим захист їхніх прав.

Українське законодавство не визначає спеціальної, відмінної від загальної передбаченої КПК України, процедури для отримання статусу потерпілого цивільною особою внаслідок збройної агресії рф і не визначає чіткого переліку осіб, відповідальних за прийняття рішень та виконання своїх обов'язків у цьому контексті. З плином часу зникають докази, тому, доки не розроблено та не ухвалено чітких та ефективних алгоритмів на національному та міжнародному рівнях, потерпілим від збройної агресії рф, залишається тільки користуватися наявними засобами та звертатися за захистом до наявних інституцій [3].

Один з таких інструментів – це кримінальне провадження. Однією зі статей, яка передбачає відповідальність за воєнні злочини в кримінальній юстиції, є стаття 438 Кримінального кодексу України [4]. Однак ця стаття не містить детального переліку воєнних злочинів, а лише посилається на норми міжнародного права та договорів. Важливо зазначити, що воєнні злочини, так само як і катування (згідно зі статтею 127 КК України), не мають строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, на відміну від інших кримінальних правопорушень. Тому, незважаючи на період, який пройшов від вчинення щодо особи злочину, для отримання статусу потерпілого внаслідок воєнних злочинів рф в Україні можна подати заяву про кримінальне правопорушення та заяву про визнання потерпілим. Після отримання цього статусу потерпілим доведеться зіткнутися з проблемами збору доказів та проведення досудового розслідування [5].

Як свідчить практика досудових проваджень, на цьому етапі потрібно самостійно підготувати та подати клопотання про допити свідків та призначення експертиз, бути на зв'язку із правоохоронними органами, сприяючи розслідуванню. Проте потерпілі стикаються з проблемами ефективності розслідування та захисту їх прав, оскільки кількість таких злочинів величезна, а кадрове забезпечення слідчих підрозділів у правоохоронній системі обмежене.

Також викликом досі залишаються питання, пов'язані зі встановленням та допитом потерпілих і свідків, що перебувають за кордоном, а також з їхньою комунікацією [6, с. 155]. Наприклад, коли люди змушені були терміново залишити свої домівки під час активних бойових дій або виїхати з окупованих територій за кордон і не мали можливості бути допитаними національними правоохоронними органами. У таких випадках іноді єдиним рішенням є звернення до недержавних інституцій, які займаються питаннями постраждалих від збройної агресії РФ і функціонують як в Україні, так і за кордоном. Ці недержавні організації можуть співпрацювати за кордоном з місцевою поліцією, яка має право допитувати їх у рамках кримінального процесу та міжнародного кримінального співробітництва і передавати відповідну інформацію національним правоохоронним органам. Також можливий допит потерпілих, які перебувають за межами України, через відеоконференції за допомогою спеціальних програм.

У перші місяці повномасштабного вторгнення на територію України деякі жителі окупованих областей або областей з активними бойовими діями були допитані слідчими або прокурорами в прикордонних областях, проте, перебуваючи в стані стресу, вони не завжди можуть згадати деталі допиту. Ці люди можуть уже повернутися до нормального життя, мати тимчасовий захист в іншій країні або повернутися до України, бути готовими до співпраці з правоохоронними органами. Такі особи можуть звернутися до адвоката через тижні або місяці після подій, щоб отримати консультацію щодо своїх прав та можливостей захисту. Пошук потрібного кримінального провадження може зайняти час, проте це важливі кроки для надання ефективної правової допомоги потерпілим у воєнних злочинах.

Сьогодні адвокати стикаються із ситуаціями, коли люди звертаються до них із своїми історіями жаклих втрат та горя під час активних бойових дій або окупації, але ці люди нічого не роблять юридично для захисту та відновлення своїх прав через незрозуміння важливості [7, с. 109]. Хоча в суспільстві обговорюється притягнення винних до відповідальності за воєнні злочини та захист прав потерпілих, ці розмови відбуваються переважно серед правничої спільноти й активної частини громадського сектору.

Існують недержавні та міжнародні організації, які безкоштовно надають правову допомогу потерпілим від збройної агресії РФ, але їхні ресурси обмежені у зв'язку із значною кількістю постраждалих. Однією з таких організацій є Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ), який може допомагати в забезпеченні гуманітарної допомоги та захисті прав людей у зоні конфлікту. Також можна звернутися до правозахисних організацій, які працюють у зоні конфлікту, таких як Human Rights Watch чи Amnesty International, хоча їхні послуги можуть бути обмеженими або не завжди доступними для всіх потерпілих.

Також свідченням недостатньої інформованості громадян є мала кількість звернень потерпілих за професійною правовою допомогою, на яку вони мають право за законодавством. Недооцінювати можливості отримання такої допомоги від адвокатів не варто, оскільки невикористання цієї допомоги може призвести до втрати статусу потерпілого та ускладнення збору доказів і проведення інших необхідних заходів у рамках кримінального провадження.

Водночас російські військовополонені, які вчинили воєнні злочини та перебувають під обвинуваченням у кримінальних справах, користуються певними привілеями, що передбачені міжнародним гуманітарним правом [8, с. 124]. Вони також мають додаткові права та гарантії, які надаються національним законодавством [9] та Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод [10].

Наразі очевидно, що обвинувачені в кримінальних провадженнях військові з РФ мають більше процесуальних гарантій, ніж самі постраждалі від їхніх дій. Це через те, що перші користуються правами, які гарантовані кримінальним процесуальним законодавством України [11], міжнародним правом [12] та міжнародним гуманітарним правом [13, с. 21]. Для прикладу, згідно зі ст. 201-1 КПК України прокурор має право звернутися в порядку, передбаченому статтями 184 та 132 цього Кодексу, до слідчого судді, суду з клопотанням про скасування запобіжного заходу у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу підозрюваного, обвинуваченого для обміну як військовополоненого [2]. Крім того, в разі засудження такі особи можуть бути обміняні як військовополонені. Це вбачається зі статті 84-1 Кримінального кодексу України, що передбачає звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого [4].

Прикладом застосування такої норми права є винесена ухвала Миколаївським районним судом Львівської області від 23.05.2023 у справі № 447/1512/23, згідно з якою засудженого 13.03.2023 Шевченківським районним судом м. Києва за ч. 2 ст. 111 КК України до 15 років позбавлення волі з конфіскацією всього майна, що є його особистою власністю, було звільнено від відбування покарання у зв'язку з прийняттям рішення про передачу особи для обміну як військовополоненого [14].

Міжнародне право вимагає від будь-якої держави, а не тільки держави-учасниці конфлікту, переслідувати та притягати до відповідальності воєнних злочинців. Військовополонені, які засуджені за вчинення воєнних злочинів та які відбувають покарання на території України, можуть бути обміняні, якщо держава-агресор виконає вирок стосовно них. З 1 січня 1996 року Україна та з 12 січня 2007 року російська федерація є країнами-учасницями Конвенції про передачу засуджених осіб від 21 березня 1983 року (ETS № 112) [15]. Так, обмін засуджених осіб до покарання за вчинення міжнародних злочинів повинен супроводжуватися вирішенням питання про їх передачу РФ у порядку, передбаченому вищевказаною Конвенцією та отриманням відповідних гарантій від держави-агресора про продовження виконання вироку на її території. Проте звільнення через обмін засуджених військовополонених ускладнює подальше кримінальне переслідування, оскільки їхня подальша відповідальність є малоімовірною.

Варто зауважити, що доступ до правової допомоги в конфліктних та постконфліктних зонах стикається з рядом викликів, які ускладнюють забезпечення справедливого судового процесу та захисту прав людини [16, с. 452]: 1) у зонах конфліктів та постконфліктних зонах часто панує небезпека для адвокатів, суддів та інших правозахисників, що може обмежувати їхню можливість надавати правову допомогу; 2) воєнні дії часто призводять до руйнування інфраструктури, охоплюючи судові приміщення та офіси адвокатів, що робить надання правової допомоги складним; 3) багато людей у конфліктних та постконфліктних зонах опиняються у скрутному фінансовому становищі, що робить надання адвокатських послуг недосяжним; 4) у багатьох зонах може бути відчутний дефіцит кваліфікованих адвокатів та інших правозахисників, що ускладнює забезпечення ефективного правового захисту; 5) після завершення конфлікту може виникнути нестабільність у системі правосуддя, що може ускладнювати процеси судочинства та надання правової допомоги; 6) у деяких зонах може існувати розбіжність між культурними та мовними контекстами, що може ускладнювати комунікацію між адвокатами та клієнтами; 7) багато людей, які пережили конфлікт, можуть страждати від психологічних і соціальних проблем, що робить надання правової допомоги ще більш складним.

Міжнародні організації, як-от ООН, Міжнародний Комітет Червоного Хреста та інші, можуть надавати фінансову підтримку для розвитку системи правосуддя, охоплюючи надання правової допомоги у справах про воєнні злочини, експертну підтримку й навчання адвокатів, суддів та інших учасників правового процесу, щоб підвищити їхні навички в розгляді справ про воєнні злочини, виконувати функцію нагляду за судовими процесами у справах про воєнні злочини й допомагати у забезпеченні дотримання міжнародних стандартів справедливого судочинства, підтримку жертвам воєнних злочинів, охоплюючи правову допомогу та психологічну підтримку, використовувати свій політичний вплив для забезпечення проведення справедливих судових процесів у справах про воєнні злочини, проводити інформаційні кампанії та освітні заходи для збільшення обізнаності суспільства про важливість правової допомоги у справах про воєнні злочини й права людини загалом [17, с. 152]. Ці заходи сприяють забезпеченню справедливості та реалізації прав людини в конфліктних та постконфліктних зонах.

Розвиток системи правничої допомоги в кримінальних провадженнях, пов'язаних з воєнними злочинами, важливий для забезпечення справедливого кримінального провадження, додержання прав людини і міжнародного гуманітарного права та має відбуватися в таких напрямках: 1) посилення доступу до правової допомоги, що полягає в забезпеченні доступу до кваліфікованих адвокатів для підозрюваних та обвинувачених у воєнних злочинах, що є важливим аспектом, яке включає надання безкоштовної або субсидованої правової допомоги для тих, хто не може собі це дозволити; 2) підвищення кваліфікації правових працівників, тобто надання адвокатам спеціалізованої підготовки з питань міжнародного гуманітарного права та прав людини дозволить їм краще розуміти складні аспекти справ, пов'язаних з воєнними злочинами; 3) покращення міжнародного співробітництва у випадках воєнних злочинів зазвичай охоплює перетин міжнародних кордонів, тому важливо покращити співробітництво між країнами в

розслідуванні, переслідуванні та судовому розгляді цих справ; 4) створення спеціалізованих судів або передбачення спеціалізації суддів, які займаються виключно справами про воєнні злочини, може забезпечити ефективніший розгляд таких справ і забезпечити високу якість юстиції; 5) забезпечення захисту свідків і жертв, яке враховує потреби свідків та жертв воєнних злочинів і забезпечення їх захисту, що є важливим аспектом системи правової допомоги. Воно охоплює конфіденційність, підтримку та захист від помсти або тиску; 6) міжнародне співробітництво в розслідуванні та переслідуванні воєнних злочинів повинно мати пріоритет, оскільки воєнні злочини порушують міжнародне право й становлять загрозу стабільності та безпеці світового співтовариства [18].

Висновки. Відшкодування завданих постраждалим від збройної агресії збитків неможливо без адекватного визначення фактів вчинення воєнних злочинів військовими РФ та притягнення винних до кримінальної відповідальності. Вважаємо, що варто узагальнити можливі напрями поліпшення системи правової допомоги у провадженнях щодо воєнних злочинів в умовах російської агресії в Україні, що може бути досягнуто через впровадження таких заходів: 1) спеціалізація в судових, правоохоронних та правозахисних інституціях, оскільки розслідування та розгляд проваджень про воєнні злочини потребує спеціалізованих знань і навичок; 2) підвищення кваліфікації правників через забезпечення адвокатам, прокурорам та суддям спеціалізованої підготовки з питань міжнародного гуманітарного права та прав людини, що допоможе поліпшити якість судочинства у відповідній категорії проваджень; 3) забезпечення доступу до якісної та незалежної правової допомоги для всіх осіб, які стали жертвами воєнних злочинів; 4) захист свідків і потерпілих через дієві механізми захисту свідків та потерпілих від тиску й помсти з боку винних у вчиненні воєнних злочинів; 5) інтенсифікація публічної інформаційної кампанії про права потерпілих в умовах воєнних дій або збройних конфліктів та про можливості отримання правової допомоги, що розширить коло обізнаних громадян і підвищить доступність до системи правової допомоги.

Отже, вдосконалення системи правової допомоги у провадженнях щодо воєнних злочинів в умовах російської агресії в Україні вимагає комплексного підходу та плідної співпраці між правоохоронними, правозахисними та судовими органами України, міжнародними партнерами та громадськістю, метою якої має бути забезпечення справедливого судового розгляду й досягнення завдань кримінального провадження як у частині відновлення прав потерпілих, так і в частині притягнення обвинувачених до кримінальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n696>
3. Саленко О. Право на правову допомогу у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів: проміжні висновки моніторингу / Асоціація правників України. 2024. 9 квітня. URL : <https://uba.ua/ukr/news/pravo-na-pravovu-dopomogu-u-krimnalnikh-provadjhennjakh-shhodo-vonnikh-zlochinv-promzhn-visnovki-montoringu>

Омельчук Л. В., Гулієва З. Н. Реалізація права на правову допомогу в кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів в Україні

4. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Веремій Т. Правова допомога на деокупованих територіях: з якими проблемами стикаються мешканці? / Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2023. 23 лютого. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/pravova-dopomoha-na-deokupovanykh-terytoriiakh-z-iaakumu-problemamy-stykaiutsia-meshkantsi/>
6. Бобров Ю. О. Зарубіжний досвід побудови і діяльності військових судів: можливості та перспективи його впровадження в Україні. *Публічне право*. 2018. № 2 (30). С. 155–156.
7. Яновська О. Г. Правова та соціальна природа адвокатської професії. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 108–113.
8. Міжнародне гуманітарне право : посібник для юриста / за ред. Т. Р. Короткого. Київ-Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини ; Фенікс, 2016–2017. 145 с.
9. Про затвердження Порядку тримання військовополонених : постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2022 р. № 413. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-п#Text>
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
11. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / відп. ред. : С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Х. : Одіссей, 2013. 1104 с.
12. Гнатівський М., Короткий Т. Визначення воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві / Юридична газета online. 2022. 18 квітня. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/viznachennya-voennih-zlochiv-u-mizhnarodnomu-kriminalnomu-pravi.html>
13. Жаровська І., Шевчук Я. Правове регулювання статусу військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права: історична та сучасна ретроспектива. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. № 4 (40). С. 20–27.
14. Ухвала Миколаївського районного суду Львівської області від 23.05.2023. Справа № 447/1512/23. URL : <https://reestr.court.gov.ua/Review/111039957>
15. Конвенція про передачу засуджених осіб від 21 березня 1983. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_025#Text
16. Мельниченко Н. О. Міжнародно-правове забезпечення постконфліктного врегулювання (на прикладі практики ООН). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія *Право*. 2021. Вип. 69. С. 451–455.
17. Драгоненко А. О. Поняття та ознаки воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Наукові записки*. Серія: *Право*. 2022. № 12. С. 151–157.
18. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів іноземних держав стосовно створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України : постанова Верховної Ради України від 7 жовтня 2022 р. № 2663-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2663-20>

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine dated June 28, 1996 No. 254k/96-BP. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Criminal Procedure Code of Ukraine dated April 13, 2012 No. 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n696>
3. Salenko O. Pravo na pravovu dopomohu u kryminal'nykh provadzhennyakh shchodo voyennykh zlochyniv: promizhni vysnovky monitorynhu [The right to legal assistance in criminal proceedings regarding war crimes: interim conclusions of monitoring] / Asotsiatsiya pravnykiv Ukrayiny. 2024. URL : <https://uba.ua/ukr/news/pravo-na-pravovu-dopomogu-u-kriminalnikh-provadhennjakh-shhodo-vonnikh-zlochinv-promzhn-visnovki-montoringu>
4. Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001 No. 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2617>
5. Veremiy T. Pravova dopomoha na deokupovanykh terytoriyakh: z yakymy problemamy stykayut'sya meshkantsi? [Legal aid in the de-occupied territories: what problems do residents face?] / Ukrayins'ka Hel'sins'ka spilka z prav lyudyny. 2023. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/pravova-dopomoha-na-deokupovanykh-terytoriiakh-z-iakymy-problemamy-stykaiutsia-meshkantsi/>
6. Bobrov Yu. O. Zarubizhnyy dosvid pobudovy i diyal'nosti viys'kovykh sudiv: mozhlyvosti ta perspektyvy yoho vprovadzhennya v Ukraini [Foreign experience of construction and operation of military courts: possibilities and prospects of its implementation in Ukraine]. *Publichne pravo*. 2018. Vol. 2(30). P. 155–156.
7. Yanovs'ka O. H. Pravova ta sotsial'na pryroda advokat-s'koyi profesiyi [Legal and social nature of the legal profession]. *Visnyk kryminal'noho sudochynstva*. 2015. Vol. 2. P. 108–113.
8. Mizhnarodne humanitarne pravo : posibnyk dlya yurysta [International Humanitarian Law: A Guide for Lawyers]. Kyiv-Odesa : Ukrainian Helsinki Union for Human Rights ; Phoenix, 2016–2017. 145 p.
9. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on approval of the Procedure for Detention of Prisoners of War dated April 5, 2022 No. 413. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-п#Text>
10. Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
11. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny. Naukovo-praktychnyy komentar (2013) [Criminal Procedure Code of Ukraine. Scientific and practical commentary]. 1104 p.
12. Hnatovs'kyy M., Korotkyy T. Vyznachennya voyennykh zlochyniv u mizhnarodnomu kryminal'nomu pravi [Definition of war crimes in international criminal law] / Yurydychna hazeta online. 2022. URL : <https://jur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/viznachennya-voennih-zlochinv-u-mizhnarodnomu-kriminalnomu-pravi.html>
13. Zharovs'ka I., Shevchuk Ya. Pravove rehulyuvannya statusu viys'kovopolonenykh vidpovidno do norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava: istorychna ta suchasna retrospektyva [Legal regulation of the status of prisoners of war in accordance with the norms of

Омельчук Л. В., Гулієва З. Н. Реалізація права на правову допомогу в кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів в Україні

international humanitarian law: historical and modern retrospective]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika»*. 2023. Vol. 4 (40). P. 20–27.

14. Decision of the Mykolaiv District Court of the Lviv Region dated May 23, 2023. Case No. 447/1512/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111039957>

15. Convention on the Transfer of Sentenced Persons of March 21, 1983. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_025#Text

16. Mel'nychenko N. O. Mizhnarodno-pravove zabezpechennya postkonfliktnoho vrehulyuvannya (na prykladi praktyky OON) [International legal provision of post-conflict settlement (on the example of UN practice)]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*. 2021. Vol. 69. P. 451–455.

17. Drahonenko A. O. Ponyattya ta oznaky voyennykh zlochyniv u mizhnarodnomu kryminal'nomu pravi [Concepts and signs of war crimes in international criminal law]. *Naukovi zapysky*. 2022. Vol. 12. P. 151–157.

18. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the United Nations, the European Parliament, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the NATO Parliamentary Assembly, the OSCE Parliamentary Assembly, the GUAM Parliamentary Assembly, and national parliaments of foreign countries regarding the creation of a special international tribunal regarding the crime of aggression against Ukraine : dated October 7, 2022, No. 2663-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2663-20>

L. V. OMELCHUK, Z. N. HULIEVA. IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO LEGAL ASSISTANCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING WAR CRIMES IN UKRAINE

The article explores the right to legal aid, which is a key element of the right to a fair trial in criminal cases related to war crimes. The importance of this right for suspects and victims is emphasized, because its implementation affects the observance of justice in the conditions of military conflicts. The purpose of the study is to analyze the legal mechanisms for ensuring the right to legal assistance for suspects and victims, to study their practical implementation and to determine ways to improve this assistance in the context of war crimes.

To achieve the goal, the methods of legal analysis, comparative research, and the analysis of law enforcement practice were used.

The existing legal mechanisms for ensuring the right to legal assistance for both categories of participants in criminal proceedings are analyzed. The peculiarities of legal norms and their law enforcement practices, which regulate access to legal aid for victims of war crimes, as well as for persons suspected/accused of committing them, are disclosed. Approaches to ensuring rights and guarantees for each of these categories are compared, and the effectiveness of their actual implementation is also studied. The work determined that the existing legal mechanisms are not always effective. Difficulties related to access to justice and ensuring impartiality are especially highlighted. Victims' rights to qualified legal assistance are often not properly implemented and suspects face problems in protecting their rights.

The importance of specialization in legal, judicial and law enforcement institutions for the investigation of war crimes emphasizes the need to improve the quality of legal aid. The specific proposals of the authors are: 1) To introduce specialized training for lawyers and judges in the field of international humanitarian law; 2) Ensure access to independent legal aid for all victims of war crimes; 3) Develop effective witness protection mechanisms; 4) Conduct information campaigns to raise citizens' awareness of their rights.

Key words: *legal aid, criminal proceedings, war crimes, sponsors, victim, lawyer, international standards.*

Стаття надійшла до редколегії 7 жовтня 2024 року

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.245-251

В. В. Топчій,

д-р юрид. наук, професор,
заслужений юрист України,
Державний податковий університет
e-mail: tv1959@ukr.net

ORCID ID 0000-0003-4596-6469

МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Статтю присвячено дослідженню особливостей здійснення та реалізації молекулярно-генетичної експертизи у кримінальному процесі в умовах воєнного стану. Використання молекулярно-генетичної експертизи дійсно є важливим інструментом для правоохоронних органів у розслідуванні воєнних злочинів та інших кримінальних правопорушень. ДНК-експертизи дають змогу точно ідентифікувати особи, встановлювати родинні зв'язки і навіть створювати генетичні профілі, що суттєво допомагає в пошуку зниклих безвісти та має важливе практичне значення в практичній діяльності правоохоронних органів.

У статті звернено увагу на значення поєднання можливостей ДНК-експертизи з Електронним реєстром геномної інформації людини, який створює ефективну систему для збору та обробки інформації про зниклих. Реєстр дає змогу зберігати генетичні дані, які можуть бути використані в розслідуваннях, допомагаючи в ідентифікації постраждалих і жертв воєнних дій. Такий підхід не лише прискорює процес пошуку, але й підвищує точність результатів.

У статті наголошується, що в процесі розслідування кримінальних правопорушень, пошуку та ідентифікації осіб і загалом під час розкриття кримінальних правопорушень геномна інформація людини має досить вагоме значення, особливо що стосується саме ідентифікації, адже дає змогу встановити конкретну особу. З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україні молекулярно-генетичні експертизи є важливими, оскільки сприяють ефективному розслідуванню воєнних злочинів, пошуку зниклих безвісти та ідентифікації невпізнаних осіб.

Зазначено, що молекулярно-генетичні дані є потужним доказовим інструментом, який може використовуватися в судах для доведення вини або встановлення невинуватості осіб. Систематичний підхід до збирання генетичної інформації також сприятиме зміцненню міжнародного співробітництва в розслідуванні кримінальних правопорушень і встановленні істини у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальний процес, розслідування кримінальних правопорушень, воєнний стан, кримінальне провадження, експертиза, молекулярно-генетична експертиза.

Постановка проблеми. Розслідування кримінальних правопорушень є складним та багатоаспектним процесом, що потребує знань з різних галузей науки, адже під час проведення різних судових експертиз постає необхідність в одержанні спеціальних експертних знань. Останнім часом в Україні надто зростає значення молекулярно-генетичних експертиз, у яких проводиться аналіз слідів біологічного походження. Також, враховуючи повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України, досить важливою є взаємодія різних спеціалістів, експертів та правоохоронних органів, адже дає можливість слідчим ретельно документувати кримінальні правопорушення, які кваліфікуються як порушення законів та звичаїв війни, уникати суттєвих процесуальних помилок та не допускати невідповідності в питанні ідентифікації невстановлених осіб, які загинули внаслідок вторгнення та агресії росії в Україну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання особливостей та значення експертизи у вирішенні завдань досудового розслідування фактів злочинів, учинених в умовах воєнного стану в Україні досліджували такі вчені: П. Є. Антонюк, О. Г. Волошин, Г. О. Гавриш, Т. В. Ганжа, О. Л. Кобилянський, Д. Г. Хомутенко та інші, проте питання саме проведення молекулярно-генетичної експертизи під час розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану є актуальними та потребують ґрунтовного дослідження.

Метою дослідження є ґрунтовний аналіз особливостей здійснення та реалізації молекулярно-генетичної експертизи в кримінальному процесі в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Досить важливим етапом експертного дослідження та використання його в процесі доказування є саме оцінка висновку експерта. Особливо в умовах воєнного стану та вчинення воєнних злочинів необхідно детально досліджувати питання щодо призначення судових експертиз у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення громадян, виявлення місць стихійних поховань, відібрання зразків та призначення молекулярно-генетичної експертизи для розшуку зниклих безвісти, призначення судово-медичної експертизи та особливо порядку призначення молекулярно-генетичної експертизи під час досудового розслідування місць стихійних поховань, особливо під час розслідування на деокупованих територіях.

У процесі розслідування кримінальних правопорушень, пошуку та ідентифікації осіб і загалом під час розкриття кримінальних правопорушень геномна інформація людини має досить вагоме значення, особливо що стосується саме ідентифікації, адже дає змогу встановити конкретну особу. З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україні молекулярно-генетичні експертизи є важливими, оскільки сприяють ефективному розслідуванню воєнних злочинів, пошуку зниклих безвісти та ідентифікації невпізнаних осіб.

Так, Закон України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» надає визначення, що *«молекулярно-генетична експертиза (дослідження) – дослідження біологічного матеріалу людини, що здійснюється з метою отримання її геномної інформації»*, та надає визначення геномної інформації, а саме – *це відомості про генетичні ознаки людини*. Також варто зауважити, що в контексті розслідування воєнних злочинів, вчинених на території України, важливо, що вказаний законодавчий акт також передбачає порядок міжнародного співробітництва та надання геномної

Топчій В. В. Молекулярно-генетична експертиза в кримінальному процесі в умовах воєнного стану

інформації, а саме «обмін геномною інформацією з іншими країнами та міжнародними організаціями під час кримінального провадження, її використання за запитами іноземних держав здійснюються відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та норм Кримінального процесуального кодексу України» [1].

Норма щодо геномної інформації закріплена і на міжнародному нормативному рівні. Так, зокрема, відповідно до статті 37 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства «для запобігання скоєнню злочинів, установлених відповідно до цієї Конвенції, та забезпечення їхнього кримінального переслідування кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для накопичення та зберігання з урахуванням відповідних положень стосовно охорони й захисту особових даних та інших відповідних норм і гарантій, передбачених національним законодавством, інформації про ідентифікаційні дані та генетичний код (ДНК) осіб, засуджених за скоєння правопорушень, установлених відповідно до цієї Конвенції» [2].

Водночас геномна інформація може використовуватися також з метою розшуку безвісти зниклих та ідентифікації загиблих. Така можливість є особливо актуальною в період воєнного стану. Хоч можливість проведення комплексних генетичних експертиз передбачена національним законодавством, але для пошуку безвісти зниклого необхідно досліджувати зразки його близьких родичів (якщо вони є) або особисті речі. У випадку з обробкою даних родичів потрібно отримувати їх згоду на оброблення їхніх персональних даних, після чого можна буде внести їхні генетичні ознаки до бази даних ДНК для проведення пошуків на спорідненість [3].

Вивчення міжнародного досвіду Сполучених Штатів Америки свідчить про ефективність і дієвість методу збору та зберігання геномної інформації в процесі розслідування кримінальних правопорушень.

Так, у квітні 2021 року один із найуспішніших інструментів розслідування, доступний правоохоронним органам США, досяг важливої віхи: 20-мільйонний профіль ДНК було внесено до національної бази даних ДНК за допомогою програмного забезпечення CODIS. CODIS пов'язує невідому ДНК, залишену під час скоєння злочину, із правопорушниками, які за законом зобов'язані надати зразки для бази даних. ФБР запровадило національну базу даних ДНК 1998 року. Програма розпочалася з дев'яти штатів і незабаром поширилася на всі 50 штатів. Нині CODIS встановлено в 203 федеральних, державних і місцевих лабораторіях Сполучених Штатів. Він використовується для обміну профілями ДНК між усіма 50 штатами, округом Колумбія, Пуерто-Ріко, федеральними правоохоронними органами та Міністерством оборони. Програмне забезпечення CODIS також використовується 58 країнами для ідентифікації правоохоронних органів; міжнародні бази даних не пов'язані з національною базою даних ДНК у Сполучених Штатах. Завдяки внесенню поправок і розширенню Закону про ідентифікацію ДНК 1994 року CODIS продовжує допомагати державним судово-медичним лабораторіям пов'язувати докази з місця злочину з іншими справами або особами, які вже були засуджені чи заарештовані за певні злочини. Розширення законів про збір ДНК на державному та місцевому рівнях розширило CODIS, що сприяло більшій кількості

кримінальних розслідувань і призвело до збільшення кількості судових переслідувань по всій країні. Окрема, але не менш важлива частина національної бази даних ДНК може допомогти в ідентифікації зниклих і невідомих осіб [4].

Державні та місцеві кримінальні лабораторії, які беруть участь у CODIS, проводять аналіз ДНК-зразків доказів на місці злочину та засуджених злочинців. ФБР безкоштовно надає лабораторіям-учасникам спеціальне програмне забезпечення, яке організовує та керує профілями ДНК і пов'язаною інформацією. Програмне забезпечення також дає змогу лабораторіям-учасникам порівнювати профілі ДНК і сповіщає відповідні лабораторії, коли два або більше профілів ДНК збігаються. Підрозділ судових наукових систем, що є частиною Лабораторного відділу ФБР, брав безпосередню участь у розробленні всіх аспектів CODIS і продовжує наглядати за програмою [5].

Проте на практиці бувають випадки, коли під час проведення судової молекулярно-генетичної експертизи, в процесі якої була досліджена ядерна ДНК, не було отримано позитивних результатів експертизи, які б допомогли під час вирішення питань щодо ідентифікації невпізної особи. У такому разі можна використати можливості методу дослідження мітохондріальної ДНК. Така експертиза дає змогу здійснювати встановлення родинних зв'язків та підтвердження біологічної спорідненості, коли серед родичів безвісти зниклої особи є лише мати.

Враховуючи реалії сьогодення та наслідки повномасштабного вторгнення РФ в Україну, ДНК-експертиза є важливим інструментом для пошуку та ідентифікації безвісти зниклих осіб.

За кожним фактом зникнення, викрадення або потрапляння в полон органом досудового розслідування розпочинається кримінальне провадження. Зразки ДНК відбираються в біологічних батьків чи дітей зниклої людини, а проведення молекулярно-генетичної експертизи здійснюється лише за постановою слідчого й безоплатно [6].

Саме використання новітніх технологій для збору, обробки та аналізу інформації дає змогу формувати повну та об'єктивну доказову базу для притягнення військових злочинців РФ до відповідальності. Завдяки ДНК-лабораторіям ANDE, які Нацполіція отримала від США, час ідентифікації осіб, загиблих унаслідок бойових дій, скоротився до 90 хвилин [7].

Закон про швидку ДНК 2017 року був односторонньо прийнятий Палатою представників і Сенатом у США. Закон дає можливість проводити швидке тестування ДНК заарештованих у відділках поліції, що є важливим кроком уперед для зменшення сексуального насильства та інших насильницьких злочинів. 2016 року ANDE стала першою системою Rapid DNA, яка отримала схвалення від ФБР. Система ANDE є революційною з огляду на час до досягнення результату, надійність, повну наскрізну функціональність, економічну ефективність і простоту використання (настільки проста, що технічний оператор не потрібен) [8].

Висновки. Отже, молекулярно-генетична експертиза в Україні має важливе значення в судовій практиці та експертній діяльності. Досить важливо враховувати швидкі технологічні та інформаційні зміни і їхні впливи на молекулярно-генетичну експертизу, а наведений аналіз досвіду США у регулюванні цієї сфери є напрямом впровадження новітніх технологій під час призначення та проведення молекулярно-генетичної експертизи.

Топчій В. В. Молекулярно-генетична експертиза в кримінальному процесі в умовах воєнного стану

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про державну реєстрацію геномної інформації людини : Закон України від 9 липня 2022 року № 2391-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20#Text> (дата звернення: 02.05.2024).

2. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. Ратифіковано Законом України від 20 червня 2012 року. № 4988-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#n2 (дата звернення: 22.09.2024).

3. Геномна інформація людини (ДНК): облік в умовах воєнного стану та ризику під час обробки / Українська гельсінська спілка з прав людини : офіційний вебсайт. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/henomna-informatsiia-liudyny-dnk-oblik-v-umovakh-voiennoho-stanu-ta-ryzyku-pid-chas-obrobky/> (дата звернення: 22.09.2024).

4. The FBI's Combined DNA Index System (CODIS) Hits Major Milestone / NEWS. Washington, D.C. FBI National Press Office (202) 324-3691. URL : <https://www.fbi.gov/news/press-releases/the-fbis-combined-dna-index-system-codis-hits-major-milestone> (дата звернення: 22.09.2024).

5. The Combined DNA Index System. Report No. 01–26 September 17, 2001 / Office of the Inspector General. URL : <https://oig.justice.gov/reports/FBI/a0126/intro.htm> (дата звернення: 22.09.2024).

6. ДНК-експертиза для пошуку загиблих проводиться лише за постановою слідчого – Лубинець / УКРІНФОРМ. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3693116-dnkeksperitiza-dla-posuku-zagiblih-provoditsa-lise-za-postanovou-slidcogo-lubinec.html> (дата звернення: 22.09.2024).

7. Завдяки ДНК-лабораторіям зі США ідентифікація загиблих займає 90 хвилин – Нацполіція / УКРІНФОРМ. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3688757-zavdaki-dnklaboratoriam-zi-ssa-identifikacia-zagiblih-zajmae-90-hvilin-nacpolicia.html> (дата звернення: 22.09.2024).

8. Rapid DNA / ANDE. URL : <https://www.ande.com/about> (дата звернення: 22.09.2024).

REFERENCES

1. On State Registration of Human Genomic Information : Law of Ukraine of July 9, 2022, No. 2391-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20#Text> (accessed: 02.05.2024).

2. Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse. Ratified by the Law of Ukraine of June 20, 2012. No. 4988-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#n2 (accessed: 22.09.2024).

3. Human genomic information (DNA): accounting under martial law and risks during processing / Official website of the Ukrainian Helsinki Human Rights Union. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/henomna-informatsiia-liudyny-dnk-oblik-v-umovakh-voiennoho-stanu-ta-ryzyku-pid-chas-obrobky/> (accessed: 22.09.2024).

4. The FBI's Combined DNA Index System (CODIS) Hits Major Milestone / NEWS. Washington, D.C. FBI National Press Office (202) 324-3691. URL : <https://www.fbi.gov/news/press-releases/the-fbis-combined-dna-index-system-codis-hits-major-milestone> (accessed: 22.09.2024).

5. The Combined DNA Index System. Report No. 01–26 September 17, 2001 / Office of the Inspector General. URL : <https://oig.justice.gov/reports/FBI/a0126/intro.htm> (accessed: 22.09.2024).

6. DNA examination for the search for the dead is carried out only by order of the investigator – Lubinets / UKRINFORM. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3693116-dnkeksperitiza-dla-posuku-zagiblih-provoditsa-lise-za-postanovou-slidcogo-lubinec.html> (accessed: 22.09.2024).

7. Thanks to DNA laboratories from the United States, identification of the dead takes 90 minutes – National Police / UKRINFORM. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3688757-zavdaki-dnklaboratoriam-zi-ssa-identifikacia-zagiblih-zajmae-90-hvilin-nacpolicia.html> (accessed: 22.09.2024).

8. Rapid DNA / ANDE. URL : <https://www.ande.com/about> (accessed: 22.09.2024).

V. V. TOPCHII. MOLECULAR AND GENETIC EXPERTISE IN A CRIMINAL PROCESS UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL

The article is devoted to the study of the peculiarities of conducting and implementing molecular genetic examination in criminal proceedings under martial law. The use of molecular genetic expertise is indeed an important tool for law enforcement agencies in the investigation of war crimes and other criminal offenses. DNA examinations allow for accurate identification of individuals, establishing family ties and even creating genetic profiles, which greatly helps in the search for missing persons and is of great practical importance in the practical activities of law enforcement agencies.

The article draws attention to the importance of combining the capabilities of DNA expertise with the Electronic Registry of Human Genomic Information, which creates an effective system for collecting and processing information about missing persons. The registry allows storing genetic data that can be used in investigations, helping to identify victims and survivors of war. This approach not only speeds up the search process but also increases the accuracy of the results.

The article emphasizes that in the process of investigating criminal offenses, searching for and identifying individuals, and in general, in solving criminal offenses, human genomic information is quite important, especially with regard to identification, as it allows to identify a specific person. Since the beginning of the full-scale invasion of Ukraine by Russia, molecular genetic examinations are important because they contribute to the effective investigation of war crimes, the search for missing persons and the identification of unidentified persons.

It is noted that molecular genetic data is a powerful evidentiary tool that can be used in courts to prove guilt or establish innocence. A systematic approach to the collection of genetic information will also contribute to strengthening international cooperation in the investigation of criminal offenses and establishing the truth in criminal proceedings.

Keywords: *criminal procedure, investigation of criminal offenses, martial law, criminal proceedings, examination, molecular genetic examination.*

Стаття надійшла до редколегії 7 жовтня 2024 року

УДК 343.137

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.252-259

О. П. Мілевський,*канд. юрид. наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права та процесу**e-mail: milevskiy_olexandr@ukr.net***ORCID ID 0000-0001-5552-3317;****Т. І. Тарасюк,***аспірант кафедри кримінального права та процесу,**Державний податковий університет**e-mail: taras.tarasyuk@ecosoft.com***ORCID ID 0009-0008-3641-6127**

ПРОВАДЖЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

У статті досліджено особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях проти довкілля. Це зумовлено тим, що на сьогодні все частіше вчиняються кримінальні правопорушення в сфері довкілля, які стають важливими та вартими дослідження, так як вони набули глобального характеру. Від їх розв'язання залежить подальше існування людства, причому вони сьогодні актуальні для всіх країн світу, зокрема й для України. Охорона довкілля є важливою функцією нашої держави. Кримінальний кодекс України встановлює відповідальність за найнебезпечніші правопорушення в галузі довкілля в окремому розділі VIII «Злочини проти довкілля», до якого увійшли охоронювані кримінальним законом суспільні відносини у сфері використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки. Досудове розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля є доволі складним процесом, який потребує одночасного виявлення й доказування цілого ряду протиправних дій правопорушника. Ефективність досудового розслідування можлива лише за допомогою поетапного планування окремих слідчих (розшукових) дій. Встановлено, на підставі аналізу норм кримінального процесуального законодавства, що в умовах воєнного стану потрібно звертати увагу на особливості проведення та фіксації ходу і результатів слідчих (розшукових) дій. Законодавчі зміни мають на меті забезпечити ефективне функціонування та діяльність органів, що здійснюють досудове розслідування та дізнання. Водночас необхідно дотримуватися всіх вимог кримінальної процесуальної форми, гарантій прав учасників слідчих (розшукових) дій, враховувати потенційну небезпеку для їхнього життя чи здоров'я та складні умови, в яких сьогодні перебуває Україна, умови правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, довілля, кримінальне провадження, орган досудового розслідування, правоохоронний орган, слідчі (розшукові) дії, навколишнє середовище.

Метою статті є виокремлення особливостей проведення окремих слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях проти довілля.

Постановка проблеми. Основу кримінальної процесуальної діяльності складає доказування у кримінальному провадженні, змістом якого є збирання, перевірка та оцінка доказів. Найважливішими способами збирання доказів у досудовому провадженні кримінальних правопорушень проти довілля є слідчі (розшукові) дії, які пов'язані з усіма іншими елементами доказування. У результаті слідчих (розшукових) дій, здійснюваних компетентними владними учасниками кримінального судочинства, забезпечується така обов'язкова властивість доказів, як допустимість. Отже, від успішного провадження слідчих (розшукових) дій багато в чому залежить якість попереднього розслідування, а надалі – ефективність правосуддя у кримінальних провадженнях проти довілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про доказування в кримінальному провадженні та слідчі (розшукові) дії як засіб такого доказування зокрема неодноразово досліджували у своїх працях такі вчені: О. Я. Баєв, Р. С. Белкін, В. І. Галаган, В. Г. Гончаренко, А. Я. Дубинський, В. П. Корж, А. П. Лазарєв, О. М. Ларін, І. М. Лузгін, Б. Є. Лук'янчиков, Є. Д. Лук'янчиков, С. Б. Мелешев, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, О. В. Одерій, О. А. Осауленко, М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва, О. С. Старенький, С. М. Стахівський, І. І. Циліорик, С. А. Шейфер, В. П. Шибіко, А. О. Шульга, М. Є. Шумило й інші. Проте, незважаючи на вагомий внесок указаних науковців у вирішенні окресленої проблематики, чимало питань і досі залишається дискусійними. Зокрема, особливості проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальних правопорушеннях проти довілля не знайшли свого достатнього відображення в науковій літературі та залишились поза увагою вчених.

Виклад основного матеріалу. Стаття 13 розділу II «Загальні засади» Конституції України визначає, що «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом» [1].

На думку В. Я. Тація, О. В. Петришина, Ю. Г. Барабаш тощо, у цій статті Основного Закону держави визначається конституційно-правовий режим землі, її надр, атмосферного повітря, водних ресурсів, рослинного та тваринного світу, природно-заповідного фонду й інших природних ресурсів у межах території України, а також

природних ресурсів її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, закріплюється соціальна функція власності щодо їх використання на юридичному титулі права власності, встановлюються гарантії захисту державою усіх суб'єктів права власності й господарської діяльності, які є рівними перед законом. Науково-теоретичний аналіз закріплених у Конституції України імперативів показує, що ст. 13 закріплює юридичну модель здійснення права власності на землю та інші природні ресурси Українського народу, сутність якої полягає в тому, що ці об'єкти навколишнього природного середовища в межах території України, її континентального шельфу та виключної морської (економічної) зони є об'єктами права власності Українського народу, який є самостійним суб'єктом права власності на зазначені об'єкти. Український народ може у визначених Основним Законом держави формах і межах безпосередньо здійснювати правомочності володіння, користування і розпорядження землею та іншими природними ресурсами або ж від його імені права власника на них можуть здійснювати уповноважені органи державної влади та місцевого самоврядування [2, с. 95–96].

Конституція України у ст. 16 («Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави») передбачає захист екологічної безпеки [1]. Крім того, відповідно до статті 50 Конституції України «кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена» [1].

Варто зазначити, що страшні наслідки війни росії проти України – це не лише людські та економічні втрати, а й дуже великий негативний вплив на довкілля. Більше того, наразі увесь світ спостерігає за страшною загрозою через ядерний тероризм росії. Ключовим завданням для держави та відповідних її органів влади є фіксація кримінальних правопорушень проти довкілля, які вчиняє росія на території України; попередження та мінімізація їх наслідків; максимальний захист населення України від таких наслідків.

На думку А. Лівіцької, яка ґрунтується на даних моніторингу Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, наразі фіксуються такі «екозлочини»: пошкодження ядерних об'єктів та потенційна загроза радіаційної та ядерної небезпеки; знищення та пошкодження інфраструктурних та промислових об'єктів, які призвели до значних забруднень; поява так званого «military waste» через активні бойові дії, хімічне забруднення; знищення заповідників та інших спеціально охоронюваних територій; мінування та забруднення водних шляхів. Водночас воєнний стан не знімає з України обов'язку виконання екологічних вимог за міжнародним законодавством [5].

Згідно з положеннями кримінального процесуального законодавства України досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР).

Але в разі введення воєнного стану та якщо відсутня технічна можливість доступу до реєстру – рішення про початок досудового розслідування приймає дізнавач, слідчий, прокурор, про що виноситься відповідна постанова [3, с. 359].

У разі неможливості внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного державного реєстру досудових розслідувань і, відповідно, неможливості формування витягу з цього Реєстру інформація про реєстрацію кримінального правопорушення та початок досудового розслідування може бути підтверджена мотивованою постановою органу досудового розслідування про початок досудового розслідування, яка має містити всі відомості, визначені ст. 214 КПК України. Такий документ може вважатися належним підтвердженням початку досудового розслідування і підставою розгляду клопотань органу досудового розслідування [4].

Погоджуємося з думкою І. В. Черниченко та А. А. Мацоли, що в постанові крім відомостей, які передбачені ч. 5 ст. 214 КПК України, повинна бути вказана також причина неможливості доступу до ЄРДР. Враховуючи, що через 24 години з моменту внесення відомостей дізнавач, слідчий, прокурор зобов'язаний надати заявнику витяг з ЄРДР, виникає обов'язок вжиття заходів для вручення копії постанови про початок досудового розслідування заявнику через 24 години з моменту винесення постанови. Після відновлення технічної можливості доступу відомості, що підлягають внесенню до ЄРДР, вносяться до нього за першої можливості. Проведення слідчих (розшукових) дій до винесення дізнавачем, слідчим, прокурором постанови про початок досудового розслідування не допускається. За винятком невідкладних випадків, коли може бути проведений огляд місця події. Тоді постанова приймається невідкладно після завершення огляду [3, с. 359].

Варто зазначити, що для забезпечення ефективності здійснення кримінального провадження Верховною Радою України було ухвалено ряд Законів України, якими внесено зміни та доповнення до кримінального процесуального законодавства України в частині оптимізації повноважень слідчого, прокурора, слідчого судді, керівника органу прокуратури під час здійснення досудового розслідування в умовах введення в Україні або окремих її місцевостях воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі й стримування збройної агресії російської федерації та/або інших держав проти України. Водночас щоденна практика реалізації відповідних положень в умовах воєнного стану на території України засвідчила необхідність більш детального розширення повноважень слідчого, прокурора, слідчого судді, керівника органу прокуратури під час здійснення досудового розслідування в умовах воєнного стану з максимальною деталізацією механізму їх застосування.

Успішне розкриття кримінальних правопорушень проти довілля часто залежить від правильного планування дій службових осіб правоохоронних органів на початковому етапі розслідування, оскільки оперативні та кваліфіковані дії саме на цьому етапі дають змогу встановити наявність наслідків протиправних діянь і зафіксувати сліди кримінального правопорушення. Але для повного, всебічного й об'єктивного розслідування необхідно встановити важливі обставини через провадження окремих слідчих (розшукових) дій.

Однією з найважливіших слідчих (розшукових) дій для збирання доказів під час досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довілля є огляд місця події. Своєчасне проведення огляду місця події має надзвичайно важливе значення для

подальшого успішного ходу розслідування кримінального правопорушення. Обґрунтованою є думка І. М. Твердохліба, який зазначає, що чим меншим буде розрив у часі між отриманим повідомленням про вчинений злочин і проведенням початкових слідчих (розшукових) дій в умовах надзвичайної обстановки, тим найбільш повні й цінні дані можуть бути отримані в результаті розслідування [6, с. 6].

Це зумовлює цілком виправданий підхід законодавця стосовно можливості в невідкладних ситуаціях провести огляд місця події до внесення відомостей до ЄРДР (ч. 3 ст. 214 КПК України) [7]. У цьому разі відомості до ЄРДР вносяться невідкладно після завершення огляду.

Наприклад, негайність проведення огляду місця події під час розслідування зазначених кримінальних правопорушень обумовлено складністю тривалий час зберегти обстановку місця події в незмінному вигляді в умовах виробничої діяльності підприємств і можливих змін погоди й особливо складно у випадках, коли джерело забруднення перебуває на значній, іноді на десятки кілометрів, відстані від місця виявлення наслідків такого забруднення. Негайно проведений огляд місця події дає змогу не тільки виявити та зафіксувати матеріальні сліди кримінального правопорушення проти довкілля, а й усвідомити ситуацію, механізм і масштаб негативних наслідків.

На пізнішому етапі, відповідно до окресленого плану досудового розслідування, слідчий визначає наступні слідчі (розшукові) дії, які є необхідними для встановлення істини з кримінального провадження, та доведеності вини особи.

Під час розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля необхідно з'ясувати ряд обставин, зокрема: 1) який об'єкт було забруднено; 2) у чому саме виявилось забруднення; 3) які наслідки сталися в результаті порушення правил скидання у водоймища шкідливих відходів виробництва або шкідливих викидів в атмосферу; 4) які матеріальні збитки заподіяні в результаті цих дій; 5) чи містить це порушення ознаки складу злочину; 6) місце розташування безпосереднього джерела забруднення, характер його діяльності й технології виробництва; 7) час викиду відходів і виявлення його наслідків; 8) які спеціальні правила порушені; 9) хто винуватий в їхньому порушенні; 10) які обставини сприяли цьому порушенню [9, с. 76].

Розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля також вимагає застосування спеціальних знань з різних наукових галузей, оскільки коло об'єктів дослідження в зазначених матеріалах кримінального провадження дуже широке. Тому в процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля доводиться призначати різні експертизи, в результаті яких можна одержувати відповіді на певні запитання.

Судова експертиза є найбільш ефективним засобом виконання слідчих завдань щодо розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля, за умови неухильного дотримання вимог кримінального процесуального законодавства щодо призначення та проведення цієї слідчої (розшукової) дії. На думку Р. Олійничука, експертизу в матеріалах кримінальних проваджень доцільно призначати тільки тоді, коли в цьому є дійсна потреба, якщо без відповіді експерта на певні питання неможливо встановити істину в справі. До типових експертиз, які призначаються в ході розслідування кримінальних

правопорушень проти довкілля, варто віднести: судово-хімічну, токсикологічну, радіологічну, технічну, технологічну, будівельно-технічну, агротехнічну, лісотехнічну, зоотехнічну, гідрометеорологічну, судово-медичну, медико-санітарну, судово-ветеринарну та екологічну експертизи [8, с. 152]. Серед вищезазначених видів судових експертиз центральне місце займає судово-екологічна експертиза, оскільки вона є комплексним дослідженням, що здійснюють спеціалісти в галузі екології разом з медиками, експертами-біологами, зоотехніками, ветеринарами, хіміками, гідрологами, агротехніками, інженерами з очисних споруд, технологами виробництв, пов'язаних зі шкідливими відходами тощо. У процесі розслідування досліджуваного кримінального правопорушення велике значення має огляд документів щодо правил охорони навколишнього середовища, для чого необхідно знати їхню номенклатуру. Документи можуть бути оглянуті за місцем їхнього зберігання. У разі коли потрібно ретельно їх вивчити та зіставити дані, що в них містяться, вони мають бути вилучені через виїмки. Також під час розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля важливе значення має допит, проведений тактично правильно. Незалежно від особи, яку допитують, ця слідча дія має бути спрямована на встановлення факту вчинення кримінального правопорушення, причин та обставин, наслідків, осіб, які відповідають за дотримання правил охорони довкілля, ступеня їхньої вини, наслідки тощо [8, с. 152].

Аналіз судово-слідчої практики свідчить, що в розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля судові експертизи можуть призначатися як на початковому, так і на подальших етапах досудового розслідування та судового розгляду залежно від їх потреби.

Висновки. Отже, з метою повного, всебічного й об'єктивного розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля необхідно встановити важливі обставини засобом провадження окремих слідчих (розшукових) дій. Процесуальні слідчі (розшукові) дії спрямовані на безпосереднє виявлення й фіксацію доказової інформації та мають важливе значення для встановлення обставин події кримінального правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2011. 1128 с.
3. Черниченко І. В., Мацола А. А. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 358–363.
4. Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : лист Верховного Суду від 03.03.2022 № 1/0/2-22. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Inform_lyst_2022_03_03.pdf
5. Лівіцька А. Півтора місяці війни: злочини проти довкілля / *Юридична газета*. URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/pivtora-misyaci-viyni-zlochiny-proti-dovkillya.html>

6. Твердохліб І. М. Методика розслідування крадіжок, учинених в умовах надзвичайних ситуацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2008. 19 с.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

8. Олійничук Р. Особливості розслідування забруднення атмосферного повітря *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 2 (22). С. 150–153.

9. Книженко С. О. Використання спеціальних знань в розслідуванні екологічних злочинів. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право*. Харків, 2006. № 735, вип. 1. С. 75–80.

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. Ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

2. Konstytutsiia Ukrainy. *Naukovo-praktychnyi komentar / redkol. : V. Ya. Tatsii (holova redkol.), O. V. Petryshyn (vidp. sekretar), Yu. H. Barabash ta in. ; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. 2-he vyd., pererobl. i dopov. Kh. : Pravo*, 2011. 1128 s.

3. Chernychenko I. V., Matsola A. A. Osoblyvosti provedennia slidchykh (rozshukovykh) dii v umovakh voiennoho stanu. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. 2023. № 2. S. 358–363.

4. Shchodo okremykh pytan zdiisnennia kryminalnoho provadzhennia v umovakh voiennoho stanu : lyst Verkhovnoho Sudu vid 03.03.2022 № 1/0/2-22. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Inform_lyst_2022_03_03.pdf

5. Livitska A. Pivtora misiatsi viiny: zlochyny proty dovkillia / Yurydychna hazeta. URL : <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/pivtora-misyaci-viyni-zlochiny-proti-dovkillia.html>

6. Tverdokhlib I. M. Metodyka rozsliduvannia kradizhok, uchynenykh v umovakh nadzvychainykh sytuatsii : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Kyiv. nats. un-t внутр. справ. Kyiv, 2008. 19 s.

7. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

8. Oliinychuk R. Osoblyvosti rozsliduvannia zabrudnennia atmosfernoho povitria. *Aktualni problemy pravoznavstva*. 2020. № 2 (22). S. 150–153.

9. Knyzhenko S. O. Vykorystannia spetsialnykh znan v rozsliduvanni ekolohichnykh zlochiniv. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Serii: Pravo*. Kharkiv, 2006. № 735, vyp. 1. S. 75–80.

O. P. MILEVSKYI, T. I. TARASIUK. CONDUCT OF INDIVIDUAL INVESTIGATORS (SEARCH) ACTIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AGAINST THE ENVIRONMENT

The article examines the specifics of conducting individual investigative (search) actions in criminal proceedings against the environment. This is due to the fact that at present, criminal offenses in the field of the environment are increasingly being committed, which are becoming important and worthy of research, as they have acquired a global character. The further existence of humanity depends on their solution, and today they are relevant for all countries of the world, including Ukraine. Environmental protection is an important function of our state. The Criminal Code of Ukraine establishes responsibility for the most dangerous offenses in the field of the environment in a separate chapter VIII "Crimes against the environment", which includes social relations protected by criminal law in the field of natural resource use, environmental protection and environmental safety. Pre-trial investigation of criminal offenses against the environment is a rather complex process that requires the simultaneous detection and proof of a number of illegal actions of the offender. The effectiveness of the pre-trial investigation is possible only with the help of step-by-step planning of individual investigative (search) actions. It was established, based on the analysis of the norms of criminal procedural legislation, that in the conditions of martial law, attention should be paid to the peculiarities of conducting and recording the course and results of investigative (search) actions. Legislative changes are aimed at ensuring the effective functioning and activity of bodies that carry out pre-trial investigation and inquiry. At the same time, it is necessary to comply with all requirements of the criminal procedural form, guarantees of the rights of participants in investigative (search) actions, take into account the potential danger to their life or health and the difficult conditions in which Ukraine is today, the conditions of the legal regime of martial law.

Key words: criminal offense, environment, criminal proceedings, pretrial investigation body, law enforcement agency, investigative (search) actions, environment.

Стаття надійшла до редколегії 30 вересня 2024 року

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.260-267

А. В. Свінцицький,

канд. юрид. наук, директор,

Український науково-дослідний інститут

спеціальної техніки та судових експертиз

Служби безпеки України

e-mail: 30.07@nusta.edu.ua

ORCID ID 0000-0002-2562-8852

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ЗАХИСТУ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті досліджено зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів особи під час кримінального провадження. Зазначено, що нині кримінальний процес в Україні перебуває на етапі чергового адаптування до змін у процесуальному законодавстві. Проте залишаються невирішені питання, а деякі нововведення не привели до покращення. У більш розвинених країнах з подібними проблемами стикалися раніше, тому вже мають певні засоби вирішення. Водночас не весь зарубіжний досвід може бути корисним для вдосконалення українського законодавства. Також варто враховувати, що ідеального законодавства не існує, тому важливо з'ясувати, які саме положення є практично цінними, визначити аспекти, які потребують дослідження і впровадження. Досліджено зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав та законних інтересів особи під час кримінального провадження на прикладах Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Італії, Франції та Німеччини. Ці країни мають одну з найрозвиненіших законодавчих баз і демонструють реальне дотримання прав та законних інтересів осіб. Законодавство зазначених держав щодо процесуальних гарантій захисту в кримінальному провадженні загалом відповідає міжнародно-правовим актам, які були ними ратифіковані. На основі аналізу зарубіжного досвіду щодо процесуальних гарантій захисту прав та інтересів осіб під час кримінальних проваджень було запропоновано засоби вдосконалення вітчизняних процедур. Не всі рекомендації є прямим запозиченням іноземних норм, деякі з них були розроблені на основі аналізу закордонного досвіду. Для покращення безпеки учасників кримінального процесу пропонується доповнити Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» положеннями щодо захисту слідчих, прокурорів, суддів та інших посадових осіб. Також доцільно створити організацію для

захисту свідків, надавши їм право вказувати місце роботи або іншу адресу замість місця проживання, якщо є загроза їхній безпеці. Під час судового розгляду може бути впроваджений допит правоохоронців, які отримали інформацію від анонімних джерел.

Ключові слова: процесуальні гарантії, захист прав, законні інтереси, зарубіжний досвід.

Постановка проблеми. Наразі кримінальний процес в Україні перебуває на стадії чергової адаптації до змін у процесуальному законодавстві. Однак деякі питання залишаються невирішеними, а окремі нововведення не сприяли поліпшенню ситуації. У більш розвинених країнах подібні проблеми виникали раніше, тому вони вже мають певні рішення. Водночас не весь зарубіжний досвід може бути корисним для вдосконалення українського законодавства. Важливо також пам'ятати, що ідеального законодавства не існує, тому необхідно визначити найбільш практично корисні положення, а також аспекти, які потребують додаткового дослідження та впровадження.

Зарубіжний досвід щодо забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів особи в кримінальному провадженні, а також можливі засоби вдосконалення цих гарантій в Україні тривалий час були предметом уваги багатьох науковців. Однак, незважаючи на значний обсяг досліджень, це питання залишається недостатньо вивченим, особливо з огляду на зміни в кримінальному процесуальному законодавстві України. Відсутня також комплексна робота, яка б систематизувала зарубіжний досвід і на його основі запропонувала рекомендації для поліпшення українського законодавства. Тому дослідження цієї теми є важливим та актуальним.

Мета статті. Аналізування зарубіжного досвіду в забезпеченні процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів осіб під час кримінального провадження та пошук засобів його застосування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав та законних інтересів особи під час кримінального провадження на прикладах таких країн, як Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Італія та Франція та Німеччина. Ці країни мають одну з найрозвиненіших законодавчих баз і демонструють реальне дотримання прав та законних інтересів осіб. Законодавство зазначених держав щодо процесуальних гарантій захисту в кримінальному провадженні загалом відповідає міжнародно-правовим актам, які були ними ратифіковані. До таких актів належать: Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведіння і покарання, Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню, Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, Основні принципи незалежності судових органів, Основні положення про роль адвокатів, а також Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо спрощення кримінального правосуддя і захисту потерпілих у межах кримінального права та процесу.

Варто також зазначити, що 1993 року під егідою Європейського комітету з питань злочинності був створений Комітет експертів з питань залякування свідків та забезпечення прав захисту. Цей комітет визначив ключові принципи, якими країни повинні керуватися під час регулювання кримінального процесу.

Не всі наведені міжнародно-правові норми та принципи дослівно відображені в національному законодавстві держав, оскільки ратифіковані міжнародно-правові норми мають вищу силу порівняно з місцевими і тому не обов'язково потребують прямого закріплення в національних актах. Однак, незважаючи на загальну правову основу, в кожній країні існують певні особливості у правовому регулюванні цих гарантій. Наприклад, законодавство США приділяє значну увагу захисту свідків, що водночас стимулює громадян до співпраці в розслідуванні злочинів, а також гарантує захист потерпілих і суспільства загалом. Зокрема, для захисту осіб, які свідчать проти небезпечних злочинців, була запроваджена Федеральна програма захисту свідків, яку доповнили Законом «Про посилення безпеки свідків». Ці заходи надають можливість свідкам, у разі необхідності, змінити особисті дані (ім'я, дату та місце народження), місце проживання, зовнішність, місце роботи тощо.

Гарантії захисту прав і законних інтересів підозрюваних також є надзвичайно широкими. Значний внесок у їхній розвиток зробила прецедентна практика Верховного суду США. Зокрема, в рішенні у справі Ескобедо (1964) було закріплено право кожної особи на присутність захисника після арешту; у справі Мепп (1961) запроваджено заборону на використання в суді доказів, отриманих під час незаконного обшуку; а в знаменитій справі Міранди (1966) була сформульована нова судова доктрина щодо правового статусу заарештованих. Виконання цієї доктрини є обов'язковим як для федеральних судів, так і для судів окремих штатів.

Що стосується захисту прав громадян під час арешту, варто відзначити процедуру «Хабеас корпус», яка застосовується в кримінальному процесі США. Вона надає заарештованому можливість подати скаргу з вимогою видати судовий наказ «Хабеас корпус» для захисту від незаконного арешту. За цією процедурою заарештований має право оскаржити свій арешт у суді тієї судової системи – федеральної або штатної [1, с. 87].

Ця процедура також має місце в британському кримінальному процесі, проте її роль на сьогодні досить незначна. Британське законодавство, з одного боку, передбачає відповідальність за будь-які незаконні дії та їх наслідки, незалежно від того, чи передбачала винна особа ці наслідки або бажала їх. Водночас одним із критеріїв притягнення до відповідальності є усвідомлення особою характеру своїх дій. Наприклад, діти до певного віку не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за свої вчинки.

Примус також є обставиною, за яку не наступає кримінальна відповідальність. Особа, яка діяла під впливом сили або примусу, перед якими не мала змоги чинити опір, не несе кримінальної відповідальності [2, с. 95].

Учасникам процесу надається юридичне сприяння. Лорд-канцлер видає або затверджує акти (інструкції, розпорядження, накази), що регулюють умови надання безкоштовної

юридичної допомоги особам, які притягнуті до кримінальної відповідальності, порядок виділення грантів для часткового покриття витрат на захист, а також розмір гонорарів адвокатів. Однак безкоштовні захисники не завжди добросовісно виконують свої обов'язки. Для забезпечення законності арешту було запроваджено посаду «офіцера з нагляду», який контролює процес арешту, щоб запобігти порушенню прав заарештованого [4, с. 153].

Італійське законодавство надає особливі безпекові гарантії та матеріальної підтримки членам мафіозних структур, які розкалялися і свідчать у суді. Такі гарантії містять право на проведення пластичних операцій, еміграцію та матеріальне забезпечення для них та їхніх сімей. Італійський кримінально-процесуальний кодекс також містить принцип «моральної свободи особистості», який забороняє використання методів, що можуть вплинути на свободу самовизначення особи або її здатність запам'ятовувати та оцінювати факти, незалежно від того, чи є ця особа обвинуваченим, потерпілим або свідком [3, с. 329].

Французьке законодавство приділяє значну увагу захисту прав та законних інтересів свідків. Зокрема, в інтересах як сторін, так і самого свідка може бути проведено закрите судове засідання, а також допускається анонімне надання свідчень або навіть відмова від них. У разі анонімних свідчень особу свідка перевіряють у поліцейському відділку, де проходить допит, а в протоколі вказується не його домашня адреса, а адреса відділку. Крім того, Франція надає значний акцент на юридичне сприяння для всіх учасників кримінального процесу.

Кримінальний процес також характеризується гуманним ставленням як до обвинуваченого, так і до засудженого. Для прикладу, засудженій особі може бути надана відстрочка виконання покарання для його ресоціалізації за підтримки держави. Аналогічно до італійських норм права, члени злочинних угруповань, які покалялися і сприяли розкриттю злочину та притягненню винних до відповідальності, можуть бути звільнені від покарання.

Якщо обвинувачений не перебуває під арештом, його мають допитати в поліції або прокуратурі не пізніше завершення розслідування. Водночас під час досудового слідства обвинувачення не висувається, а може бути пред'явлене лише після його завершення. Статус «обвинуваченого» на цьому етапі є формальним, і особа за своїм правовим становищем ближча до підозрюваного [5, с. 249].

Німецький суд приділяє особливу увагу справедливості та гуманності покарання. Під час його призначення суд враховує вплив покарання на майбутнє життя засудженого після відбуття терміну, а також ряд інших чинників, таких як мотиви й наміри особи, яка скоїла протиправне діяння, її світогляд і волю до вчинення протиправного діяння, ступінь порушення обов'язків, характер скоєного та наслідки, що настали, а також особисті й економічні умови життя, попередня поведінка та зусилля щодо компенсації заподіяної шкоди та досягнення примирення з потерпілим.

Як і у Франції, під час умовного відстрочення покарання держава сприяє ресоціалізації засудженого, надаючи йому соціального помічника, який може бути як посадовою особою, так і діяти на громадських засадах. Крім того, існує механізм захисту свідків,

подібний до інших країн, зокрема свідки можуть використовувати альтернативні адреси замість своїх фактичних місць проживання.

Можливість пробації (умовного відстрочення виконання покарання з одночасною ресоціалізацією) є поширеною практикою в багатьох країнах, охоплюючи всі раніше згадані. Однак засуджені повинні дотримуватися певних умов.

На основі аналізу зарубіжного досвіду щодо процесуальних гарантій захисту прав та інтересів осіб під час кримінальних проваджень було запропоновано засоби вдосконалення вітчизняних процедур. Не всі рекомендації є прямим запозиченням іноземних норм, деякі з них були розроблені на основі аналізу закордонного досвіду. Для покращення безпеки учасників кримінального процесу пропонується доповнити Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» положеннями щодо захисту слідчих, прокурорів, суддів та інших посадових осіб. Також доцільно створити організацію для захисту свідків, надавши їм право вказувати місце роботи або іншу адресу замість місця проживання, якщо є загроза їхній безпеці. Під час судового розгляду може бути впроваджений допит правоохоронців, які отримали інформацію від анонімних джерел.

Відповідно до норм Кримінального процесуального кодексу України захисником у кримінальному процесі може бути лише адвокат, внесений до Єдиного реєстру адвокатів України, щодо якого немає даних про зупинення або припинення права на адвокатську діяльність. Однак це не гарантує, що такий захисник буде висококваліфікованим професіоналом. Водночас підозрюваний (обвинувачений) може мати знайомих, які в минулому займалися адвокатською, суддівською або прокурорською діяльністю, маючи значний досвід і високу кваліфікацію, але на момент розгляду перебувають на пенсії або в іншому статусі, який заважає їм бути захисниками. Ці особи можуть виявитися більш компетентними, ніж офіційно призначений захисник, але закон наразі не дає можливості їм виконувати цю роль. Варто внести зміни до законодавства, щоб захисниками могли бути не лише зареєстровані адвокати, а й інші освічені та кваліфіковані фахівці в галузі права. Одночасно потрібно виключити можливість участі неосвічених осіб.

Це питання є особливо актуальним, оскільки представником потерпілого чи цивільного позивача може бути лише особа, яка має право виступати захисником у кримінальному процесі, проте безкоштовний захисник їм не надається. Важливо зазначити, що закон передбачає надання безоплатного адвоката лише підозрюваному (обвинуваченому), але було б доцільно забезпечити таку допомогу також потерпілому, цивільному позивачеві, а іноді й свідку. У разі коли цивільний позивач не має змоги оплатити послуги адвоката, це створює нерівні умови для підозрюваного (обвинуваченого) та порушує принцип рівності всіх учасників кримінального провадження.

Щоб забезпечити захист прав сторін у кримінальному процесі, угода про примирення повинна укладатися за участю прокурора та бути підписана ним. Це допоможе запобігти можливому тиску однієї сторони на іншу.

Для запобігання того, щоб інформація не була розголошена та що може нанести шкоду учасникам судового процесу, доцільним є збирання зобов'язань про нерозголошення даних, отриманих під час закритих судових засідань.

Перед затриманням або допитом учасників кримінального провадження варто надавати їм картки з переліком їх прав та обов'язків, які вони повинні підписати. Це має бути закріплено на законодавчому рівні й суворо контролюватися правоохоронними органами, оскільки часто порушуються права затриманих, підозрюваних і навіть свідків. Бували випадки, коли через незнання своїх прав свідки ставали підозрюваними, а згодом і обвинуваченими.

Для запобігання тиску на свідків і потерпілих під час судового розгляду вважаємо за доцільне розділити їх від інших учасників як під час очікування початку засідання, так і під час самого процесу, а також відокремити обвинувачених один від одного (якщо їх декілька). Така ізоляція обвинувачених також допоможе запобігти можливості для досягнення згоди під час судового засідання та спільного обговорення ситуації, що виникає в результаті виступів учасників. Крім того, потрібно додати до законодавства положення, яке б захищало обвинуваченого від тиску з боку співників та примушення свідчити проти себе для їх виправдання.

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України прокурор зобов'язаний упродовж 24 годин після отримання заяви, повідомлення про скоєння кримінального правопорушення або самостійного виявлення обставин, які можуть свідчити про правопорушення, внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань і розпочати розслідування. Проте вважаємо, що цього часу часто недостатньо для належної перевірки отриманої інформації, тому потрібно передбачити можливість його продовження за певних обставин. Важливо також зазначити, що відповідно до попереднього Кримінального процесуального кодексу 1960 року досудове розслідування (тоді – досудове слідство) починалося лише після винесення постанови про порушення кримінальної справи, тоді як сьогодні воно розпочинається після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Це може призвести до того, що особа навіть не здогадуватиметься про відкриття проти неї кримінального провадження.

Крім того, вважаємо доцільним використовувати термін «допит» лише стосовно обвинуваченого, тоді як для підозрюваних, свідків, потерпілих та інших учасників процесу варто використовувати поняття «опитування». Це, на наше переконання, є більш гуманним підходом.

В Україні немає ефективного механізму матеріальної компенсації шкоди для потерпілих. Тому доцільно створити систему, за якою кошти, внесені підозрюваним (обвинуваченим) на спеціальний рахунок для забезпечення виконання покладених на нього обов'язків (застава), у разі невиконання цих зобов'язань мають бути спочатку використані для відшкодування шкоди потерпілому, а вже потім для держави. Держава повинна стимулювати засудженого повернути борг потерпілому в найкоротші терміни. Наприклад, вона може спочатку самостійно компенсувати збитки потерпілому з власного спеціального фонду, створеного для цієї мети, а потім стягувати борг із засудженого, примушуючи його працювати, якщо у винного недостатньо коштів.

Крім того, в ході дослідження були виявлені факти порушення прав і законних інтересів працівників судових та правоохоронних органів, зокрема порушення права на повагу до їхньої честі та гідності й випадки хабарництва. Також зафіксовано низький

рівень кваліфікації та моральних якостей цих осіб. Не всі законодавчі положення реалізуються належним чином. Це варто враховувати під час розроблення програм державного розвитку правової держави.

Висновки. Отже, наша наукова розробка проводилася в межах аналізу міжнародного досвіду забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів осіб у ході кримінального провадження. Було встановлено, що різні країни акцентують увагу на різних гарантіях для своїх учасників, проте загалом прагнуть забезпечити дотримання прав усіх осіб, залучених до кримінального процесу.

Також було проведено аналіз вітчизняного законодавства в контексті Кримінального процесуального кодексу 2012 року. У результаті цього аналізу були зіставлені отримані дані та сформульовані відповідні рекомендації. В українському законодавстві є прогалини, які можна частково заповнити, використовуючи міжнародний досвід. Важливо зазначити, що не всі рекомендації є простим копіюванням іноземних норм; деякі з них виникли внаслідок аналізу зарубіжного досвіду. Проте залишаються й недосліджені аспекти, що відкриває можливості для подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гриньків О. О., Ляш А. О. Заходи забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві. Тернопіль : Астон, 2012. 260 с.
2. Свінцицький А. В. Порівняльний аналіз законодавства зарубіжних країн щодо інституту безпеки учасників кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 52. С. 94–97.
3. Вечеря М. Зарубіжний досвід забезпечення безпеки свідка в кримінальному процесі. *Міжнародне право. Підприємство, господарство і право*. 2020. № 5. С. 325–330.
4. Квасневський В. Зарубіжні програми захисту учасників судового процесу: досвід для України. С. 151–155.
5. Покоłodна М. М. Зарубіжний досвід забезпечення безпеки учасників оперативної розробки. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2016. № 4 (76). С. 241–251.

REFERENCE

1. Hrynkyv O. O., Liash A. O. Zakhody zabezpechennia bezpeky u kryminalnomu sudochynstvi. Ternopil : Aston, 2012. 260 s.
2. Svintsytskyi A. V. Porivnialnyi analiz zakonodavstva zarubizhnykh krain shchodo instytutu bezpeky uchasnykiv kryminalnoho provadzhennia. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentsiia*. 2021. № 52. S. 94–97.
3. Vecheria M. Zarubizhnyi dosvid zabezpechennia bezpeky svidka v kryminalnomu protsesi. *Mizhnarodne pravo. Pidpriemstvo, hospodarstvo i pravo*. 2020. № 5. S. 325–330.
4. Kvasnievskyi V. Zarubizhni prohramy zakhystu uchasnykiv sudovoho protsesu: dosvid dlia Ukrainy. S. 151–155.
5. Pokolodna M. M. Zarubizhnyi dosvid zabezpechennia bezpeky uchasnykiv operatyvnoi rozrobky. *Visnyk LDUVS im. E. O. Didorenka*. 2016. № 4 (76). S. 241–251.

Свінцицький А. В. Зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів особи під час кримінального провадження

A. V. SVINTSYTSKYI. FOREIGN EXPERIENCE IN PROVIDING PROCEDURAL GUARANTEES OF THE PROTECTION OF THE RIGHTS AND LEGAL INTERESTS OF A PERSON DURING CRIMINAL PROCEEDINGS

The article examines the foreign experience of providing procedural guarantees for the protection of the rights and legitimate interests of a person during criminal proceedings. It is noted that now the criminal process in Ukraine is at the stage of regular adaptation to changes in procedural legislation. However, unresolved issues remain, and some innovations have not led to improvement. In more developed countries, similar problems have been encountered before, so they already have certain solutions. At the same time, not all foreign experience can be useful for improving Ukrainian legislation. It is also worth considering that ideal legislation does not exist, therefore it is important to find out which provisions are practically valuable, to determine aspects that require research and implementation. The foreign experience of providing procedural guarantees for the protection of the rights and legitimate interests of a person during criminal proceedings was studied using the examples of the United States of America, Great Britain, Italy, France and Germany. These countries have one of the most developed legal bases and demonstrate real respect for the rights and legitimate interests of individuals. The legislation of these states regarding procedural guarantees of protection in criminal proceedings generally corresponds to the international legal acts that were ratified by them. Based on the analysis of foreign experience regarding procedural guarantees of protection of the rights and interests of individuals during criminal proceedings, ways of improving domestic procedures were proposed. Not all recommendations are a direct borrowing of foreign norms, some of them were developed based on the analysis of foreign experience. In order to improve the safety of participants in criminal proceedings, it is proposed to supplement the Law of Ukraine "On ensuring the safety of persons participating in criminal proceedings" with provisions on the protection of investigators, prosecutors, judges and other officials. It is also advisable to create an organization to protect witnesses, giving them the right to indicate their place of work or another address instead of their place of residence, if there is a threat to their safety. During the trial, law enforcement officers who received information from anonymous sources may be questioned.

Keywords: procedural guarantees, protection of rights, legitimate interests, foreign experience.

Стаття надійшла до редколегії 7 жовтня 2024 року

Міжнародне право

УДК 349.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.268-281

М. Ф. Анісімова,

канд. юрид. наук, канд. іст. наук, доцент

e-mail: anis-m@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-0585-1491;

В. П. Кононенко,

д-р юрид. наук, доцент,

Державний податковий університет

e-mail: v.kononenko@karazin.ua

ORCID ID 0000-0002-6461-7072

МІЖНАРОДНА ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ АГРЕСИВНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ, НАЯВНІ ПРОБЛЕМИ ТА РЕАКЦІЯ СВІТОВОЇ СПІЛЬНОТИ

У статті досліджено питання трансформації змісту поняття та стану міжнародної екологічної безпеки з огляду на критичні умови, в яких Україна перебуває вже третій рік поспіль з моменту початку агресивної гібридної війни Росії проти неї. Здійснено аналіз наявних проблем з її забезпеченням, пов'язаних зі збільшенням на порядок у сучасних умовах руйнівного впливу на навколишнє природне середовище за рахунок різкої зміни параметрів довкілля у зв'язку з критичною кількістю чинників впливу, активізованих війною, та проведено пошук механізмів їх вирішення. Розглянуто реакцію світової спільноти на ці проблеми та наголошено на необхідності консолідації зусиль у напрямі формування міжнародної екологічної безпеки з опорою на принципи запобігання шкоди НПС у потенційному джерелі шкоди та обережності, а також із застосуванням підходу «забруднювач платить» для врятування людства від глобальних екологічних загроз.

Обґрунтовано думку про доцільність вивчення досвіду та результатів роботи одного з міжнародних судів *ad hoc* – Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії та висловлено переконання у важливості продовження досліджень зазначеної сфери правового регулювання з метою забезпечення успішного післявоєнного відновлення України.

Ключові слова: екологічна безпека, міжнародна екологічна безпека, навколишнє природне середовище, різка зміна (погіршення) параметрів довкілля зумовлена критичною кількістю чинників впливу, активізованих війною, глобальні екологічні загрози людству, суттєве збільшення руйнівного впливу на навколишнє природне середовище в умовах гібридної війни росії проти України, базовий правовий принцип невідворотності покарання за будь-яке скоєне правопорушення, галузеві принципи міжнародної екологічної безпеки, принцип запобігання шкоди навколишньому середовищу в потенційному джерелі шкоди, принцип сталого розвитку, принцип обережності, підхід «забруднювач платить», закон еволюційно-екологічної безповоротності, механізми забезпечення міжнародної екологічної безпеки, консолідація зусиль представників різних країн світу щодо збереження довкілля, необхідність криміналізації злочину екоциду.

Метою статті є вивчення питання трансформації змісту поняття та стану міжнародної екологічної безпеки з огляду на критичні умови, в яких Україна перебуває вже третій рік поспіль з моменту початку агресивної гібридної війни росії проти неї, наявних проблем з її забезпеченням, реакцією світової спільноти на них та пошук механізмів їх вирішення.

Постановка проблеми. У XXI ст. екологічна складова стала важливою та невід'ємною частиною світової політики внаслідок того, що людство щоденно стикається з екологічними проблемами, які можуть нести за собою непередбачувані наслідки у вигляді багатьох екологічних катаклізмів, серед яких: забруднення атмосферного повітря, скорочення площі тропічних лісів, зміна клімату, опустелення, нестача питної води, накопичення великої кількості промислових і побутових відходів, зникнення багатьох видів тваринного та рослинного світу тощо. Збройні конфлікти, тим більше такі масштабні, як сучасні гібридні війни, лише посилюють ці та інші глобальні екологічні проблеми, бо їх наслідками, крім великих людських та матеріальних втрат, найчастіше стають серйозні порушення і навіть руйнування природної рівноваги між різними об'єктами навколишнього природного середовища (далі – НПС). А у ще більш широкому розумінні – порушення екологічних прав (насамперед, створення загроз життю та здоров'ю) не тільки населення країн-учасниць конфлікту, а й усього людства [1].

В умовах агресивної війни рф проти України випадки негативного впливу вторгнення російських військ на довкілля нашої країни стали настільки чисельними й небезпечними за своїми наслідками [2], що їх катастрофічні масштаби для екологічної безпеки України вже наразі цілком очевидні не лише для фахівців, що займаються захистом НПС, а й для пересічних громадян, небайдужих до стану свого здоров'я і середовища свого існування як ключової умови його підтримання [3].

Зважаючи на це, важко заперечувати, що вивчення питання трансформації змісту поняття та стану міжнародної екологічної безпеки в умовах гібридної війни росії проти України, наявних проблем з її забезпеченням та реакцією світової спільноти на них є актуальним як ніколи, бо руйнівний вплив такої масштабної та тривалої війни на навколишнє природне середовище в сучасних умовах збільшується на порядок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічна проблематика загалом вже доволі тривалий час турбує українське суспільство й вивчається представниками різних соціальних груп, верств населення і фахівцями різних галузей знань. В усьому розмаїтті численних досліджень на екологічну проблематику нас цікавлять насамперед профільні публікації, зокрема, праці таких науковців, як О. Білорус, О. Васюта, А. Гальчинський, З. Герасимчук, Б. Губський, М. Долішній, Г. Обиход, А. Філіпенко, О. Чумаченко, В. Шевчук та ін., які досліджували питання масштабів антропогенного впливу на біосферу та посилення екологічних ризиків функціонування економічних і політичних систем. Інші українські науковці присвятили свої праці проблематиці реформування екологічного законодавства: В. І. Андрейцев, Д. В. Бусуйок, М. Я. Ващишин, А. П. Гетьман, П. О. Гвоздик, М. А. Дейнега, В. М. Єрмоленко, Р. С. Кірін, М. В. Краснова, Ю. А. Краснова, Н. Р. Кобецька, О.М. Ковтун, В. В. Костицький, П. Ф. Кулинич, Т. В. Лісова, В. І. Лозо, Н. Р. Малишева, В. Л. Мунтян, В. В. Носік, Ю. С. Петлюк, А. К. Соколова, О. О. Статівка, Н. І. Титова, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга та ін.

Маємо визнати, що в ланцюжку численних публікацій на екологічну тематику кількість тих, які наголошують на негативному впливі військової діяльності (й безпосередньо тривалій гібридній війні) на довкілля України та світу загалом, достатня. Водночас це переважно малоформатні праці здебільшого публіцистичного характеру, а питома вага ґрунтовних фахових робіт серед них незіставно менша. З огляду на це не буде перебільшенням сказати, що наразі відчувається брак таких наукових розвідок, особливо стосовно питань міжнародної екологічної безпеки та механізмів її забезпечення. Саме це й зумовлює необхідність здійснення подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Сучасний світ під впливом науково-технічної революції та процесу глобалізації став єдиним і взаємопов'язаним, тому для екологічних проблем вже давно ніяких кордонів не існує. Це неодноразово підтверджено такими масштабними екокатастрофами, як аварія 1986 року на Чорнобильській і 2011 року на Фукусімській АЕС та ін. Ці події зайвий раз засвідчили, що глобальні завдання раціонального використання природних ресурсів, науково-технічних програм, інформаційного обміну, екологічного стану й безпеки потребують спільної та узгодженої діяльності багатьох держав. А від вдалого їх вирішення на всіх рівнях залежить подальше існування людства.

Універсальний характер глобалізації відображає не лише наростаючу взаємозалежність держав у вирішенні загальних завдань, але й тісний взаємозв'язок міжнародного й національного права [4]. З огляду на це варто порівняти змістовне наповнення поняття «екологічна безпека» з точки зору підходів внутрішньодержавного та міжнародного права.

Конституція України в ст. 50 закріплює право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [5]. Поняттю «довкілля» кореспондує більш вживаний в екологічному законодавстві термін «навколишнє природне середовище» [6]. Право на безпечне НПС полягає в життєво важливій для людини потребі користуватися неспотвореним (незабрудненим, не зміненим поза межі природного балансу) навколишнім

середовищем. Наразі це право за фактом є декларативним, але з огляду на постійно зростаючу екологічну загрозу маємо визнати, що чинники, спрямовані на забезпечення екологічної безпеки та рівноваги, є необхідними умовами життя людини та її права на життя.

Безпечним є довкілля, яке негативно прямо чи опосередковано не впливає на життя та здоров'я людей. Більш конкретизоване визначення цієї дефініції пов'язане з критеріями безпечності довкілля для життя і здоров'я людини, якими є встановлені в законодавчому порядку екологічні вимоги. До них, зокрема, належать нормативи екологічної безпеки, перелічені у статті 33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». А ст. 50 зазначеного Закону закріплює зміст екологічної безпеки «як такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей» [7].

Отже, національним законодавцем екологічна безпека визначається як стан. Крім того, зазначена категорія розуміється як система заходів щодо запобігання відповідним загрозам (з її статичною складовою – сукупністю міжнародних принципів, договірних норм, документів / резолюцій міжнародних організацій, судових рішень та динамічною – у вигляді дій, спрямованих на виконання зазначених норм і рішень), а також як наукова категорія.

Екологічна безпека розглядається, зокрема (але не винятково), як:

– стан захищеності особи, суспільства, держави від потенційних або реальних загроз, що створюються наслідками шкідливого впливу на навколишнє середовище, які спричиняються повсякденним забрудненням довкілля у зв'язку з господарською, науковою і мілітарною діяльністю людини, а також у результаті стихійних лих і катастроф;

– система політичних, правових, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на забезпечення захищеності НПС і життєво важливих інтересів людини від можливого негативного впливу господарської та іншої діяльності і загроз виникнення надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру;

– запобігання існуючій загрозі значного погіршення екологічних параметрів довкілля людей і біосфери загалом, стану атмосфери, гідросфери, літосфери і ближньої космосфери, видовому складу тваринного і рослинного світу як у результаті різних видів діяльності людини, так і з природних причин.

Екологічна безпека як правова та наукова категорія розвивається у зв'язку з потребою дослідити процеси впливу природного середовища на безпеку людини, суспільства і держав, обумовлені перетворенням об'єктів природи на джерело загроз та їх наслідки, і виробити методи передбачення та усунення (запобігання, пом'якшення) екологічних загроз.

У довідковій літературі зазвичай екологічна безпека розкривається в трьох сенсах, що об'єднуються ідеєю збереження людини: 1) забезпечення гарантії запобігання екологічно значущих катастроф і аварій у результаті сукупності певних дій; 2) ступінь відповідності існуючих або передбачуваних екологічних умов завданням збереження здоров'я населення; 3) комплекс станів, явищ і дій, що забезпечує екологічний баланс на Землі на тому рівні, до якого без значних втрат може адаптуватися людство.

Як бачимо, йдеться не про якийсь ідеальний стан, а лише про настільки прийнятний його рівень, який ще дає змогу людині адаптуватися до нього, тобто, фактично, це таке НПС, у якому ми можемо вижити.

Цілком очевидним на сьогодні є той факт, що вирішення питань екологічної безпеки в рамках окремо взятої держави може мати тільки обмежений ефект. Як наслідок, держави поставлені перед необхідністю співпрацювати задля досягнення стану більш-менш стабільної екологічної рівноваги. Звідси доцільно розібратися зі змістом поняття «міжнародна екологічна безпека».

Насамперед зауважимо, що нагальна потреба співробітництва держав щодо захисту НПС зафіксована у вигляді одного з основних принципів міжнародного права, як у Статуті ООН [8], так і в іншому фундаментальному багатосторонньому договорі – Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН [9].

Надалі формування в політичних еліт країн розуміння того, що людству для його здорового майбутнього потрібна економіка, яка б не руйнувала навколишнє середовище, призвело до створення 1972 року Програми ООН з довкілля (далі – ЮНЕП) [10], що визначила конкретні напрями співпраці держав у галузі захисту НПС. Ця діяльність була продовжена Конференцією ООН з проблем охорони навколишнього середовища та розвитку 1992 р. у Ріо-де-Жанейро [11]. Цей представницький форум надав нового поштовху міжнародному співробітництву у вирішенні екологічних проблем, що постали перед людством. На ньому було прийнято ряд важливих документів, а саме: Порядок денний на XXI сторіччя, Конвенція ООН про зміну клімату, Конвенція про біорізноманіття, досягнуті інші домовленості з проблем охорони довкілля. Висновки зустрічі в Ріо засвідчили, що нині неможливо розглядати соціально-економічний розвиток, не пов'язуючи його з охороною навколишнього середовища.

Зазначені висновки знайшли свій розвиток у новій доповіді Програми розвитку ООН про людський розвиток (далі – ПРООН), де зазначено, що попередній шлях накопичення багатств і досягнення високого рівня розвитку за рахунок нещадної експлуатації навколишнього середовища, раніше притаманний багатьом країнам світу, не є прийнятним у сучасних умовах. Автори доповіді наголошують, що вступ людей і планети в абсолютно нову геологічну епоху – антропоцен (тобто епоху, коли людина стала основним двигуном змін НПС) – вимагає від усіх країн перегляду своїх засобів до прогресу і відмови від надмірної експлуатації природи.

Саме тому міжнародну екологічну безпеку в розумінні міждержавної галузі є сенс розглядати як безпеку колективну, тобто таку організацію міждержавних відносин, згідно з якою її учасники бачать стан нормального розвитку і захищеності від загроз своїх країн як спільний і взаємозалежний. Вона забезпечується комплексом заходів членів міжнародного співтовариства взагалі або окремого регіону, здійснюваних ними з метою запобігання й усунення загрози.

У раціональному використанні природних ресурсів зацікавлена вся світова спільнота, бо цілком очевидно, що охорона НПС зусиллями окремих держав не просто малоефективна, а практично – марна, оскільки масштаб вирішення глобальних

екологічних проблем, не співставний з можливостями (потенціалом) окремих, навіть найбільш розвинутих країн світу. У сучасній доктрині міжнародного права виділяють три основні напрями міжнародно-правового регулювання цієї сфери міжнародних відносин: 1) обмеження шкідливого антропогенного впливу на навколишнє середовище; 2) забезпечення сталого розвитку людства через установлення раціонального режиму природокористування та 3) міжнародне екологічне співробітництво.

Варто зауважити, що в міжнародному праві немає єдиного комплексного нормативного акта, який би вирішував питання забезпечення екологічної безпеки. Це зумовило появу різноманітних наукових підходів до її міжнародно-правового визначення, які можна охарактеризувати як «вузький» та «широкий». У межах першого заходами із забезпечення екологічної безпеки визнаються лише ті, які здійснюються в разі промислових аварій (наприклад, у Конвенції ООН про транскордонний вплив промислових аварій від 17 березня 1992 року). З позиції «широкого» підходу міжнародна екологічна безпека визначається як стан міжнародних відносин, що забезпечує на глобальному та регіональному рівнях захищеність людини, умов її життєдіяльності, всіх елементів екосистеми Землі від будь-яких шкідливих впливів природного та антропогенного походження, для забезпечення сталого розвитку в інтересах нинішнього та прийдешніх поколінь.

Зважаючи на це, до джерел міжнародно-правового забезпечення екологічної безпеки належать міжнародні угоди, які встановлюють вимоги щодо: 1) безпечного користування природними ресурсами світового значення; 2) конкретних видів екологічно небезпечної діяльності (вони стосуються: а) екологічної безпеки у військовій сфері; б) регулювання діяльності, пов'язаної з генетично модифікованими організмами; в) екологічної безпеки під час перевезення небезпечних вантажів; г) ядерної та радіаційної безпеки; д) екологічної безпеки промислових об'єктів); 3) якими запроваджуються механізми забезпечення екологічної безпеки.

За загальним правилом, безпека розуміється як стан відповідної системи, що забезпечує її стійкість у разі впливу різних загроз, а також гарантує її розвиток і здатність до самозбереження і природного відтворення. У тлумачних словниках термін «безпека» зазвичай визначається як стан, за якого не загрожує небезпека, є захист від неї, а також є збереженість, надійність. Це дає змогу запропонувати такий зміст дефініції: *екологічна безпека – це стан захищеності природного середовища і життєво важливих інтересів людини від негативного впливу природного і техногенного характеру, а також їх наслідків і здатність до самозбереження й природного відтворення.*

Але якщо розглядати міжнародну екологічну безпеку як стан, то треба визнати, що фактично вона є фікцією. І пояснюється це такими двома причинами. По-перше, з урахуванням все більш стрімкого розвитку науково-технічного прогресу, виснаження природних ресурсів та забруднення усіх природних сфер екологічна ситуація у світі перманентно погіршується. По-друге, категорія «стан», хоча й виглядає як дещо статичне, насправді такою не є. На думку А. П. Ладанюка [12], стан – це миттєва оцінка або фаза розвитку системи, а сама система – це сукупність взаємопов'язаних елементів, уособлена від НПС, яка взаємодіє з цим середовищем як єдине ціле. Тож підкреслимо,

що стан безпеки цінний не тільки (і не стільки) фактом його досягнення, а насамперед стабільністю, тобто його тривалим існуванням у часі.

Так, з урахуванням зазначеного запропонуємо таке визначення поняття: *міжнародна екологічна безпека – це стабільний стан максимально можливого уповільнення погіршення екологічного становища Землі, який прагне підтримувати міжнародне співтовариство*. Такий стан у сучасних умовах сьогодення – недосяжний, він важливий як мета, здійснення якої забезпечує максимально повільне погіршення екологічної ситуації. А вказане прагнення не є пасивним сподіванням на позитивне вирішення проблеми.

Після короткого порівняльного аналізу змісту базових дефініцій вважаємо за необхідне задля виявлення наявних проблем із забезпеченням міжнародної екобезпеки в сучасний період активних бойових дій між росією та Україною обміркувати **важливість кореляції питання війни та міжнародної екологічної безпеки в контексті взаємодії зі світовою спільнотою**.

Будь-яка війна завжди призводить до неймовірних та непоправних страждань. Насамперед це стосується населення потерпілої країни, чії люди масово втрачають здоров'я, родини, друзів, домівки, а в найгіршому випадку – гинуть. Але сучасні війни суттєво відрізняються від усіх попередніх, які людство вже неодноразово пережило за свою історію, бо вони стали гібридними, тобто набули рис, уявити які собі ще чверть століття тому не могла переважна більшість людей планети. І це суттєво підвищує їх небезпеку не тільки через застосування нових видів зброї масового знищення, а ще через неспівставні з попередніми війнами масштабні руйнівні наслідки як для населення і матеріальних ресурсів самих воюючих країн, так і для всього людства, бо під час бойових дій руйнації зазнає довкілля. Недарма його називають мовчазною жертвою війни.

Методи, які російські агресори застосовують під час війни проти нашої держави, однозначно демонструють, що ключовою метою їх дій є знищення України та її народу й перетворення нашої державної території на непридатний для життя простір. Тактика «випаленої землі», до якої вдаються росіяни в Україні, дає всі підстави для оцінки їх дій, як умисно вчинених екологічних злочинів. Не будемо тут наводити довгий ланцюг статистичних даних, що красномовно засвідчують неймовірні обсяги завданої довкіллю шкоди, бо вважаємо це зайвим унаслідок цілковитої очевидності наявних фактів. А для тих, кому цікава чи потрібна така статистика, запропонуємо декілька посилань, де вони знайдуть потрібну інформацію [13].

Наразі нагадаємо, що в доктрині міжнародного права існує класифікація протиправних дій за ступенем тяжкості, згідно з якою до міжнародних злочинів віднесені геноцид, злочини проти людства, агресія й воєнні злочини. Як бачимо, в цьому переліку відсутній злочин екоциду, і це є одна з тих наявних проблем сучасного міжнародного права, що створює перешкоди для притягнення РФ до кримінальної відповідальності за екоцид в Україні. Звідси зрозуміло, чому широкі кола українського суспільства, серед яких і державні посадовці, і працівники правоохоронних органів, і юристи-практики, і юристи-науковці, і представники громадянського суспільства, вважають своїм завданням

розширити цей список, доповнивши його ще й таким злочином, як *екоцид* – *масове знищення рослинного чи тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення дій, які можуть спричинити екологічну катастрофу*.

Згадана ініціатива знайшла дієву підтримку серед наших найближчих сусідів – країн-членів Європейського Союзу. На пленарному засіданні Організації Соціально-економічний комітет закликав ЄС задокументувати та оцінити наслідки вторгнення росії в Україну на довкілля, щоб притягнути рф до кримінальної відповідальності за злочин екоциду під час вторгнення в Україну і сприяти справедливому повоєнному оновленню навколишнього середовища [14]. Проте ми переконані, що це не повинно стати для нас приводом для заспокоєння, бо, як зазначають громадські активісти, наприклад, **Керівник Міжнародної моніторингової групи з питань впливу війни на клімат Леннард де Клерк**, що постійно бере участь у роботі Міжнародної Кліматичної конференції ООН зі змін клімату (COP), яка проводиться щороку з метою «звірити годинники» в прогресі вирішення кліматичних проблем, «жодна сторона на цій конференції не розглядала впливу війни і конфлікту на клімат» [15]. Це – найкращий доказ того, що українській дипломатії, так само як і представникам громадянського суспільства, на міжнародній арені ще є кого переконувати й залучати в лави своїх союзників, щоб наблизити реалізацію поставленої мети щодо покарання міжнародних злочинців і відновлення історичної справедливості.

Є ще один важливий аспект досліджуваного питання, вартий того, щоб вивчити його глибше. Йдеться про втілення в життя базового правового принципу – невідворотності покарання за будь-яке скоєне правопорушення, тим більше за міжнародний злочин. Він є одним зі стовпів підтримання правопорядку й забезпечення виконання зобов'язань як у національному, так і в міжнародному праві. А ще він тісно пов'язаний із питанням юрисдикції судових інституцій. Відомо, що Міжнародні суди, як один з видів механізмів підтримання світового правопорядку, можуть функціонувати як на постійній основі, так і в форматі *ad hoc*. Одним з таких судів *ad hoc* став Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії (далі – МТКЮ), який був створений Радою Безпеки ООН на основі прийнятої нею у травні 1993 року резолюції № 827, ініціатором якої виступила Франція [16].

Причиною цьому стала жорстокість війни, що спалахнула між республіками колишньої єдиної федеративної європейської держави Югославії – Боснією, Герцеговиною, Сербією та Хорватією. Та війна відзначилася чисельними воєнними злочинами та злочинами проти людства, серед яких були й такі найстрашніші, як геноцид, яких людство не знало з часів Другої світової війни. Не занурюючись у подробиці роботи МТКЮ, зазначимо тільки одну з унікальних рис цього Суду *ad hoc*. На ньому вперше у світовій історії перед судом постав колишній президент країни – Слободан Мілошевич.

Для українців досвід та результати роботи цього міжнародного суду цікаві й корисні насамперед тому, що наша держава наразі збирає докази воєнних злочинів росіян, а також наполягає на створенні окремого Спеціального міжнародного трибуналу для притягнення Путіна та вищих посадовців росії до відповідальності за агресію [17]. (А за вдалої та наполегливо-скрупульозної роботи юристів, можливо, і за екоцид).

Зважаючи на це, дуже важливо вже сьогодні (задовго до того, як перед судом постануть перші російські воєнні злочинці) для України як держави, її представників, а також постраждалих громадян, що будуть учасниками майбутнього судового процесу, не просто уявляти, як усе відбувалося, а отримати чітке розуміння процесуальних особливостей з метою уникнення прикрих процедурних помилок. Бо їх ціною, як свідчить практика роботи міжнародних трибуналів, стає можливість уникнення відповідальності для воєнних злочинців.

Солідарність і підтримка, яку проявляють щодо України більшість країн світу, як у її боротьбі проти агресора, так і стосовно прагнення забезпечити невідворотність покарання за міжнародні злочини [18], додає впевненості, що ідея створення Спеціального трибуналу буде реалізована на практиці. Але допоки це ще не стало фактом нашого життя, варто не марнувати часу й вивчити спадок Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії, щоб зрозуміти, як цією спадщиною може і повинна скористатися Україна. Тут важливо не мати зайвих ілюзій, щоб на фініші не мати прикрих розчарувань.

Отже, наголосимо, що історія діяльності Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії заслуговує на її детальне вивчення як сучасної моделі підготовки і проведення одного зі складних і повчальних процесів відправлення міжнародного правосуддя. Україні доцільно скурпульозно вивчити спадок МТКЮ. Це важливо в контексті якісної підготовки процесуальної документації з метою формування переконливої доказової бази для убезпечення від можливості уникнення відповідальності деякими злочинцями на підставі браку доказів їх провини. Не меншого значення така робота має й в аспекті турботи про психологічне здоров'я нації та підтримання належного рівня правосвідомості у травмованих війною громадян України, а також для формування адекватного ставлення до специфіки міжнародного правосуддя й загалом міжнародного права.

Висновки. Отже, під час проведеного дослідження встановлено, що змістовне наповнення понять «екологічна безпека» та «міжнародна екологічна безпека» не є тотожним, хоча й має спільні складові, які живляться зростаючою взаємозалежністю держав у вирішенні загальних завдань, що постають перед людством в епоху глобалізації та зміцнюються тісним взаємозв'язком міжнародного й національного права. Крім того, визначено, що руйнівний вплив на навколишнє природне середовище в сучасних умовах збільшується на порядок за рахунок різкої зміни параметрів довкілля у зв'язку з критичною кількістю чинників впливу, тим більше в умовах такої масштабної та тривалої війни. З урахуванням цього під час оцінювання екологічного стану та його критичності, варто мати на увазі закон еволюційно-екологічної безповоротності сутність якого виражається формулою: екосистема, що втратила частину своїх елементів, не може повернутися в первинний стан. З огляду на зазначені чинники видається, що врятувати людство від глобальних екологічних загроз можливо за умов консолідації зусиль у напрямі формування міжнародної екологічної безпеки з опорою на принципи запобігання шкоди НПС в потенційному джерелі шкоди та обережності, а також із застосуванням підходу «забруднювач платить» за спрямування світової економічної спільноти до нових вимірів благополуччя та добробуту. Крім того, вбачаємо за

доцільне консолідованими зусиллями представників різних країн світу продовжити роботу, спрямовану на розширення переліку міжнародних злочинів за рахунок криміналізації злочину екоциду та внесення відповідних змін до Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Такий крок розширить можливість проведення переслідувань за шкоду довкіллю поза межами контексту війни, теоретично дозволивши притягнути до відповідальності винних осіб за таку шкоду, як забруднення морів через розливи нафти, рубка лісів, забруднення ґрунту і повітря в колосальних масштабах. Вважаємо за потрібне також наголосити на важливості продовження досліджень зазначеної сфери правового регулювання з метою забезпечення успішного післявоєнного відновлення довкілля України та поліпшення екологічного стану НПС у світі загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Постконфліктні екологічні оцінки, підготовані Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) в таких контекстах як Афганістан, Кот-д'Івуа р, Судан та Сектор Гази; Про вплив екологічної шкоди на цивільне населення в умовах збройного конфлікту : Рада Безпеки ООН, Захист цивільного населення у збройному конфлікті; доповідь Генерального секретаря, UN Doc. S/2020/366, 6 травня 2020 р., с. 11; та ICRC, When Rain Turns to Dust: Understanding and Responding to the Combined Impact of Armed Conflicts and the Climate and Environment Crisis on People's Lives [МКЧХ, Коли дощ перетворюється на пил: розуміння і реагування на комбінований вплив збройних конфліктів і кліматичної та екологічної кризи на життя людей], ICRC, Geneva, 2020.

2. Збитки довкіллю від війни. URL : <https://mepr.gov.ua/topics/novyny/zbytky-dovkillyu-vid-vijny/>

3. Чорна вода, запах гнилі й мертва риба: до Києва Десною прямує отрута, яку росіяни злили в річку Сейм ще на своїй території. URL : <https://kiev.informator.ua/uk/chorna-voda-zapah-gnili-y-mertva-riba-do-kiyeva-desnoyu-pryamuye-otruta-yaku-rsosiyanizlili-v-richku-seym-shche-na-svojiy-teritoriji> ; Брудна пляма в Десні: до Києва дійде лише за чотири дні, а на ліквідацію наслідків підуть роки. URL : <https://kiev.informator.ua/uk/brudna-plyama-v-desni-do-kiyeva-diyde-lishe-za-chotiri-dni-a-na-likvidaciyu-naslidkiv-ridut-roki> ; Недопалки чи робота ППО – влада плутається в причинах пожеж, що перетворили Київ на найбрудніше місто світу. URL : <https://kiev.informator.ua/uk/nedopalki-chi-robota-ppo-vlada-plutayetsya-v-prichinah-pozhezh-shcho-peretvorili-kijiv-na-naybrudnishe-misto-svitu>

4. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. С. 23.

5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

6. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2011. С. 381.

7. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

8. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. Київ : Департамент громадської інформації ООН, 2008. URL : https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82_%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%9E%D0%B1%27%D1%94%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9
9. Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН. Прийнята резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24.10.1970. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/140050__140050
10. Програма ООН з довкілля. URL : <https://intent.press/publications/world/2022/mizhнародni-organizaciyi-programa-oon-z-dovkillya/>
11. Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку від 03.06.1992. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/MU92340>
12. Ладанюк А. П. Основи системного аналізу : навчальний посібник. Вінниця : Нова книга, 2004. 176 с. URL : <https://dspace.nuft.edu.ua/handle/123456789/485>
13. ООН попереджає про токсичні наслідки для екології України та регіону. URL : <http://surl.li/plptrb> ; Екоцид: 10 наслідків війни росії проти України для довкілля. URL : <https://rubryka.com/article/naslidky-viiny-dlia-dovkillia/> ; Екологічні наслідки війни Росії в Україні. Огляд за березень 2024 року. URL : <https://uwecworkgroup.info/uk/environmental-consequences-of-russias-war-in-ukraine-review-march-2024/>
14. У Євросоюзі вимагають притягти РФ до кримінальної відповідальності за екоцид в Україні. URL : <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/ekocid-v-ukrajini-u-yevrosoyuzi-vimagayut-prityagti-rf-do-vidpovidalnosti-ostanni-novini-50322593.html>
15. Ставитися до СОП як до простої конференції зі зміни клімату – самогубна політика. Підсумки дискусії в рамках Екологічної ініціативи ЕРАІУ. URL : <https://www.irf.ua/yak-zmusyty-rsuyu-platyty-za-zavdanu-shkodu-dovkilliyu-v-ukrayini-pidsumky-ekodyskusiyi/>
16. Резолюція 827 (1993) Ради Безпеки ООН від 25 травня 1993р. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/168072__168072
17. Провідні юристи світу закликали створити міжнародний трибунал, щоб судити керівництво Росії. URL : <https://interfax.com.ua/news/general/931524.html>
18. Покарання за агресію РФ: в ОП кажуть, що вже 38 країн працюють над механізмом трибуналу. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-trybunal-smyrnov/32445155.html>

REFERENCES

1. Post-conflict environmental assessments prepared by the United Nations Environment Program (UNEP) in such contexts as Afghanistan, Côte d'Ivoire, Sudan and the Gaza Strip; On the impact of environmental damage on civilians in armed conflict, see: UN Security Council, Protection of Civilians in Armed Conflict: Report of the Secretary-General, UN Doc. S/2020/366, May 6, 2020, p. 11; and ICRC, When Rain Turns to Dust: Understanding and Responding to the Combined Impact of Armed Conflicts and the Climate and Environment Crisis on People's Lives on human life], ICRC, Geneva, 2020.

Анісімова М. Ф., Кононенко В. П. Міжнародна екологічна безпека в умовах агресивної війни росії проти України: поняття, наявні проблеми та реакція світової спільноти

2. Environmental damage from war. URL : <https://mepr.gov.ua/topics/novyny/zbytky-dovkilliyu-vid-vijny/>

3. For more details, see: Black water, the smell of rot and dead fish: the poison that the Russians poured into the Seim River on their territory is heading to Kyiv via Desna. URL : <https://kiev.informator.ua/uk/chorna-voda-zapah-gnili-y-mertva-riba-do-kiyeva-desnoyu-pryamuye-otruta-yaku-rosiyani-zlili-v-richku-seym-shche-na-svojiy-teritoriji> ; The dirty spot in Desna: it will reach Kyiv in just four days, and it will take years to eliminate the consequences. URL : <https://kiev.informator.ua/uk/brudna-plyama-v-desni-do-kiyeva-diydelishe-za-chotiri-dni-a-na-likvidaciyu-naslidkiv-pidut-roki> ; Arsonists or the work of air defense - the authorities are confused about the causes of the fires that turned Kyiv into the dirtiest city in the world. URL : <https://kiev.informator.ua/uk/nedopalki-chi-robota-ppo-vlada-plutayetsya-v-prichinah-pozhezh-shcho-peretvorili-kijiv-na-naybrudnishe-misto-svitu>

4. Syroid T. L. International public law : a textbook. Odesa : Phoenix, 2018. P. 23.

5. Constitution of Ukraine : Law of 28.06.1996 No. 254k/96-BP. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

6. Constitution of Ukraine. Scientific and practical commentary / editor : V. Ya. Tatsii (chief editor), O. V. Petryshyn (deputy secretary), Yu. G. Barabash and others. ; National Acad. rights of Sciences of Ukraine. 2nd ed., revised. and added. Kh. : Pravo, 2011. P. 381.

7. On environmental protection : Law of Ukraine dated 25.06.1991 No. 1264-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

8. Charter of the United Nations Organization dated 06/26/1945. Kyiv : United Nations Department of Public Information, 2008. URL : https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82_%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%9E%D0%B1%27%D1%94%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9

9. Declarations on the principles of international law relating to friendly relations and cooperation between states in accordance with the UN Charter. Adopted by Resolution 2625 (XXV) of the UN General Assembly dated 10/24/1970. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/140050__140050

10. United Nations Environment Program. URL : <https://intent.press/publications/world/2022/mizhnarodni-organizaciyi-programa-oon-z-dovkilliya/>

11. Declaration of Rio de Janeiro on Environment and Development dated 03.06.1992. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/MU92340>

12. Ladanyuk A. P. Fundamentals of system analysis: study guide. Vinnytsia : Nova kniga, 2004. 176 p. URL : <https://dspace.nuft.edu.ua/handle/123456789/485>

13. The UN warns of toxic consequences for the ecology of Ukraine and the region. URL : <http://surl.li/plptrb> ; Ecocide: 10 consequences of Russia's war against Ukraine for the environment. URL : <https://rubryka.com/article/naslidky-viiny-dlia-dovkilliya/> ; Environmental consequences of Russia's war in Ukraine. March 2024 Review. URL : <https://uwecworkgroup.info/uk/environmental-consequences-of-russias-war-in-ukraine-review-march-2024/>

14. The European Union demands that the Russian Federation be held criminally responsible for ecocide in Ukraine. URL : <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/ekocid-v-ukrajini-u-yevrosoyuzi-vimagayut-prityagti-rf-do-vidpovidalnosti-ostanni-novini-50322593.html>

15. Treating the COP as a simple climate change conference is a suicidal policy. Results of the discussion within the framework of the EPAIU Environmental Initiative. URL : <https://www.irf.ua/yak-zmusyty-rosiyu-platyty-za-zavdanu-shkodu-dovkillyu-v-ukrayini-pidsumky-ekodyskusiyi/>

16. Resolution 827 (1993) of the UN Security Council dated May 25, 1993. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/168072__168072

17. The world's leading lawyers called for the creation of an international tribunal to try the leadership of Russia. URL : <https://interfax.com.ua/news/general/931524.html>

18. Punishment for the aggression of the Russian Federation: the OP says that 38 countries are already working on the mechanism of the tribunal. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-trybunal-smyrnov/32445155.html>

M. F. ANISIMOVA, V. P. KONONENKO. INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL SECURITY IN THE CONDITIONS OF RUSSIA'S AGGRESSIVE WAR AGAINST UKRAINE: CONCEPTS, EXISTING PROBLEMS AND THE WORLD COMMUNITY'S REACTION

The article examines the issue of transformation of the concept and state of international environmental security in view of the critical conditions in which Ukraine has been for the third year in a row since the beginning of Russia's aggressive hybrid war against it. An analysis of existing problems with its provision, associated with an order-of-magnitude increase in modern conditions of the destructive impact on the surrounding natural environment due to a sharp change in environmental parameters in connection with a critical number of influencing factors activated by the war, was carried out, and a search for their solution mechanisms was carried out. The reaction of the world community to these problems is considered, and the need to consolidate efforts towards the formation of international environmental security based on the principles of prevention of NPS harm in the potential source of harm and caution, as well as the application of the "polluter pays" thesis to save humanity from global environmental threats, is emphasized.

The opinion about the expediency of studying the experience and results of the work of one of the international ad hoc courts - the International Tribunal for the former Yugoslavia and conviction was expressed in the importance of continuing research in the specified sphere of legal regulation in order to ensure the successful post-war recovery of Ukraine.

Key words: *environmental safety, international environmental safety, natural environment, a sharp change (deterioration) of environmental parameters due to a critical number of influencing factors activated by war, global ecological threats to humanity, a significant increase in the destructive impact on the natural environment in the conditions of Russia's hybrid war against Ukraine, the basic legal principle of the inevitability of punishment for any committed offense, branch principles of international environmental safety, the principle*

of preventing damage to the environment at a potential source of damage, the principle of sustainable development, the precautionary principle, the "polluter pays" approach, the law of evolutionary-ecological irreversibility, mechanisms of ensuring international environmental security, consolidation of efforts of representatives of different countries of the world to preserve the environment, the need to criminalize the crime of ecocide.

Стаття надійшла до редколегії 7 жовтня 2024 року

УДК 341.1

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.282-289

О. В. Чернецька,

канд. юрид. наук, доцент,

Державний податковий університет

e-mail: lena_chernetska@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-8303-334X

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ В СИСТЕМІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОТИПРАВНИХ ПОСЯГАНЬ: МІЖНАРОДНА ТА ЄВРОПЕЙСЬКА ПРАКТИКА

У статті розглянуто особливості зарубіжного досвіду впровадження кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Досвід зарубіжних країн може бути корисним для України в процесі імплементації норм міжнародного гуманітарного права. Наприклад, у багатьох європейських країнах існує кримінальна відповідальність за воєнні злочини, імплементована через національні законодавства на основі міжнародних зобов'язань. Німеччина, Франція й Нідерланди є прикладами країн, які використовують свої національні закони для переслідування осіб, винних у злочинах, скоєних під час конфліктів за кордоном.

Практичне значення такого досвіду полягає в тому, що Україна, адаптуючи своє законодавство до міжнародних стандартів, зможе не тільки ефективніше боротися з воєнними злочинами, але й забезпечити справедливість для жертв таких злочинів як на національному рівні, так і на міжнародному.

Доведено, що в умовах євроінтеграції України дійсно важливо адаптувати вітчизняну систему кримінального законодавства до сучасних викликів, особливо щодо злочинів, пов'язаних із порушеннями міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів. Один з ключових кроків може полягати не лише в розширенні кола кримінально-протиправних діянь, але й у впровадженні нового підходу до категоризації та кваліфікації таких кримінальних правопорушень. Наприклад, розробка окремого розділу в Кримінальному кодексі, присвяченого воєнним злочинам та злочинам проти миру й безпеки людства, допомогло б систематизувати відповідальність за порушення норм міжнародного права. Крім того, можна розглянути впровадження механізму «гуманітарного трибуналу» всередині країни, де фахівці з гуманітарного права могли б розглядати справи про порушення під час конфліктів.

Зазначено, що ці зміни могли б охоплювати не лише пряму участь у воєнних діях, але й нові форми кримінальних правопорушень, пов'язаних із дезінформацією, кібератаками на гуманітарні об'єкти та маніпулюванням гуманітарною допомогою, що сьогодні стають актуальними у збройних конфліктах.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, воєнні злочини, Міжнародний кримінальний суд, кримінальні правопорушення, кримінальні правопорушення проти миру та безпеки людства, зарубіжний досвід.

Постановка проблеми. Міжнародне гуманітарне право відіграє важливу роль у встановленні відповідальності за злочини агресії, геноциду, воєнні злочини та злочини проти людяності, які є найтяжчими злочинами проти міжнародного правопорядку. Норми міжнародного гуманітарного права, закріплені в міжнародних конвенціях і договорах, як-от Женевські конвенції, Додаткові протоколи до них і Римський статут Міжнародного кримінального суду, вимагають від держав імплементації цих норм у національні правові системи.

Однією з основних особливостей кримінальної відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права є те, що національні судові органи мають можливість притягувати винних осіб до відповідальності навіть у випадках, коли злочини були вчинені за межами їхньої юрисдикції. Це явище називається принципом універсальної юрисдикції, який дає змогу будь-якій державі розглядати справи про воєнні злочини незалежно від місця їх вчинення або національності обвинувачених і жертв.

Щодо України, питання імплементації норм міжнародного гуманітарного права стало особливо актуальним після підписання та ратифікації Угоди про асоціацію з Європейським Союзом 2014 року та ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 2024 року, що стало важливим кроком у контексті гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Римський статут є міжнародним договором, який установлює відповідальність за найбільш серйозні злочини міжнародного характеру та визначає повноваження Міжнародного кримінального суду. Україна нещодавно лише ратифікувала Статут, хоча національне законодавство вже зазнало певних змін у частині відповідальності за воєнні злочини.

Досвід зарубіжних країн може бути корисним для України в процесі імплементації норм міжнародного гуманітарного права. Наприклад, у багатьох європейських країнах існує кримінальна відповідальність за воєнні злочини, імплементована через національні законодавства на основі міжнародних зобов'язань. Німеччина, Франція та Нідерланди є прикладами країн, які використовують свої національні закони для переслідування осіб, винних у злочинах, скоєних під час конфліктів за кордоном.

Практичне значення такого досвіду полягає в тому, що Україна, адаптуючи своє законодавство до міжнародних стандартів, зможе не тільки ефективніше боротися з воєнними злочинами, але й забезпечити справедливість для жертв таких злочинів, як на національному рівні, так і на міжнародному. Саме в цьому полягає актуальність обраної нами теми дослідження.

Метою дослідження є теоретичний аналіз і розгляд норм міжнародного права та норм законодавства зарубіжних країн щодо кримінальної відповідальності за воєнні злочини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Європейський досвід криміналізації воєнних досліджували у свої роботах І. В. Авдошин, В. П. Базов, В. С. Березняк, В. В. Гальцова, С. М. Мохончук, В. О. Міронова, В. В. Піддубна, П. В. Пекар, М. М. Сірант, М. І. Хавронюк, Д. С. Щоголев та інші. Водночас окремі аспекти цієї проблеми залишаються дискусійними та такими, що потребують подальшого наукового дослідження, особливо в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Імплементация міжнародних норм через часткове включення до національного законодавства дає можливість країнам адаптувати свої правові системи до вимог міжнародного права з урахуванням національних особливостей. Це також забезпечує ефективніший захист прав людини та сприяє боротьбі з безкарністю за серйозні міжнародні злочини, такі як воєнні злочини, геноцид і злочини проти людяності.

М. М. Сірант підкреслює важливість часткової імплементации норм міжнародного права про воєнні злочини та злочини проти людяності в національні кримінальні законодавства. Зокрема, він зазначає, що деякі країни включають у своє законодавство лише частину положень Женевських конвенцій та Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Такий підхід до імплементации сприяє поступовому зближенню національних кримінально-правових систем із міжнародними стандартами [2].

Дійсно, погоджуючись з цією позицією, можна зазначити, що ряд країн Європейського Союзу, таких як Австрія та Швейцарія, останніми роками вдосконалили своє кримінальне законодавство, імплементуючи спеціальні норми, що встановлюють відповідальність за воєнні злочини. Цей процес імплементации свідчить про намагання країн ЄС забезпечити відповідність своїх правових систем міжнародним стандартам, особливо тим, що закріплені в Римському статуті Міжнародного кримінального суду та Женевських конвенціях.

Однак цей процес ще не набув загальноєвропейського характеру, що вказує на нерівномірний підхід держав ЄС до імплементации норм міжнародного гуманітарного права. У деяких країнах злочини, вчинені особами, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права, досі кваліфікуються як звичайні кримінальні правопорушення проти особи. Наприклад, у таких випадках замість застосування спеціальних норм про воєнні злочини застосовуються загальні положення національного кримінального права, які не завжди враховують специфіку таких серйозних порушень, як злочини проти людяності чи воєнні злочини.

Крім того, у деяких країнах їхні законодавства містять лише загальні кримінально-правові норми, що застосовуються до будь-яких порушень принципів міжнародного права, без спеціальної диференціації воєнних злочинів. Це обмежує можливість ефективного переслідування воєнних злочинців і може створювати прогалини в правовому захисті жертв таких злочинів.

Так, європейське законодавство ще не досягло повної узгодженості у сфері імплементации норм міжнародного гуманітарного права, що свідчить про необхідність подальшої гармонізації на рівні ЄС. Це забезпечить більш ефективне правове реагування на воєнні злочини та підвищить рівень захисту прав людини в умовах збройних конфліктів.

У більшості європейських країн законодавець розглядає воєнні злочини як посягання на міжнародні цінності та правопорядок, що підкреслюється в назвах відповідних розділів кримінальних кодексів. Це свідчить про загальне усвідомлення важливості захисту міжнародних правових норм на національному рівні.

Як зазначено, термін «воєнні злочини» не завжди прямо вживається в законодавствах всіх держав, але більшість країн все ж криміналізували такі злочини в різних формах. Особливо це стосується країн, які імплементували положення Римського статуту

Міжнародного кримінального суду. Статут установлює чіткі критерії щодо відповідальності за найсерйозніші міжнародні злочини, охоплюючи воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид та злочини агресії.

Наприклад, в Іспанії цей вид злочинів класифікується як «Злочини проти міжнародного співтовариства», у Хорватії – «Злочини проти цінностей, що охороняються міжнародним правом», у Польщі – «Злочини проти миру, людяності та воєнні злочини». Це демонструє прагнення до захисту глобальних правових принципів, що виходять за межі національного рівня.

У таких країнах, як Бельгія, Німеччина, Нідерланди, Румунія, Хорватія та багатьох інших, після імплементації норм Римського статуту було детально закріплено склади воєнних злочинів у їхніх національних кримінальних кодексах. Зокрема, ці країни перенесли основні положення міжнародних конвенцій, зокрема Женевських конвенцій та інших договорів, до своїх правових систем практично без змін, що забезпечує їхню відповідність міжнародним стандартам.

Так, навіть якщо термінологія може різнитися від країни до країни, зміст і правові наслідки для воєнних злочинів залишаються чітко визначеними в національних законодавствах. Це підтверджує послідовне прагнення країн Європи забезпечити відповідальність за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, що зміцнює міжнародний правопорядок та підтримує боротьбу з безкарністю за найтяжчі злочини.

У деяких країнах воєнні злочини криміналізовані через окрему статтю кримінального кодексу, що містить узагальнені положення про такі злочини. Прикладом є Кримінальний кодекс Албанії 1995 року, в якому стаття 75 «Воєнні злочини» встановлює відповідальність за ряд серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, вчинених під час війни.

Деякі країни запроваджують спеціальні закони для врегулювання відповідальності за воєнні злочини та інші порушення міжнародного права. Прикладом є Федеративна Республіка Німеччина, яка 2002 року ухвалила Міжнародний кримінальний кодекс Німеччини (Völkerstrafgesetzbuch, VStGB) після імплементації положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду у своє національне законодавство. Цей Кодекс чинний одночасно з Кримінальним кодексом Німеччини, але він спеціально регулює злочини, які посягають на міжнародний правопорядок.

Воєнні злочини в німецькому Міжнародному кримінальному кодексі (VStGB) структуровані в п'ять груп, що дає змогу чітко класифікувати різні види порушень міжнародного гуманітарного права. Такий підхід відображає сучасні міжнародно-правові стандарти і демонструє, як країни Європи, зокрема Німеччина, імплементують положення міжнародного права в своє національне законодавство. Цей приклад може бути корисним для інших держав, які прагнуть гармонізувати свої правові системи з міжнародними зобов'язаннями.

У Німеччині воєнні злочини поділяються на такі групи:

1. Воєнні злочини у відношенні осіб (§ 8 VStGB): ця група охоплює порушення, що завдають шкоди фізичним особам, зокрема вбивства, катування, нелюдське поводження з цивільними особами, військовополоненими або іншими захищеними категоріями осіб. До цього також належать злочини, як-от взяття заручників, примус до участі в бойових діях та сексуальне насильство.

2. Воєнні злочини у відношенні права власності та інших прав (§ 9 VStGB): цей розділ стосується незаконного знищення або привласнення майна, що не виправдане воєнною необхідністю. Сюди належать умисне руйнування будинків, громадських споруд, історичних пам'яток, релігійних або культурних об'єктів.

3. Воєнні злочини у відношенні гуманітарних операцій та емблем (§ 10 VStGB): ця категорія злочинів пов'язана з нападом на гуманітарні операції, персонал і транспортні засоби, а також зі зловживанням міжнародними захисними емблемами, такими як Червоний Хрест або Червоний Півмісяць. Це важливо для забезпечення безпеки гуманітарних місій у зонах конфліктів.

4. Воєнні злочини, пов'язані із застосуванням заборонених методів ведення війни (§ 11 VStGB): до цієї категорії належать дії, які порушують правила ведення бойових дій. Це, зокрема, атаки на цивільні об'єкти або невибіркові атаки, що не відрізняють між військовими цілями та цивільними об'єктами. Також сюди належать напади на мирні населення або не виправдане використання сили.

5. Воєнні злочини, пов'язані із застосуванням заборонених засобів ведення війни (§ 12 VStGB): ця група охоплює використання заборонених видів зброї, зокрема хімічної, біологічної чи зброї масового ураження. Використання таких засобів ведення війни є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права [3].

Інші країни Європи подібно здійснили, адаптуючи свої національні закони до міжнародних стандартів. Наприклад, Франція та Іспанія також додали до свого кримінального законодавства схожі категорії воєнних злочинів, а Нідерланди та Бельгія запровадили спеціальні закони або статті для переслідування злочинів проти міжнародного гуманітарного права. У більшості з цих країн передбачені окремі розділи, присвячені злочинам, що стосуються особистої недоторканності, майна, гуманітарних операцій та заборонених методів і засобів ведення війни.

Отже, німецький кримінальний кодекс є прикладом досить структурованої імплементації норм міжнародного гуманітарного права. Цей підхід дає змогу забезпечити ефективне правове реагування на різні види порушень у контексті збройних конфліктів і слугує зразком для інших держав, які прагнуть адаптувати своє законодавство відповідно до міжнародних зобов'язань.

Кримінальний кодекс Іспанії детально регламентує відповідальність за злочини, що порушують міжнародне гуманітарне право, особливо в контексті воєнних злочинів і захисту осіб, які мають міжнародний захист під час збройних конфліктів. У **розділі XXIV «Злочини проти міжнародного співтовариства»** законодавець визначає кілька категорій злочинів, що порушують міжнародне право, охоплюючи геноцид, злочини проти людяності та злочини проти охоронюваних осіб і майна під час збройних конфліктів [4].

Зокрема, ст. 608 КК цієї держави забезпечує чітку правову основу для захисту осіб, що мають міжнародний захист під час збройних конфліктів. Іспанія імплементувала норми міжнародного гуманітарного права, закріплені в **Женевських конвенціях 1949 року** та їхніх Додаткових протоколах 1977 року, що надають захист пораненим, хворим, військовополоненим, цивільному населенню та іншим категоріям осіб під час війни. Це відображає прагнення Іспанії до виконання своїх міжнародних зобов'язань і забезпечення відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права [4].

Кримінальний кодекс Іспанії є важливим інструментом забезпечення відповідальності за міжнародні злочини, зокрема за воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид. Детальна регламентація захисту осіб, які підлягають охороні під час збройних конфліктів, демонструє високий рівень імплементації міжнародних норм, що відповідає сучасним стандартам міжнародного гуманітарного права.

Республіка Хорватія приділяє значну увагу криміналізації воєнних злочинів та порушень міжнародного гуманітарного права у своєму національному законодавстві. **Кримінальний кодекс Хорватії** містить детальне регулювання таких злочинів у **главі IX «Кримінальні злочини проти людства та прав людини»**. Ця глава охоплює широкий спектр злочинів, що порушують основні принципи міжнародного гуманітарного права та прав людини.

Основні положення Глави IX Кримінального кодексу Хорватії:

1. Злочини проти людства. До цієї категорії належать такі злочини, як геноцид, злочини проти людяності та інші дії, що порушують основні права людей. Це охоплює вбивства, катування, примусову депортацію, сексуальне насильство та інші злочини, які є частиною широкомасштабних або систематичних атак на цивільне населення.

2. Воєнні злочини. Вони займають важливе місце в хорватському кримінальному законодавстві. Ці злочини охоплюють серйозні порушення законів і звичаїв ведення війни, такі як вбивство та жорстоке поводження з військовополоненими, напади на цивільне населення й цивільні об'єкти, незаконне знищення чи привласнення майна, не виправдане військовою необхідністю, використання заборонених методів ведення війни, таких як застосування заборонених видів зброї, взяття заручників та інші акти насильства проти осіб, які мають міжнародний захист.

3. Захист основних прав людини під час збройного конфлікту. Важливою частиною хорватського законодавства є криміналізація порушень міжнародних угод, таких як Женевські конвенції, які визначають правила захисту цивільних осіб, поранених, військовополонених та інших категорій під час збройних конфліктів.

4. Покарання за злочини проти людства та прав людини. Закон передбачає серйозні покарання за ці злочини, охоплюючи тривалі терміни ув'язнення або довічне позбавлення волі для осіб, які вчинили воєнні злочини, геноцид або інші порушення прав людини [5].

В умовах євроінтеграції України дійсно важливо адаптувати вітчизняну систему кримінального законодавства до сучасних викликів, особливо щодо злочинів, пов'язаних із порушеннями міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів. Один із ключових кроків може полягати не лише в розширенні кола кримінально-протиправних діянь, але й у впровадженні нового підходу до категоризації та кваліфікації таких кримінальних правопорушень.

Наприклад, розробка окремого розділу в Кримінальному кодексі, присвяченого воєнним злочинам і злочинам проти миру та безпеки людства, допомогла б систематизувати відповідальність за порушення норм міжнародного права. Крім того, можна розглянути впровадження механізму «гуманітарного трибуналу» всередині країни, де фахівці з гуманітарного права могли б розглядати справи про порушення під час конфліктів.

Висновки. Ці зміни могли б охоплювати не лише пряму участь у воєнних діях, але й нові форми кримінальних правопорушень, пов'язаних із дезінформацією, кібератаками на гуманітарні об'єкти та маніпулюванням гуманітарною допомогою, що сьогодні стають актуальними у збройних конфліктах.

Синхронізація з міжнародними стандартами також могла б залучати більш тісну співпрацю з міжнародними судами та спеціальними трибуналами, де Україна могла б ініціювати справи, що стосуються порушення гуманітарного права, зберігаючи свій суверенітет у процесах правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Звонарьов О. Ю., Клименко С. В. Воєнні злочини в кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. URL : http://www.lsej.org.ua/3_2023/91.pdf
2. Сірант М. Досвід імплементації норм про воєнні злочини в кримінальному законодавстві країн Європейського Союзу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 229.
3. The Consolidate Penal Code of Denmark (Consolidate Act No. 1052 of July 4, 2016). URL : <http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=1115>
4. Criminal Code of the Kingdom of Spain (Organic Law No. 10/1995 of November 23, 1995, as amended up to Law No. 4/2015 of April 27, 2015). URL : http://www.oas.org/juridico/spanish/mesicic2_grd_criminal_code.PDF
5. Kodeks karny (Dz.U. 1997 nr 88 poz. 553). URL : <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/O/D19970553.pdf>

REFERENCES

1. Zvonarov O. Yu., Klymenko S. V. Voienni zlochyyny v kryminalnomu zakonodavstvi zarubizhnykh krain. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2023. № 3. URL : http://www.lsej.org.ua/3_2023/91.pdf
2. Sirant M. Dosvid implementatsii norm pro voienni zlochyyny v kryminalnomu zakonodavstvi krain Yevropeiskoho Soiuzu. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Yurydychni nauky*. 2016. № 845. S. 229.
3. The Consolidate Renal Code of Denmark (Consolidate Act No. 1052 of July 4, 2016). URL : <http://www.wiro.int/wirolex/en/details.jsr?id=1115>
4. Criminal Code of the Kingdom of Srain (Organic Law No. 10/1995 of November 23, 1995, as amended ur to Law No. 4/2015 of Arril 27, 2015). URL : http://www.oas.org/juridico/sranish/mesicic2_grd_criminal_code.RDF
5. Kodeks karny (Dz.U. 1997 nr 88 roz. 553). URL : <http://trawo.sejm.gov.rl/isar.nsf/download.xsr/WDU19970880553/O/D19970553.rdf>

O. V. CHERNETSKA. WAR CRIMES IN THE SYSTEM OF CRIMINAL OFFENCES: INTERNATIONAL AND EUROPEAN PRACTICE

The article examines the peculiarities of foreign experience in introducing criminal liability for war crimes. The experience of foreign countries may be useful for Ukraine in the process of implementing international humanitarian law. For example, many European countries have criminalised war crimes through national legislation based on international obligations. Germany, France and the Netherlands are examples of countries that use their national laws to prosecute perpetrators of crimes committed during conflicts abroad.

The practical significance of this experience is that Ukraine, by adapting its legislation to international standards, will be able not only to fight war crimes more effectively, but also to ensure justice for victims of such crimes both at the national and international levels.

The author proves that in the context of Ukraine's European integration, it is indeed important to adapt the national criminal law system to modern challenges, especially with regard to crimes related to violations of international humanitarian law during armed conflicts. One of the key steps could be not only to expand the range of criminal offences, but also to introduce a new approach to the categorisation and qualification of such criminal offences. For example, the development of a separate section in the Criminal Code dedicated to war crimes and crimes against peace and security of mankind would help to systematise liability for violations of international law. In addition, consideration could be given to the introduction of a 'humanitarian tribunal' mechanism within the country, where humanitarian law experts could review cases of violations during conflicts.

It is noted that these changes could cover not only direct participation in hostilities, but also new forms of criminal offences related to disinformation, cyberattacks on humanitarian facilities and manipulation of humanitarian aid, which are becoming relevant in armed conflicts today.

Keywords: *criminal liability, war crimes, International Criminal Court, criminal offences, criminal offences against peace and security of mankind, foreign experience.*

Стаття надійшла до редколегії 2 жовтня 2024 року

УДК 341.3

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.290-299

Я. Ф. Фокін,*канд. юрид. наук,**доцент кафедри міжнародного права**та права Європейського Союзу,**Державний податковий університет**e-mail: fokin8@gmail.com***ORCID ID 0000-0002-4625-2006**

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ: МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД ЯК МЕХАНІЗМ ПРИТЯГНЕННЯ РОСІЇ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті досліджується відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) у контексті російської військової агресії проти України. Особлива увага приділяється військовим злочинам, скоєним російськими військами, як-от вбивства мирних жителів, тортури, депортації та знищення цивільної інфраструктури, що становлять серйозні порушення МГП. Висвітлюються форми відповідальності, зокрема індивідуальна, колективна й державна, за такі злочини.

Стаття також аналізує співпрацю України з Міжнародним кримінальним судом (далі – МКС), особливо після ратифікації Римського статуту, що надало можливість притягувати до відповідальності військових злочинців на міжнародному рівні. Окремо розглянуто національні механізми взаємодії з МКС у рамках Кримінального процесуального кодексу України та запропоновано способи вдосконалення законодавства для підвищення ефективності розслідувань і притягнення винних до відповідальності.

У статті також розглядаються виклики щодо забезпечення дієвості норм міжнародного гуманітарного права під час сучасних збройних конфліктів. Проаналізовано положення Женевських конвенцій, які регулюють захист жертв конфліктів, з акцентом на їхнє застосування в умовах війни в Україні. Окремо досліджено національні законодавчі акти, ухвалені під час воєнного стану, спрямовані на посилення правового захисту цивільного населення та потерпілих від агресії.

Ключові слова: Римський статут, міжнародна співпраця, гуманітарне право, міжнародне право, відповідальність у міжнародному праві, захист прав людини.

Постановка проблеми та її актуальність. Проблема відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права стала надзвичайно актуальною в контексті агресії Російської Федерації проти України. Масові порушення норм МГП, що охороняють цивільне населення й учасників збройних конфліктів, зумовили серйозні виклики для світової спільноти. Попри існуючі міжнародні механізми захисту, рівень дотримання гуманітарних норм під час війни є низьким, що вимагає посилення механізмів відповідальності й оновлення системи міжнародного права для ефективного реагування на порушення.

Після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну стали очевидними прогалини в дієвості міжнародних механізмів притягнення до відповідальності за злочини, скоєні в ході конфлікту. Одним із ключових інструментів у цій сфері є Міжнародний кримінальний суд, який покликаний забезпечити притягнення до відповідальності осіб, винних у серйозних порушеннях МГП, охоплюючи воєнні злочини, злочини проти людяності й акти агресії.

Зважаючи на те, що агресія Російської Федерації супроводжується численними воєнними злочинами, як-от убивства мирних жителів, руйнування інфраструктури та нелюдське поводження з військовополоненими, постала потреба в посиленні міжнародних і національних зусиль для притягнення винних до відповідальності. Ратифікація Україною Римського статуту є важливим кроком у цьому напрямі, оскільки вона відкриває засіб щодо активної співпраці з МКС і подальшого розслідування злочинів, скоєних на території України.

Отже, потреба в удосконаленні міжнародно-правових механізмів притягнення до відповідальності, зокрема через МКС, є ключовим питанням для подальшого розвитку системи МГП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права досліджували українські вчені В. Лисик, Т. Маньгора, А. О. Кориневич, О. О. Войтенко, М. М. Гнатівський та О. В. Сенаторова. Дослідники А. Цевух, М. Якимчук і Ю. Градиська розглядали питання відповідальності за порушення норм МГП у сучасних умовах, акцентуючи на необхідності нових досліджень у контексті повномасштабної війни Росії проти України.

Метою статті є дослідження відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права під час збройної агресії Російської Федерації проти України, а також аналіз ефективності Міжнародного кримінального суду як механізму притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів. Особлива увага приділяється питанням удосконалення міжнародно-правових механізмів і ролі ратифікації Україною Римського статуту в процесі притягнення винних осіб і держави до відповідальності.

Завдання дослідження. Провести аналіз правових норм міжнародного гуманітарного права, порушених під час російської військової агресії проти України; дослідити механізми притягнення до відповідальності за воєнні злочини, зокрема через Міжнародний кримінальний суд, та оцінити їхню ефективність; оцінити роль ратифікації Римського статуту Україною в притягненні до відповідальності осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів; розробити пропозиції щодо вдосконалення правових механізмів для забезпечення ефективного переслідування винних у порушеннях норм МГП.

Фокін Я. Ф. Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права під час російської військової агресії: Міжнародний кримінальний суд як механізм притягнення Росії до відповідальності

Виклад основного матеріалу. Російська Федерація продовжує свою збройну агресію проти України, висуваючи незаконні вимоги щодо зміни конституційного ладу України та відмови від її євроатлантичного курсу. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом закріплює зобов'язання України впроваджувати міжнародні правові стандарти, зокрема у сфері міжнародного кримінального права, що є важливим у світлі воєнних злочинів, які вчиняються під час російської агресії. Історичний розвиток міжнародного кримінального права базується на таких ключових документах, як Статут Нюрнберзького трибуналу, і було закріплене в Статуті ООН.

Питання юридичної відповідальності за масові порушення прав людини та міжнародні злочини стало особливо актуальним після початку повномасштабного вторгнення Росії 2022 року. Правник Філіп Сендс став одним із перших, хто публічно закликав притягнути керівництво РФ до відповідальності за злочин агресії та продовжував підтримувати ідею створення спеціального міжнародного суду для цього злочину. Ініціативи щодо притягнення винних до відповідальності активно розробляють як на національному рівні, зокрема у формі проєкту створення Вищого суду України з воєнних злочинів, так і на міжнародному рівні через процеси в Міжнародному суді ООН, Міжнародному кримінальному суді та Європейському суді з прав людини. Різноманіття цих процесів викликано масштабними порушеннями прав людини, воєнними злочинами й екологічними шкодами, завданими внаслідок агресії РФ, що вимагає створення нових судових механізмів, зокрема для розгляду злочину агресії [1, с. 85].

Депутати Європейського парламенту закликають ЄС у тісній співпраці з Україною та міжнародною спільнотою домагатися створення спеціального міжнародного трибуналу для судового переслідування політичного й військового керівництва Росії та її союзників. Так, Європарламент 19 січня 2023 року ухвалив резолюцію, в якій вимагає притягнути до відповідальності політичне та військове керівництво Росії за злочин агресії проти України (P9_TA(2023)0015) [2]. Крім того, раніше Європарламент ухвалював також резолюцію від 23.11.2022 (P9_TA(2022)0405), в якій визнав Російську Федерацію державою-спонсором тероризму [3].

Початок повномасштабної війни спровокував нові дискусії на тему ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду й особливостей співробітництва України з цим Судом, його можливостей притягнення до відповідальності країни-агресора за воєнні злочини.

Варто нагадати, що питання ратифікації Римського статуту стало актуальним з 20.01.2000, коли Україна поставила свій підпис під цією міжнародною угодою. Тоді Україна була неготова приєднатися до системи міжнародної кримінальної юстиції, адже виникло багато питань, які пов'язані з імплементацією Римського статуту в національну правову систему України. З'явився спірний висновок Конституційного суду України, який вирішив, що лише за одним пунктом Римський статут не відповідає Конституції України [4, ст. 92].

З травня 2022 року Верховна Рада України ухвалила проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів

України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. КПК України доповнився новим розділом IX² «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», яким передбачається обсяг і процесуальний порядок такого співробітництва [4]. Ці зміни набрали чинності 20 травня 2022 року.

Римський статут передбачає можливість, що без його ратифікації держава може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду в певних справах, подавши про це відповідну заяву. Такий механізм, коли з одного боку держава не ратифікувала Римський статут, але ухвалила окрему заяву в своєму змісті може розглядатися як «обмежена ратифікація» з погляду визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Після початку повномасштабного військового вторгнення країни-агресора в Україну в березні 2022 року Прокурор Міжнародного кримінального суду Карім Хан розпочав розслідування міжнародних злочинів, серед яких воєнні злочини та злочини проти людяності, які вчиняються країною-агресором на території України. Розслідування Прокурора Міжнародного кримінального суду стосується як подій, що мають місце з початку повномасштабного військового вторгнення країни-агресора в Україну, так і подій у період з 2014 до 2022 року [6, ст. 229].

Зі свого боку потрібно проаналізувати основні етапи розслідувань Міжнародного кримінального суду щодо війни в Україні:

– 2 березня 2022 року 39 країн, які підписали Римський статут, подали звернення до Прокурора МКС, що дозволило негайно розпочати розслідування;

– 17 березня 2023 року МКС видав ордери на арешт президента РФ В. Путіна й уповноваженої з прав дитини РФ М. Львової-Белової за незаконну депортацію дітей з окупованих українських територій;

– 5 березня 2024 року ордери на арешт отримали С. Кобилаш та В. Соколов за обстріли цивільної інфраструктури України та злочини проти людяності в період з жовтня 2022 до березня 2023 року [7, ст. 354].

Також досить важливим є те, що 24 червня 2024 року Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт С. Шойгу, міністра оборони Росії, та В. Герасимова, начальника Генштабу ЗС Росії, за воєнні злочини, пов'язані з ракетними ударами по цивільних об'єктах в Україні з жовтня 2022 до березня 2023 року. Їх звинувачують у навмисних атаках на цивільну інфраструктуру, що призвело до руйнувань і жертв серед мирного населення. Суд зазначив порушення міжнародного гуманітарного права та принципу розрізнення, що забороняє напади на цивільних під час війни [8].

21 серпня 2024 року Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду, що зробить Україну 125-ю країною, яка приєдналася до нього після набуття документом чинності. Законопроект № 0285 підтримав 281 народний депутат [9].

Важливо зазначити, що закон про ратифікацію Римського статуту та поправок до нього набув чинності одночасно з іншим законопроектом, внесеним Президентом України 15 серпня. Саме зміни до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів

Фокін Я. Ф. Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права під час російської військової агресії: Міжнародний кримінальний суд як механізм притягнення Росії до відповідальності

України у зв'язку з ратифікацією статуту є ключовими для імплементації, оскільки регулюють відповідальність командирів і злочини проти людяності, однак не охоплюють усі питання, пов'язані з ратифікацією [10].

У межах нашої наукової статті потрібно розглянути, які саме порушення міжнародного гуманітарного права здійснює агресор щодо військових і цивільного населення, яке захищене міжнародним гуманітарним правом.

Яскравим прикладом статистичної інформації є періодичні доповіді щодо ситуації з правами людини в Україні, підготовлені Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ). Ці звіти є детальними і в межах нашого дослідження наведемо основні моменти.

Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні з 1 лютого по 31 липня 2023 року містить інформацію про прорив дамби на Каховській ГЕС (червень 2023). Російські сили зруйнували дамбу, що спричинило затоплення й масштабні руйнування, які вплинули на тисячі людей. Зафіксовано щонайменше 34 загиблих. Цей інцидент призвів до довготривалих екологічних та економічних наслідків [11].

Щодо питання втрати серед цивільного населення з 24 лютого 2022 року та з 2014 року (Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні з 1 грудня 2023 року по 29 лютого 2024 року).

Управління Верховного комісара ООН з прав людини установило, що з початку повномасштабного збройного нападу Російської Федерації 24 лютого 2022 року через насильство, пов'язане з конфліктом, загинуло щонайменше 10 675 цивільних осіб (5 079 чоловіків, 3 124 жінки, 311 хлопчиків, 250 дівчаток, а також 28 дітей і 1 883 дорослих особи, чия стать ще не встановлена), а 20 080 цивільних осіб було поранено (6 634 чоловіки, 4 631 жінка, 595 хлопчиків, 425 дівчаток, а також 291 дитина та 7 504 дорослі особи, чия стать ще не встановлена). У цей період УВКПЛ задокументувало також, що в результаті бойових дій було пошкоджено чи зруйновано 1 055 закладів освіти та 444 медичні заклади. За період із 14 квітня 2014 року до 29 лютого 2024 року УВКПЛ зафіксувало загибель у зв'язку з конфліктом загалом 14 085 цивільних осіб (7 057 чоловіків, 4 313 жінок, 449 хлопчиків, 323 дівчинки, а також 1 915 дорослих і 28 дітей, чия стать ще не встановлена) [12].

У цьому звітному періоді УВКПЛ зафіксувало 12 випадків страти щонайменше 32 захоплених українських військовополонених. УВКПЛ перевірило три з цих інцидентів, у яких російські військовослужбовці стратили сімох українських військовослужбовців, які припинили участь у воєнних діях [12].

У межах розслідувань воєнних злочинів, учинених під час збройної агресії Росії проти України, правоохоронні органи отримали підтвердження про страту російськими військовослужбовцями 93 українських військовополонених на полі бою. Цю інформацію надав начальник Департаменту протидії злочинам, учиненим в умовах збройного конфлікту Офісу Генерального прокурора України Ю. Белоусов. Відомі факти є частиною масштабного розслідування воєнних злочинів, що підпадають під юрисдикцію міжнародного гуманітарного права й можуть стати предметом розгляду в Міжнародному кримінальному суді [13].

Статистичні дані, наведені в доповідях Управління Верховного комісара ООН з прав людини, слугуватимуть важливою основою для майбутніх розслідувань і судових процесів у рамках Міжнародного кримінального суду. Дані щодо злочинів, скоєних Російською Федерацією в період з лютого 2022 року до середини 2024 року, містять масові вбивства, сексуальне насильство, атаки на цивільні об'єкти, а також примусову депортацію. Фіксування цих порушень міжнародного гуманітарного права є потрібним для притягнення винних до відповідальності та забезпечення справедливості для жертв. Документація жертв серед цивільних осіб і руйнування інфраструктури, зокрема медичних і освітніх закладів, має стати ключовим доказом під час судових слухань, де вирішуватиметься питання відповідальності за ці злочини.

Висновки. Після початку повномасштабної агресії Російської Федерації проти України міжнародна система захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права виявила свою недостатню готовність ефективно реагувати на масові порушення, які здійснюються державою, що є постійним членом Ради Безпеки ООН. Ця ситуація виявила істотні недоліки в існуючих механізмах притягнення до відповідальності за порушення прав людини та воєнні злочини, що вимагає їхнього суттєвого вдосконалення.

Притягнення винних за воєнні злочини стикається з численними викликами включно з продовженням активних бойових дій, систематичним знищенням доказів на окупованих територіях, нестачею фахівців для розслідувань, а також небажанням Росії видавати осіб, які підлягають міжнародному судовому переслідуванню. Крім того, чинний російський режим відмовляється визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду в справі про злочин агресії, що значно ускладнює процес досягнення справедливості.

Ратифікація Україною Римського статуту 2024 року стала важливим кроком для того, щоб надати МКС можливість розслідувати й притягати до відповідальності осіб, винних у воєнних злочинах. Водночас це вимагає значного вдосконалення національної судової системи, підвищення кваліфікації правоохоронних органів і суддів, що забезпечить ефективне збирання та документування доказів злочинів і сприятиме співпраці з міжнародними інституціями.

Подальший розвиток співпраці між Україною та міжнародними партнерами дасть змогу поліпшити якість і масштаб розслідувань воєнних злочинів. Розглядається також можливість створення міжнародного трибуналу або гібридного суду, який залучатиме як українських, так і міжнародних суддів для розгляду злочинів агресії та інших серйозних порушень. Такий підхід не тільки сприятиме покаранню винних, а й відновить довіру до міжнародного права як інструменту захисту людських прав і забезпечення справедливості.

Статистичні дані та докази, що збираються у доповідях Управління Верховного комісара ООН з прав людини, стануть важливою основою для майбутніх судових процесів у МКС і в інших міжнародних судових органах. Ці докази допоможуть встановити об'єктивну картину злочинів, як-от масові вбивства, сексуальне насильство, знищення цивільної інфраструктури та примусові депортації, які скоєні під час збройної агресії Росії.

На міжнародній арені також тривають дискусії про реформування системи відповідальності в межах ООН, зокрема про можливість позбавлення Росії статусу постійного члена Ради Безпеки. Це могло б стати потужним сигналом у боротьбі з безкарністю на глобальному рівні й запобігти повторенню подібних злочинів у майбутньому.

Отже, для досягнення довготривалого миру та справедливості потрібно продовжувати вдосконалювати міжнародні механізми, підвищувати ефективність розслідувань воєнних злочинів і забезпечувати належне відшкодування жертвам конфлікту, що є ключовими елементами міжнародної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тополевський Р. Юридична відповідальність за порушення людських прав і воєнні злочини під час агресії Російської Федерації проти України: передумови та перспективи. *Право України*. 2023. № 2023/06. С. 85. URL : <https://doi.org/10.33498/louu-2023-06-085> (дата звернення: 04.10.2024).

2. Створення трибуналу щодо злочину агресії проти України : Резолюція Європ. Парламенту від 19.01.2023 № P9_TA(2023)0015. URL : <https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/265562/1270878UK.pdf> (дата звернення: 04.10.2024).

3. Визнання Російської Федерації державою-спонсором тероризму : Резолюція Європ. парламенту від 23.11.2022 № P9_TA(2022)0405. URL : <https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/260974/1267924UK.pdf> (дата звернення: 04.10.2024).

4. Фокін Я. Співробітництво України з Міжнародним кримінальним судом як механізм притягнення до відповідальності Росії за злочинну агресію проти України. *Innovations and Problems in Science : Abstracts of the 52nd International scientific and practical conference*, м. Manchester, 23 трав. 2023 р. 2023. С. 91–94.

5. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом : Закон України від 03.05.2022 № 2236-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення: 04.10.2024).

6. Смирнов М. Співробітництво України з міжнародним кримінальним судом як механізм притягнення до відповідальності Росії за злочин агресії проти України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 6. С. 227–231.

7. Денисюк С., Фокін Я. Перспективи співпраці України з міжнародними організаціями в контексті російсько-українського конфлікту: аналіз і прогнози. *Ірпінський юридичний часопис* : науковий журнал. 2024. № 3. С. 348–359. URL : [https://doi.org/10.33244/2617-4154.3\(16\).2024.348-359](https://doi.org/10.33244/2617-4154.3(16).2024.348-359) (дата звернення: 04.10.2024).

8. Ситуація в Україні: Судді МКС видали ордери на арешт Сергія Кужугетовича Шойгу та Валерія Васильовича Герасимова / The International Criminal Court (ICC). URL : <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-sergei-kuzhugetovich-shoigu-and?lang=Ukrainian> (дата звернення: 04.10.2024).

9. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (дата звернення: 04.10.2024).

10. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом : Закон України від 03.05.2022 № 2236-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення: 04.10.2024).

11. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 1 лютого – 31 липня 2023 року. 2023. 50 с. URL : https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf (дата звернення: 04.10.2024).

12. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні: 1 грудня 2023 року – 29 лютого 2024 року. 2023. 50 с. URL : <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-26-ohchr-38th-periodic-report-ukr.pdf> (дата звернення: 04.10.2024).

13. Офіс генпрокурора має інформацію про страту на полі бою 93 українських полонених / Укрінформ – актуальні новини України та світу. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3912868-ofis-genprokurora-mae-informaciu-pro-stratu-na-poli-bou-93-ukrainskih-poloneni.html> (дата звернення: 04.10.2024).

REFERENCES

1. Topolevskiy R. Legal responsibility for violations of human rights and war crimes during the aggression of the Russian Federation against Ukraine: prerequisites and perspectives. *Law of Ukraine*. 2023. No. 2023/06. P. 85. URL : <https://doi.org/10.33498/louu-2023-06-085> (date of access: 04.10.2024).

2. Creation of a tribunal regarding the crime of aggression against Ukraine : Resolution of Europ. of the Parliament dated January 19, 2023 No. P9_TA(2023)0015. URL : <https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/265562/1270878UK.pdf> (access date: 04.10.2024).

3. Recognition of the Russian Federation as a state-sponsor of terrorism: Resolution Europ. of the Parliament dated November 23, 2022 No. P9_TA(2022)0405. URL : <https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/260974/1267924UK.pdf> (date of access: 04.10.2024).

4. Ya. Fokin. Cooperation of Ukraine with the International Criminal Court as a mechanism for holding Russia accountable for criminal aggression against Ukraine. *Innovations and Problems in Science* : Abstracts of the 52nd International scientific and practical conference, Manchester, May 23. 2023 r. 2023. P. 91–94.

5. On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding cooperation with the International Criminal Court : Law of Ukraine dated May 3, 2022 No. 2236-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (date of application: 04.10.2024).

6. Smirnov M. Ukraine's cooperation with the international criminal court as a mechanism for holding Russia accountable for the crime of aggression against Ukraine. *Carpathian Legal Gazette*. 2022. No. 6. P. 227–231.

7. Denisyuk S., Fokin Ya. Prospects of Ukraine's cooperation with international organizations in the context of the Russian-Ukrainian conflict: analysis and forecasts. *Irpin Legal Journal* : scientific journal. 2024. No. 3. P. 348–359. URL : [https://doi.org/10.33244/2617-4154.3\(16\).2024.348-359](https://doi.org/10.33244/2617-4154.3(16).2024.348-359) (accessed: 10/04/2024).

8. The situation in Ukraine: ICC judges have issued warrants for the arrest of Serhiy Kuzhugetovich Shoigu and Valery Vasylyovych Gerasimov / The International Criminal Court (ICC). URL : <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-sergei-kuzhugetovich-shoigu-and?lang=Ukrainian> (access date: 04.10.2024).

9. On the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and its amendments : Law of Ukraine dated August 21, 2024 No. 3909-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (date of application: 04.10.2024).

10. On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding cooperation with the International Criminal Court : Law of Ukraine dated May 3, 2022 No. 2236-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (date of application: 04.10.2024).

11. Report on the human rights situation in Ukraine from February 1 to July 31, 2023. 2023. 50 p. URL : https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf (date of access: 04.10.2024).

12. Report on the situation with human rights in Ukraine: December 1, 2023 – February 29, 2024. 2023. 50 p. URL : <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-26-ohchr-38th-periodic-report-ukr.pdf> (access date: 04.10.2024).

13. Ukrinform. The Prosecutor General's Office has information about the execution of 93 Ukrainian prisoners on the battlefield. Ukrinform – current news of Ukraine and the world. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3912868-ofis-genprokurora-mae-informaciu-prostratu-na-poli-bou-93-ukrainskih-polonenih.html> (date of application: 04.10.2024).

Ya. F. FOKIN. RESPONSIBILITY FOR VIOLATIONS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW DURING RUSSIAN MILITARY AGGRESSION: THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT AS A MECHANISM FOR HOLDING RUSSIA TO ACCOUNTABILITY

The article examines responsibility for violations of international humanitarian law (IHL) in the context of Russian military aggression against Ukraine. Special attention is paid to war crimes committed by Russian forces, such as the killing of civilians, torture, deportation and destruction of civilian infrastructure, which constitute serious violations of IHL. Forms of responsibility are highlighted, including individual, collective and state responsibility for such crimes.

The article also analyzes Ukraine's cooperation with the International Criminal Court (ICC), especially after the ratification of the Rome Statute, which made it possible to prosecute war criminals at the international level. The national mechanisms of interaction with the International Criminal Court within the framework of the Criminal Procedure Code of Ukraine were separately considered, and ways of improving the legislation were proposed to increase the efficiency of investigations and bring the guilty to justice.

Фокін Я. Ф. Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права під час російської військової агресії: Міжнародний кримінальний суд як механізм притягнення Росії до відповідальності

The article also examines the challenges of ensuring the effectiveness of the norms of international humanitarian law during modern armed conflicts. The provisions of the Geneva Conventions, which regulate the protection of victims of conflicts, are analyzed, with an emphasis on their application in the conditions of the war in Ukraine. The national legislative acts adopted during the martial law, aimed at strengthening the legal protection of the civilian population and victims of aggression, were separately studied.

Key words: *Rome Statute, international cooperation, humanitarian law, international law, responsibility in international law, protection of human rights.*

Стаття надійшла до редколегії 2 жовтня 2024 року

Наукове видання

ІРПІНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЧАСОПИС

Науковий журнал
2024. Випуск 4 (17)

НАД ВИПУСКОМ ПРАЦЮВАЛИ:

Відповідальний за випуск	Бодунова О. М.
Редактор-коректор	Клименко М. П.
Технічне редагування та комп'ютерне верстання	Завальницька Д. П.

Підп. до друку 31.12.2024. Формат 75 × 108/16.
Ум.-друк. арк. 11.9. Обл.-вид. арк. 11.0.
Тираж 300 пр. Зам. № 1120.

Видавець і виготовлювач
Державний податковий університет
вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська обл., 08205
+38(067)734-02-40
e-mail: irpin-yur-chas@ukr.net

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої діяльності
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7669 від 20.09.2022*
